Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

July 2022 Volume-14 Issue-8

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

July-2022 Volume-14 Issue-8

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD		
Nguyen Kim Anh ***[Hanoi] Virtnam***	***Prof. Andrew Cherepanow*** *Detroit, Michigan [USA]*	***Prof. S. N. Bharambe*** *Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede ***Nanded [M.S]***	***Prof. B. P. Mishra,*** *Aizawal [Mizoram]*	***Prin. L. N. Varma*** *Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari ***Pottikona [AP]***	***Prof. R. J. Varma*** *Bhavnagar [Guj]*	***Dr. D. D. Sharma*** *Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj ***Benglore[Karanataka]***	***Dr. VenuTrivedi*** *Indore[M.P.]*	***Dr. ChitraRamanan*** *Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan ***Khiroda[M.S]***	***Prin. A. S. KolheBhalod*** *[M.S]*	***Prof.KaveriDabholkar*** *Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगपुढील समस्या आणि उपाय योजना **जोगदंड रमेश बापूराव**	1-2
2	जनपद लखीमपुर खीरी में अवसंरचनात्मक विकास का भौगोलिक अध्ययन **डॉ. पुष्पा सिंह, विकास सिंह**	3-10
3	आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण एक काळाची गरज **प्रा. डॉ. एस.पी. लाखे**	11-16
4	मराठी वाङ्मयातील सामाजिक जाणिवांचे स्वरुप **प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम नंदेश्वर**	17-22
5	लोकप्रशासनातील आधुनिक विचारप्रवाहः नागरिकांची सनद **डॉ. बाळासाहेब निर्मळ**	23-26
6	यशपाल के 'झूठा सच' उपन्यास मे सांप्रदायिक संघर्ष **डॉ. पठाण जलालखान**	27-29
7	महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ **श्री.एच.आर.आहेर, डॉ.जयवंत भदाणे**	30-34
8	ग्रामस्थांच्या सहकार्यातून महाराष्ट्रातील जलसंधारण आणि जलसंवर्धन चळवळ **डॉ. अंकुश साहेबराव डोके**	35-38
9	महिला सशक्तिकरण और भारत **अर्जुन सिंह छतोला**	39-45
10	नाट्यप्रदर्शनाच्या माध्यमातून ‘आकडा’ या शेतकरी विषयक संहितेचे साहित्यीक मूल्य **डॉ. वैशाली केशव बोदेले**	46-49
11	मुलांच्या शैक्षणिक विकासात अंगणवाडीची भूमिका **संगिता गंगाराम मेश्राम**	50-52
12	नागपूर जिल्ह्यातील काटोल शहरातील शाळांमध्ये मुलांना ने-आण करणाऱ्या ऑटोचालकांना कोरोना काळात आलेल्या समस्या एकविश्लेषणात्मक अध्ययन **Dr.Hemlata Manohar Nagmote**	53-56
13	सारबंगाली जीवन में कृतिवासी रामायण का प्रभाव **डॉ. मनोतोष माजि**	57-58
14	मराठा आरक्षण: कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळासमोरील गंभीर पेचप्रसंग **Bandu Shrinivas Talikhedkar**	59-63
15	पाली भाषेचे महत्त्व **डॉ. माधव बसवंते**	64-66
16	पूर्व बाल्यावस्थेतील मुलांच्या विकासात अंगणवाडीचे योगदान **संगीता गंगाराम मेश्राम**	67-70
17	शेतमाल हमीभाव व शेतमालाच्या किंमतीचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम **डॉ. संभाजी भाऊराव काळे, दिगांबर ज्ञानदेव नलगे**	71-73
18	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिती के डिग्री प्राप्त कर ने प्रवृत्ती के प्रति विद्यार्थीयों एवं शिक्षकों के दृष्टिकोन का अध्ययन **डॉ. पंकज कुमार**	74-81
19	‘युगांत’ आणि ‘साई’ एक दृष्टिक्षेप **डॉ. यशवंत राऊत**	82-86
20	राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्याय विषयक भूमिका **प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण**	87-90
21	स्वा. वि. दा. सावरकर वाङ्मयीन कार्य **प्रा. प्रियंका आकाश राऊत**	91-95

22	पचपन खम्भे लाल दीवारें: अदृश्य वेदना की दास्तान **प्रा.बालाजी सूर्यवंशी**	96-98
23	तिनका तिनका आग और दलित चेतना **डॉ. बी.आर. गायकवाड**	99-104
24	आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील नवीन विचार प्रवाह **प्रा.कांबळे शिल्पा बळीराम**	105-107
25	" कोयता कादंबरीतील ऊसतोड कामगार स्त्रीचे चित्रण " **शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी**	108-109
26	" कोयता कादंबरीतील ऊसतोड कामगारांचे जीवन " **शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी**	110-111
27	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे संकल्पनात्मक अध्ययन **डॉ. गोरखनाथ वाकळे, गणेश मच्छिंद्र चोर**	112-115
28	नाटककार सुरेन्द्र वर्मा: एक अनुशीलन **प्रा.डॉ.संग्राम सोपानराव गायकवाड**	116-119
29	अलीगढ़ जनपद का इतिहास (१८५७ के पूर्व) **डॉ. सुधीर कुमार शर्मा**	120-127

मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगापुढील समस्या आणि उपाय योजना

जोगदंड रमेश बापूराव

साहाय्यक प्राध्यापक, कला महाविद्यालय, तीर्थपुरी ता. घनसावंगी जि. जालना

DOI-10.5281/zenodo.6988511

प्रस्तावना अनेक देशात पर्यटन उद्योगाचा विकास मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येतो एवढेच नाही तर त्यांची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे पर्यटकांवरच आधारीत आहे, तसेच भारतातील काही राज्याची अर्थव्यवस्था अशाच प्रकारची आहे. पर्यटन हा आधुनिक जगातील एक प्रगत उद्योग आहे. हजारो लोक या व्यवसायाशी निगडीत आहेत. अनेकांच्या हाताला रोजगार देण्याचे काम या पर्यटन उद्योगाने केलेले दिसून येते. त्यामुळे मराठवाड्याने या पर्यटन उद्योगाचा अंगीकार करून आर्थिक परिवर्तन घडवून आणले पाहिजे. त्यासाठी पायाभूत सोयी सुविधा उभारणीकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले पाहिजे. मराठवाड्यातील मागसलेपणा दुर करण्याचा हा एक सुयोग्य मार्ग आहे. पर्यटन उद्योग उभारणीसाठी अनेक समस्या असल्यातरी त्यांच्यावर मात करून मराठवाड्यात देश — विदेशातुन पर्यटक कसा आकर्षित होईल याकडे स्थानिक रहिवाशापासून ते लोकप्रतिनिधी, शासकीय अधिकारी, कर्मचारी, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, यांच्या सामुहिक जबाबदारीतुन एक चांगल्या प्रकारचा पर्यटन उद्योग आपण उभारू शकतो.

शोध निबंधाची उद्‌दिष्टे

- मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करणे.
- पर्यटन उद्योगासाठी पोषक वातावरण तयार करणे.
- ऐतिहासीक स्मारकांच्या आजच्या स्थितीकडे लक्ष वेधने

संशोधनाची गृहितके

- मराठवाड्यात पर्यटन उद्योग विकसीत होवू शकतो
- ऐतिहासीक स्मारके पर्यटन उद्योगात अनेकांना रोजगार— स्वयंरोजगाराची संधी निर्माण करू शकतात.
- ऐतिहासीक पर्यटन उद्योगातून आर्थिक परिवर्तन होवू शकते.

संशोधन पध्दती

सदर प्रस्तुत निबंधासाठी दुय्यम संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भग्रंथ लिखित साहित्य, वर्तमानपत्रे, मासिके ईत्यादीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

पर्यटन उद्योगासाठी पायाभूत सुविधा :—

पर्यटन उद्योग हा पायाभूत सोयी सुविधावर अवलंबून आहे. पर्यटन स्थळी अशा प्रकारच्या सुविधा आपण पुरविल्या पाहिजे की पर्यटक सुखावून गेला पाहिजे. त्यामध्ये आल्हाद दायक वातावरण, स्वच्छ पाणी, चोवीस तास लाईट, राहण्याची आणि जेवणाची उच्च दर्जाची व्यवस्था, चांगल्या प्रकारचे रस्ते आणि पर्यटकांना ऐनवेळी लागणा—या जिवनावश्यक वस्तु या सर्व सुविधामुळे पर्यटक सुखावनू जातो आणि पून्हा पून्हा पर्यटनस्थळी येण्याचा विचार करत असतो म्हणून प्रथम आलेल्या पर्यटकांना अशा सोयी सुविधा पुरविल्या पाहिजे की तो पून्हा येथे आला पाहिजे. त्यासाठी उच्च दर्जाच्या पायाभूत सोयी सुविधा आपण निर्माण करू शकतो.

सुरक्षित आणि निर्भय स्थानिक परिस्थिती

पर्यटन उद्योगासाठी सुरक्षित आणि निर्भय वातावरण अत्यंत आवश्यक आहे. अनेक ठिकाणी पर्यटकांना लुटण्याचा, त्यांना मारहाण झाल्याच्या घटना घडलेल्या आहेत हे भविष्यात येणा—या पर्यटकावरीही होवू शकतो. आपण नेहमी पाहतो. त्या अशा घटनेमुळे आपल्या देशाची बदनामी होत असते त्याच बरोबर पुढे येणा—या पर्यटकांवरही त्याचा परिणाम होत असतो. त्यासाठी पर्यटकांसाठीचे कायदे करण्याची आणि गुन्हेगारांना कडक शिक्षा करण्याची व्यवस्था या कायद्यामध्ये असली पाहिजे.

येणारा पर्यटक हा आपला पाहुणा आहे त्यांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी फक्त पोलिसांचीच नाही तर आपल्या सर्वांची आहे.

पर्यटन वाढीसाठी या सर्व उपाय योजना अतिश महत्वाच्या आहेत. पर्यटकांना

सुरक्षित, निर्भय, वातावरण असेल तर देश—विदेशातील पर्यटक त्या पर्यटन स्थळाला पहिली पसंती देतील.

आदरातिथ्य, शिष्टाचाराची जाणीवपूर्वक जोपासना :—

भारतीय संस्कृती आदरातिथ्यासाठी प्रसिध्द आहे. अनेक आक्रमण आले, व्यापारी आले, साहसी प्रवासी आले ते सर्व भारतीय संस्कृतीशी एकरूप झाले तसेच भारतीय संस्कृतीची विविधतेतुन एकत्मता अनेक भाषा, आहार, विहार, पोशाख, रूढी, परंपरा त्यामुळे जगात आपली वेगळी ओळख निर्माण झालेली आहे. परंतु या सर्वांचा फायदा पर्यटन उद्योगासाठी आपण करून घेवू शकतो. पर्यटन उद्योगासाठी सर्वात महत्वाची आणि प्रभाव टाकणारी कृती म्हणजे पाहुणचार, आदरातिथ्य, शिष्टाचार, त्यांच्यात जर आपण कमी पडलो तर त्याचा परिणाम पर्यटकांवर होतो. जेथे आपुलकीची माणसे आहेत, आपलेपणा आहे, तेथेच पर्यटन उद्योग विकसीत झालेला दिसून येतो. पर्यटक आदरातिथ्याने इतका भारावून गेला पाहिजे की, त्याने आपल्याच पर्यटन स्थळांना पहिली पसंती दिली पाहिजे. त्यासाठी आपल्यात बदल करून घेतला पाहिजे. रहिवाशांना शिष्टाचार, पाहुणचार यांच्या कार्यशाळा घेवून जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत.

ऐतिहासीक स्मारकाकडे होत असलेले दुर्लक्ष :—

इतिहास आणि पर्यटन या एकाचा नाण्याच्या दोन बाजू आहेत आपला प्राचीन इतिहास समृध्द आहे. आपल्या पूर्वजांनी निर्माण केलेली ऐतिहासीक स्मारके ही आपली स्वाभिमानाची, प्रतिष्ठेची आणि आपल्या गत इतिहासाची साक्ष देणारी पर्यटन स्थळे आहेत. या सर्वाचा आपण पर्यटन उद्योगासाठी उपयोग करून घेवू शकतो. पर्यटन उद्योग हा पैसा निर्माण करणारा, बेकारी दुर करणारा आणि असंख्य तरूणांना सामावून घेणारा उद्योग आहे त्यामुळे आपल्या ऐतिहासीक वास्तुकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही आपल्या इतिहासाचे जनत संवर्धन आणि त्यांची मार्केटिंग करून देश, विदेशातील पर्यटकांना आपण आकर्षित करू शकतो. त्यासाठी आपल्या अवती भोवती असणा—या ऐतिहासीक लेण्या, मंदिरे, किल्ले, गढी, जुनी वाडे, प्राचीन बारव, तिर्थकुंडे, समाधीस्थळे यांना संरक्षण देण्याची नितांत आवश्यकता आहे. त्यांच्या संवर्धनामधूनच आपला पर्यटन उद्योग बहरणार आहे यात कसलीच शंका नाही. आपला इतिहास आपणच सुरक्षित करून पर्यटन उद्योग उभारला पाहिजे.

सारांश :—

मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगापुढील जी आव्हाने आहेत त्यावर मात करून मराठवाड्याचा सर्वांगीन विकास कसा होईल याकडे या शोध निबंधात चर्चा करण्यात आली आहे. आधुनिक जगातील अनेक देशाच्या अर्थव्यवस्था पर्यटनावर आधारीत आहे. मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उलाढाल त्यामधून होत असते. आपण ही या पर्यटन उद्योगात पदार्पण करण्यासाठी आपल्यात मोठा बदल करण्याची आणि इतिहासाचे जतन संवर्धन करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केलेली आहे.

संदर्भ :—

१. इतिहासातील नवे प्रवाह — वांबुरकर जास्वंदी (संपा)

२. सातवाहन कालीन महाराष्ट्र — मोरवंचीकर रा. श्री.

३. व्यावसायीक भूगोल — भोळे ए. एस.

४. पर्यटन भूगोल — नागतोडे प्रभाकर

५. मराठावाडा, एक सांस्कृतीक मागोवा — पाठक अरूणचंद्र

६. मायबोलीचा मराठावाडा — पाटील श्रीराम

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

जनपद लखीमपुर खीरी में अवसंरचनात्मक विकास का भौगोलिक अध्ययन

डॉ पुष्पा सिंह[1] विकास सिंह[2]
[1]एसो० प्रोफेसर राजा हरपाल सिंह पी०जी कालेज, सिंगरामऊ, जौनपुर
[2]शोध छात्र, राजा हरपाल सिंह पी०जी० कॉलेज, सिंगरामऊ, जौनपुर

DOI-10.5281/zenodo.6988518

संक्षेप

अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी में अवसंरचनात्मक विकास के परिवर्तन और वितरण के अध्ययन में द्वितीयक आँकड़ों का प्रयोग किया गया है। अवसंरचनात्मक विकास एक महत्वपूर्ण प्रक्रिया है जिसके माध्यम से किसी भी क्षेत्र अथवा जनसंख्या पर महत्वपूर्ण प्रभाव डालती है। यह सम्बन्धित क्षेत्र को भौगोलिक आर्थिक रूप में समृद्धि करती है जिससे उस क्षेत्र का सर्वांगीण तीव्र विकास होता है। यह विकास के क्रम की महत्वपूर्ण प्राथमिक आधारभूत संरचना की नींव रखती है जिसके साथ विभिन्न प्रकार के सामाजिक परिवर्तन को आधार प्राप्त होता है।

कुंजी शब्द : अवसंरचना, लखीमपुर, स्वास्थ्य, सड़क।

प्रस्तावना

अवसंरचना अथवा आधारित संरचना किसी क्षेत्र उद्योग के सुचारू रूप से व्यवस्थित कार्य करने के लिए मूलभूत भौतिक एवं संगठनात्मक संरचना को अवसंरचना कहा जाता है अथवा जिन सेवाओं और सुविधाओं के माध्यम से आर्थिक विकास को अति तीव्र गति मिले वह अवसंरचना ;प्दतिंजतनबजनतमद्ध कहलाता है। अवसंरचना विकास आर्थिक एवं सामाजिक विकास को सहयोग करती है जिससे आर्थिक गति मिल सके। अवसंरचना को मुख्यत: दो वर्ग आर्थिक एवं सामाजिक में विभक्त करके इसके महत्व एवं कारक को प्रदर्शित कर सकते हैं। अवसंरचना के विकास से आर्थिक गति को बढ़ावा मिलता है जिससे सम्बन्धित क्षेत्र के विभिन्न तत्व मानव के रहन सहन के स्तर, आर्थिक गतिविधियों को तीव्रता से बढ़ाते है। जैसे सम्बन्धित क्षेत्र के ऊर्जा, पेट्रोलियम पदार्थ परिवहन एवं संचार के स्तर को ऊँचा कर देते है। साथ ही अवसंरचना के विकास से सामाजिक स्थित को भी बढ़ावा मिलता है। इसके विकास से आवासीय क्षेत्र, शिक्षा, स्वास्थ्य के स्थित को बेहतर किया जा सकता है।

अवसंरचना विकास के तत्वों को समझने के लिए अथवा व्यक्त करने के लिए इसका गहराई से कई विधियों से अध्ययन किया जाता है। साथ ही अवसंरचना विकास के विभिन्न स्तर क्रम का अलग—अलग अध्ययन किया जाता है। साथ ही इसके विस्तार को समझने के लिए अध्ययन किया जाता है अवसंरचना के वितरण में यह देखा जाता है कि यह किन—किन क्षेत्रों की आर्थिक सामाजिक स्थित को परिवर्तित कर रहा है इससे प्रभावित होने वाली जनसंख्या अर्थात् मानवीय समुदाय के प्रतिशत का अभिकलन किया जाता है।

अध्ययन के उद्देश्य

प्रस्तुत शोध पत्र जनपद लखीमपुर खीरी के अवसंरचना विकास से सम्बन्धित है इसके अध्ययन के निम्नलिखित उद्देश्य हैं:—

१. जनपद लखीमपुर खीरी के अवसंरचनात्मक विकास के अन्तर्गत पक्की सड़क एवं स्वास्थ्य सुविधाओं का विश्लेषण करना।
२. जनपद लखीमपुर के आधार भूत संसाधनों की उपलब्धता का अध्ययन करना।
३. अवसंरचना के विकास से जनपद लखीमपुर खीरी के भौगोलिक प्रभाव का अध्ययन करना।
४. अवसंरचनात्मक विकास से जनपद लखीमपुर खीरी सड़क एवं स्वास्थ्य एवं सुविधा के प्रभाव का अध्ययन करना।

आँकड़ा स्रोत एवं विधितंत्र

अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी के अवसंरचनात्मक विकास के अध्ययन के लिए द्वितीयक आँकड़ों का प्रयोग किया गया है। जिनका संकलन जिला संख्यिकीय पत्रिका, लखीमपुर खीरी लोक निर्माण विभाग, स्वास्थ्य विभाग लखीमपुर खीरी आदि के द्वारा किया गया है। द्वितीयक आँकडों के आधार पर अवसंरचनात्मक विकास परिदृश्य को प्रदर्शित करने के लिए प्रतिशत परिवर्तन का उपयोग किया गया है। इसके साथ ही आवश्यकता अनुसार सांख्यिकीय विधियों का प्रयोग किया गया है अवसंरचनात्मक विकास को सरलता से प्रदर्शित करने के लिए दण्डारेख का प्रयोग किया गया है।

अध्ययन क्षेत्र

अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी २७°६’ उत्तरी अक्षांश से २८°६’ उत्तरी अक्षांश तथा ८०° ३४’ पूर्वी देशान्तर से ८१° ३०’ पूर्वी देशान्तर विस्तार के साथ उत्तर प्रदेश राज्य में एक जिला तथा लखनऊ मंडल में स्थित है। अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के उत्तर में नेपाल देश दक्षिण में हरदोई एवं सीतापुर जनपद पूरब में बहराइच जनपद तथा पश्चिम में पीलीभीत एंव शाहजहांपुर जनपद सीमाओं का निर्धारण करते है। अध्ययन क्षेत्र की समुद्र तल से ऊचांई १४७ मी॰ है। यहाँ की भौगोलिक क्षेत्रफल ७६८० वर्ग किमी है जनगणना २०११ के अनुसार जनपद लखीमपुर खीरी की कुल जनसंख्या ४०२१२४३ है जिसमें २१२३१८७ पुरुष जनसंख्या तथा १८९८०५८ महिला जनसंख्या है। जनपद का लिंगानुपात ८९४ है। अध्ययन क्षेत्र घाघरा एवं इसकी सहायक गोमती एवं शारदा नदियों द्वारा लाई हुई जलोढ़ मिट्टी से निर्मित उर्वर भाग है। तथा गौण रूप में बलुई मिट्टी दोमट मिट्टी भी पायी जाती है। प्रशासनिक दृष्टि से जनपद को ०६ तहसील १५ विकासखण्ड १५६ न्याय पंचायत ९९५ ग्राम

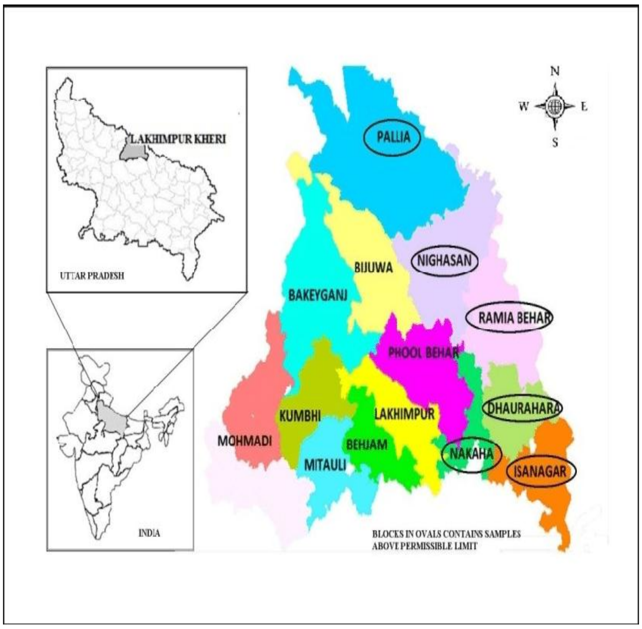

पंचायत तथा १७०४ ग्रामों में विभक्त किया गया है साथ दी ६ नगर पंचायत भी है। यहाँ मानसूनी जलवायु पायी जाती है तथा कृषि में गन्ने की कृषि व्यापक क्षेत्र में की जाती है।

सड़क अवसंरचना का विकास

सड़क ऐसे भूमि पर बने हुए मार्ग होते है जिसे समतल करके आवागमन के लिए प्रयोग में लाया जाता है। सड़क प्रायः आर्थिक विकास को तीव्रता प्रदान करते है सड़के मानव जीवन के स्तर को बेहतर करती है। मानव की प्रारम्भिक आवश्यकताओं को आधार प्रदान करती है। अगर सड़कों का विकास न होता तो एक दिन का कार्य एक माह में पूर्ण होता। यह मानव जीवन एवं दिनचर्या का एक हिस्सा है।

सड़क परिवहन को विश्व में अवसंरचना का आधार कहा जाता है क्योंकि सड़क परिवहन का विकास नहीं होगा तो कच्चे माल की आपूर्ति करने तथा तैयार पदार्थ को बाजार तक ले जाने में समस्या उत्पन्न होगी। यदि सर्वोत्तम गुणों वाली सड़क अवसंरचना का विकास किया जाय तो किसानों के कच्चे पदार्थ बाजार एवं विपणन केन्द्र तक आसानी से पहुँच सकते है तथा शहरों में सब्जी, ईधन, अनाज की आपूर्ति भी अवसंरचना विकास के कारण ही तीव्रता से उपलब्ध हो सकती है जैसे कच्चे पदार्थ से (सब्जी दूध, आदि) समय से बाजार अथवा गंतव्य स्थल तक नहीं पहुँचेगा तो सब खराब हो जायेगा।

सड़क अवसरंचना के विकास से किसी भी देश के आर्थिक, सामाजिक विकास को गति मिलती है तथा साथ ही नगरों के ऊपर दबाव भी कम हो जाता है तथा पहुँच भी आसान हो जाती है। सड़के सुदूर क्षेत्र को भी जोड़ने का कार्य करतीं है पिछड़े क्षेत्रों के विकास में सहायत होती है तथा रोजगार के अवसर को भी प्रदान करती है सड़क अवसंरचना प्रणाली के विकास से एयरपोर्ट, रेलवे स्टेशन पोर्ट, हास्पिटल आदि आपस में जुड़ जाते है। भारत का सड़क नेटवर्क लगभग ५८.९८ लाख वर्ग किमी॰ में फैला हुआ है है विश्व का दूसरा सबसे बड़ा सड़क नेटवर्क है इसमें राष्ट्रीय राजमार्ग, एक्सप्रेसवे, राज्यीय, राजमार्ग, जिला सड़के ग्रामीण, सड़के अन्य सड़के सम्मिलित है।

अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी में अवंसरचना विकास के अन्तर्गत पक्की सड़कों का अध्ययन किया गया। वर्ष २००७—२००८ के आँकड़ों को विकास खण्डवार देखा जाय तो सर्वाधिक पक्की सड़के सम्पूर्ण जनपद की पक्की सड़कों का विकास पलिया विकासखण्ड में (९.७ प्रतिशत) पाया है हुआ और सबसे कम पक्की सड़क का विस्तार फूलबेहड़ (३.९ प्रतिशत) विकास खण्ड में पाया गया है। अन्य विकासखण्डों में सड़के अवसंरचना निधासन विकासखण्ड में ४.९ प्रतिशत, रामिया वेहड़ विकास खण्ड में ४.२ प्रतिशत कुम्भीगोला विकासखण्ड में ८.६ प्रतिशत, विजुआ

विकासखण्ड में ५.३ प्रतिशत वाकेगंज विकासखण्ड में ४.९ प्रतिशत, मोहम्मदी विकासखण्ड में ६.०७ प्रतिशत, मितौली विकासखण्ड में ४.९ प्रतिशत, पसगवां विकासखण्ड में ६.५ प्रतिशत बेहजम विकासखण्ड में ८.७ प्रतिशत लखीमपुर नगर में ६.८ प्रतिशत नकहा में ४.३ प्रतिशत धौरहरा में ४.९ प्रतिशत ईसानगर में ५.० प्रतिशत है इसके साथ ही सम्पूर्ण ग्रामीण क्षेत्र में सड़क सम्पूर्ण जनपद के सड़क अवसंरचना का ८९.४ प्रतिशत, नगरीय क्षेत्र में सड़क अवसंरचना १०.४ प्रतिशत है।

वर्ष २०१७—२०१८ के आँकड़ों के अध्ययन से जनपद लखीमपुर खारी में पक्की सड़कों का विस्तार अधिक हुआ। अध्ययन क्षेत्र में सर्वाधिक पक्की सड़क का विस्तार सम्पूर्ण जनपद की सड़क अवसंरचना का पलिया विकासखण्ड में ८.८ प्रतिशत सबसे कम नकहा विकासखण्ड में ४.३ प्रतिशत, पाया गया है। अध्ययन क्षेत्र के अन्य विकासखण्डों में सम्पूर्ण जनपद की सड़क अवसंरचना निघासन विकासखण्ड ४.६ प्रतिशत, रामिया बेहड़ में ५.० प्रतिशत कुम्भी गोला ६.१ प्रतिशत विजुआ ८.७ प्रतिशत बाकेगंज ८.२ प्रतिशत, मोहम्मदी ६.५ प्रतिशत, मितौली ७.६ प्रतिशत, परसवां ४.० प्रतिशत, बेहजम विकासखण्ड ५.६ प्रतिशत, लखीमपुर विकासखण्ड ८.० प्रतिशत, फूलबेहड़ विकासखण्ड ७.३ प्रतिशत, धौरहरा विकासखण्ड ३.५ प्रतिशत, ईसानगर विकासखण्ड ३.५ प्रतिशत पक्की सड़कों का विस्तार पाया गया। साथ ही ग्रामीण क्षेत्र में सड़क अवसंरचना सम्पूर्ण जनपद के सड़क अवसंरचना ९३.५ प्रतिशत तथा नगरीय क्षेत्र में सड़क अवसंरचना सम्पूर्ण जनपद की ६.४ प्रतिशत है।

सारिणी (अ)ए जनपद लखीमपुर खीरी
विकासखण्डवार पक्की सड़क अवसंरचना (२००७—२००८—२०१७—१८)

क्रम संञ	विकास खण्ड	२००७—२००८	२०१७—१८	अन्तर
१.	पलिया	९.७	८.८	४६.७
२.	निधासन	४.९	४.६	४९.६
३.	रामिया बेहड़	४.२	५.०	९०.५
४.	कुम्भी गोला	८.६	६.१	१४.८
५.	विजुआ	५.३	८.७	१६२.३
६.	वाकेगंज	४.९	८.२	१६८.१
७.	मोहम्मदी	६.०७	६.५	७२.५
८.	मितौली	४.९	७.६	१४७.०
९.	परसवां	६.५	४.०	००
१०.	वेहजम	६.७	८.७	४.६
११.	लखीमपुर	६.८	८.०	८९.५
१२.	फूलबेहड	३.९	७.३	२०१.८
१३.	नकहा	४.३	३.१	१७.०
१४.	धौरहरा	४.९	३.५	१४.०
१५.	ईसानगर	५.०	३.५	१४.२
	योग ग्रामीण	८९.४	९३.५	६८.५
	योग नगरीय	१०.३	६.४	००
	योग जनपद	१००	१००	६०.९

स्रोत : जिला सांख्यिकीय पत्रिका, जनपद लखीमपुर खीरी (२००७—२००८—एवं २०१७—२०१८)

सारणी (अ) के अनुसार अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के फूलवेहड़ विकासखण्ड में सर्वाधिक पक्की सड़क का परिवर्तन प्रतिशत (२०१.८) प्रतिशत सबसे कम परिवर्तन परसवां विकासखण्ड में ० प्रतिशत है। जनपद लखीमपुर खीरी के अन्य विकासखण्डों में पक्की सड़कों का परिवर्तन प्रतिशत पलिया विकासखण्ड ४६.७ प्रतिशत, निघासन विकासखण्ड में ४९.६ प्रतिशत, रामिया बेहड़ में ९०.५ प्रतिशत, कुम्भीगोला में १४.८ प्रतिशत, विजुआ विकासखण्ड में १६२.३ प्रतिशत, बाकेगंज में १६८.१ प्रतिशत, मोहम्मदी विकासखण्ड में ७२.५ प्रतिशत, मितौली विकासखण्ड में १४७.० प्रतिशत, बेहजम विकासखण्ड में ४.६ प्रतिशत, लखीमपुर विकासखण्ड में ८९.५ प्रतिशत, नकहा विकासखण्ड में १७.० प्रतिशत, धौरहरा में

१४.० प्रतिशत, ईसानगर में १४.२ प्रतिशत, सम्पूर्ण जनपद में ६०.९ प्रतिशत पक्की सड़कों का परिवर्तन हुआ जनपद लखीमपुर खीरी की पक्की सड़कों के परिवर्तन प्रतिशत को विकासखण्डवार तीन वर्गों में वर्गीकृत किया जा सकता है।

१. उच्च पक्की सड़क विकास वाले क्षेत्र (८० प्रतिशत से अधिक)

इस वर्ग में अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के उन विकासखण्डों को सम्मिलित किया जाता है जिनका उच्च पक्की सड़क विकास परिवर्तन ८० प्रतिशत से अधिक है। इस वर्ग में जनपद लखीमपुर खीरी के लखीमपुर विकासखण्ड (८९.५) प्रतिशत रामिया बेहड़ विकासखण्ड (९०.५) प्रतिशत फूल बेहड़ विकासखण्ड (२०१.८) प्रतिशत बाकैगंज विकासखण्ड (१६८.५) प्रतिशत विजुआ विकासखण्ड (१६२.३) प्रतिशत मितौली (१४७.७) प्रतिशत सम्मिलित है। इस वर्ग में जनपद लखीमपुर खीरी के कुल ६ विकासखण्ड (४० प्रतिशत) क्षेत्र सम्मिलित है।

२. मध्यम पक्की सड़क विकास वाले क्षेत्र (४० से ८० प्रतिशत)

इस वर्ग के अन्तर्गत अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के उन विकासखण्डों को सम्मिलित किया गया है जिनका प्रतिशत परिवर्तन ४० से ८० प्रतिशत होता है। इस वर्ग के अन्तर्गत लखीमपुर खीरी के पलिया विकासखण्ड (४६.७) प्रतिशत निधासन विकासखण्ड (४९.६) प्रतिशत मोहम्मदी विकासखण्ड (७२.५) प्रतिशत, सम्मिलित है। इस वर्ग में अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के कुल ३ विकासखण्ड (२० प्रतिशत) क्षेत्र सम्मिलित है।

३. निम्न पक्की सड़क विकास वाले क्षेत्र (४० प्रतिशत से कम)

इस वर्ग के अंतर्गत अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के उन विकासखण्डों को शामिल किया जाता है। जिनका पक्की सड़क के विकास परिवर्तन प्रतिशत ४० प्रतिशत से कम है। इस वर्ग के अन्तर्गत अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के परसवां विकासखण्ड ० प्रतिशत, बेहजम विकासखण्ड ४.६ प्रतिशत ईसानगर विकासखण्ड १४.२ प्रतिशत, कुम्भीगोला विकासखण्ड १४.८ प्रतिशत नकहा विकासखण्ड (१७.०) प्रतिशत, सम्मिलित है। इस वर्ग में अध्ययन क्षेत्र के कुल ६ विकासखण्ड (४० प्रतिशत) क्षेत्र सम्मिलित है। चार्ट संख्या (अ) में अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के पक्की सड़क के विकास के प्रतिशत के विकासखण्डवार दिखाया गया है। चार्ट अ में वर्ष २००७ तथा वर्ष २०१८ पक्की सड़क का विकास प्रतिशत लगभग समान है। कहीं कहीं दोनों वर्षों के पक्की सड़क के विकास के प्रतिशत में अन्तर है।

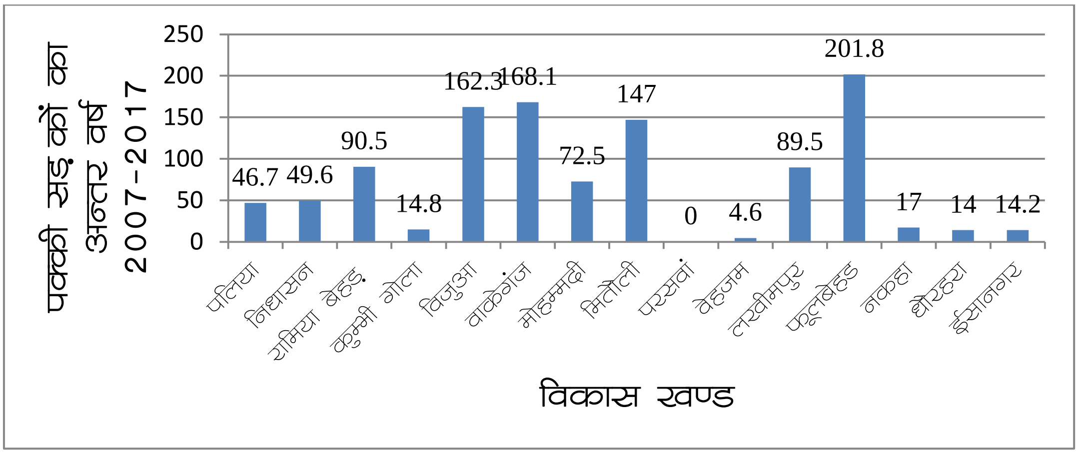

स्वास्थ्य अवसंरचना का विकास

वर्तमान में स्वास्थ्य संबंधी प्राथमिकताऐं बदल रही है। विश्व एवं भारत में लगातार मृत्युदर में गिरावट में देखी जा रही है फिर भी कुल संक्रामक रोग के कारण बोझ बढ़ रहा है तथा साथ ही मजबूत स्वास्थ्य परिचर्या उद्योग का उभरना है तथा स्वास्थ्य परिचर्या संबंधी लागतों के कारण आपाती व्यय की घटनाएँ बढ़ी है जिसे गरीबी के मुख्य कारणों में से एक माना जाता है तथा बढ़ता आर्थिक विकास राजकोषीय क्षमता को मजबूत बनाता है। अत: वर्तमान में ऐसी स्वास्थ्य नीति की आवश्यकता है जो इन प्रांसगिक परिवर्तनों के प्रति उत्तरदायी हो। राष्ट्रीय स्वास्थ्य नीति (२०१७) का प्रमुख उद्देश्य प्रणाली के सभी आयामों— जैसें स्वास्थ्य क्षेत्र में निवेश ;थ्वदण्द्धए स्वास्थ्य सेवा सुविधाओं के व्यवस्थापन और वित्तपोषण रोगों की रोकथाम,

नवीनतम तकनीक तक पहुँच मानव संसाधन विकास विभिन्न चिकित्सीय प्रणाली को प्रोत्साहन, बेहतर स्वास्थ्य सुविधाओं हेतु अपेक्षित ज्ञान आधार तैयार करना विभिन्न विभागों से सहयोग, वित्तीय संरक्षण सम्बन्धित कार्यनीति तथा स्वास्थ्य क्षेत्र के विनियम आदि में सरकार की भूमिका और प्राथमिकता स्पष्ट होनी चाहिए।

सारणी (ब)ए जनपद— लखीमपुर खीरी

विकासखण्डवार स्वास्थ्य अवसंरचना का विकास वर्ष (२००७—२००८—२०१७—१८)

क्र०सं०	विकासखण्ड	वर्ष २००७—२००८	२०१७—२०१८	अन्तर
१.	पलिया	७.८	९.९	४५.५
२.	निघासन	८.५	८.०	८.३
३.	रामिया बेहड़	४.२	३.७	०
४.	कुम्भिगोला	६.३	५.५	०
५.	विजुआ	४.२	४.३	१६.६
६.	वाकेगंज	४.९	४.३	०
७.	मोहम्मदी	४.९	४.९	१४.२
८.	मितौली	६.३	६.२	११.१
९.	परगवां	८.५	७.४	००
१०.	बेहजम	३.५	३.१	०
११.	लखीमपुर	७.०	९.३	५००
१२.	फूलबेहड़	४.९	५.५	२८.५
१३.	नकहा	३.५	३.७	२०.०
१४.	धौरहरा	३.५	३.१	०
१५.	ईसानगर	४.९	४.३	०
	योग ग्रामीण	८३.६	८३.८	१४.४
	नगरीय	१६.३	१६.१	१३.०
	योग जनपद	१००	१००	१४.०१

स्रोत : जिला सांख्यिकीय पत्रिका, जनपद लखीमपुर खीरी (२००७—२००८—एवं २०१७—२०१८)

सार्वजनिक क्षेत्र में स्वास्थ्य अवसंरचना का विशेष ढांचा तैयार किया जाय साथ ही देश के अन्तिम व्यक्ति को त्वरित एवं आसानी से स्वास्थ्य सुविधा का लाभ प्राप्त हो। भारत सरकार का विशेष प्रयास आयुष्मान भारत योजना निश्चित ही गरीब व्यक्ति के जीवन को बदल सकता है। साथ ही उत्तर प्रदेश सरकार का अभियान प्रत्येक जिले में मेडिकल कालेज स्वास्थ्य अवसंरचना को अति मजबूती प्रदान करता है। साथ ही रोजगार के अवसर एवं स्वास्थ्य लाभ आसानी से प्राप्त हो सके।

सारणी संख्या (ब) में अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी के स्वास्थ्य अवसंरचना के अन्तर्गत आयुर्वेदिक यूनानी, होम्योपैथिक, सामुदायिक स्वास्थ्य केन्द्र, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र आदि के संख्या को व्यक्त किया गया है वर्ष २००७—२००८ एवं २०१७—२०१८ में स्वास्थ्य सुविधाओं का तुलनात्मक अध्ययन किया गया वर्ष २००७—२००८ के आँकड़ों को विकासखण्ड वाद देखा जाय तो सर्वाधिक स्वास्थ्य सुविधाएँ सम्पूर्ण जनपद के स्वास्थ्य अवसंरचना में लखीमपुर विकासखण्ड (८.५ प्रतिशत) है सबसे कम स्वास्थ्य और अवसंरचना का विकास नकहा विकासखण्ड ३.५ प्रतिशत धौरहरा में ३.५ प्रतिशत बेहजम विकासखण्ड में ३.५ प्रतिशत है अन्य विकासखण्ड स्वास्थ्य अवसंरचना में पलिया विकासखण्ड में ७.८ प्रतिशत, रामिया बेहड़ विकासखण्ड में ४.२ प्रतिशत कुम्भीगोला विकासखण्ड में ६.२ प्रतिशत, विजुआ विकासखण्ड में ४.२ प्रतिशत, बाकेगंज विकासखण्ड में ४.९ प्रतिशत, मोहम्मदी विकासखण्ड ४.९ मितौली विकासखण्ड ६.३ विकासखण्ड में ६.३ प्रतिशत, पसगवां विकासखण्ड में ८.५ लखीमपुर विकासखण्ड में ७.० प्रतिशत फूलबेहड़ विकासखण्ड में ४.९ प्रतिशत इसानगर विकासखण्ड में ४.९ प्रतिशत है। इसके साथ ही ग्रामीण क्षेत्र स्वास्थ्य अवसंरचना सम्पूर्ण जनपद की स्वास्थ्य अवसंरचना का ८३.६ प्रतिशत, नगरीय क्षेत्र सम्पूर्ण जनपद के स्वास्थ्य संरचना १६.३ प्रतिशत है।

वर्ष २०१७—२०१८ के आँकड़ों के अवलोकन से अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के पलिया, विकासखण्ड में स्वास्थ्य सुविधाओं

(अवसंरचना) का सम्पूर्ण जनपद में सर्वाधिक ९.९ प्रतिशत है। तथा धौरहरा विकासखण्ड में ३.१ प्रतिशत बेहजम विकासखण्ड में भी ३.१ प्रतिशत सबसे कम है। अध्ययन क्षेत्र में अन्य विकासखण्ड में निधासन विकासखण्ड में ८.० प्रतिशत, रामिया बेहड़ विकासखण्ड में ३.७ कुम्भिगोला विकासखण्ड में ५.५ प्रतिशत, विजुआ विकासखण्ड में ४.३ प्रतिशत, बाकेगंज विकासखण्ड ४.३ प्रतिशत, मोहम्मदी विकासखण्ड में ४.९ प्रतिशत, मितौली विकासखण्ड में ६.२ प्रतिशत, परसंवा विकासखण्ड में ७.४ प्रतिशत, लखीमपुर विकासखण्ड में ९.३ प्रतिशत, फूलबेहड़ विकासखण्ड में ५.५ प्रतिशत नकहा विकासखण्ड में ३.७ प्रतिशत, ईसानगर विकासखण्ड में ४.३ प्रतिशत स्वास्थ्य सुविधाओं (अवसंरचना) है। इसके साथ ही ग्रामीण क्षेत्र स्वास्थ्य अवसंरचना सम्पूर्ण जनपद की स्वास्थ्य अवसंरचना का ८३.८ प्रतिशत, नगरीय क्षेत्र सम्पूर्ण जनपद के स्वास्थ्य संरचना १६.१ प्रतिशत है।

सारणी (ब) के अवलोकन से यह स्पष्ट होता है कि २००७ की तुलना में २०१७ में स्वास्थ्य अवसंरचना के विकास में परिवर्तन हुआ, अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी के लखीमपुर विकासखण्ड में सर्वाधिक ५०.० प्रतिशत वृद्धि हुयी तथा अध्ययन क्षेत्र के विकासखण्ड रामिया बेहड़ में ० प्रतिशत कुम्भिगोला, बाकेगंज, पसगंवा, बेहजम, धौरहरा, ईसानगर विकासखण्ड में भी ० प्रतिशत की वृद्धि हुयी। अन्य विकासखण्ड में निधासन विकासखण्ड में ८.३ प्रतिशत विजुआ विकासखण्ड में १६.६ प्रतिशत, मोहम्मदी विकासखण्ड में १४.२ प्रतिशत, मितौली में ११.१ प्रतिशत, पालिया विकासखण्ड में ४५.५ प्रतिशत फूलबेहड़ विकासखण्ड में २८.५ प्रतिशत नकहा में २०.० प्रतिशत तथा सम्पूर्ण जनपद में १४.१ प्रतिशत की वृद्धि हुयी।

अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के विभिन्न विकासखण्डों के स्वास्थ्य सुविधाओं की पिछले १० वर्षों में वृद्धि हुयी जिसके आधार पर स्वास्थ्य अवसंरचना के वृद्धि प्रतिशत को विकासखण्डवार तीन वर्गों में वर्गीकृत किया जा सकता है।

१. उच्च स्वास्थ्य अवसंरचना विकास वाले क्षेत्र (२० प्रतिशत से अधिक)

इस वर्ग के अन्तर्गत अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के उन विकासखण्ड को सम्मिलित किया जाता है जिनका स्वास्थ्य अवसंरचना में सर्वाधिक विकास २० प्रतिशत से ऊपर होता है। इस वर्ग में अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के लखीमपुर विकासखण्ड में (५०.० प्रतिशत), फूलबेहड़ विकासखण्ड में (२८.५ प्रतिशत), पालिया विकासखण्ड में (४५.५) प्रतिशत, नकहा विकासखण्ड (२०.० प्रतिशत) सम्मिलित है। इस वर्ग में जनपद लखीमपुर खीरी के कुल ४ विकासखण्ड (२६.६ प्रतिशत) क्षेत्र सम्मिलित है।

२. मध्यम स्वास्थ्य अवसंरचना विकास वाले क्षेत्र (१० से २० प्रतिशत)

इस वर्ग में अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी के उन विकासखण्डों को सम्मिलित किया जाता है जिनका प्रतिशत वृद्धि १० से २० प्रतिशत होता है। इस वर्ग में जनपद लखीमपुर खीरी के विजुआ विकास खण्ड (१६.६ प्रतिशत), मोहम्मदी विकासखण्ड १४.२ प्रतिशत, मितौली विकासखण्ड ११.१ प्रतिशत क्षेत्र सम्मिलित है। इस वर्ग में अध्ययन क्षेत्र के ३ विकासखण्ड (२० प्रतिशत) क्षेत्र सम्मिलित है।

३. निम्न स्वास्थ्य अवसंरचना विकास वाले क्षेत्र (१० प्रतिशत से कम)

इस वर्ग के अन्तर्गत अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के उन विकास खण्डों को सम्मिलित किया जाता है। जिनका स्वास्थ्य अवसंरचना विकास वृद्धि १० प्रतिशत से कम है। इस वर्ग के अन्तर्गत अध्ययन क्षेत्र लखीमपुर खीरी के निधासन विकासखण्ड (८.३ प्रतिशत), रामिया बेहड़ विकासखण्ड, कुम्भिगोला विकासखण्ड बाकेगंज विकासखण्ड परसगवां विकास खण्ड, बेहजम विकासखण्ड धौरहरा विकासखण्ड, ईसानगर विकासखण्ड, (० प्रतिशत) सम्मिलित है इस वर्ग में अध्ययन क्षेत्र के कुल ८ विकासखण्ड के (५३.३ प्रतिशत) क्षेत्र सम्मिलित है।

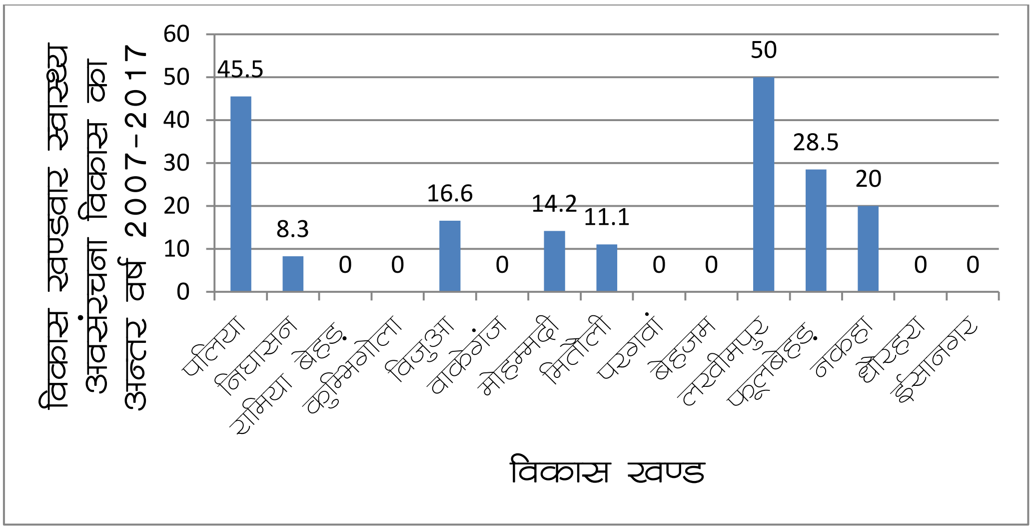

निष्कर्ष

उपरोक्त विवरण से यह स्पष्ट होता है कि अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी सड़क अवसंरचना विकास में वृद्धि से जनपद के विकासखण्ड को विशेष आयाम मिलते है। पक्की सड़कों के विकास से रोजगार सृजन, उद्योग को बढ़ावा, नगरीकरण आदि कारकों को बल मिलता है जनपद लखीमपुर खीरी के लखीमपुर विकास खण्ड में सर्वाधिक पक्की सड़कों का विस्तार पिछड़े १० वर्षो में पाया गया तथा सड़कों के साथ स्वास्थ्य सुविधाओं का विकास २००७ की तुलना में २०१७—१८ में १४.१ प्रतिशत की वृद्धि हुयी है सड़क अवसंरचना विकास के साथ स्वास्थ्य अवसंरचना को और बेहतर करने जरूरत है जिस तरीके से जनसंख्या में वृद्धि हो रही है उस तरह से अवसंरचना को विकसित करने की जरूरत है। अवसंरचना के विकास से दूरगामी परिणाम खासकर अध्ययन क्षेत्र जनपद लखीमपुर खीरी में होगा रोजगार तीव्रता से सृजित होगें विदेशी निवेश ;थ्क्प्द्ध की संभावना बढ़ेगी साथ ही सड़को के जुड़ाव से दूरी भी कम होगी जिससे कृषकों की फसलों को अच्छी कीमत प्राप्त होगी स्वास्थ्य अवसंरचना में वृद्धि से किसी भी संक्रमणकारी रोगों एवं विभिन्न बिमारियों को नियंत्रित करके जीवन को बचाने में सहायक होगें। इसके साथ ही टीकाकरण द्वारा भविष्य में होने वाली बीमारियों को सुरक्षा प्रदान करेगें। जनपद लखीमपुर खीरी के विकासखण्ड में २००७—२००८ की तुलना में २०१७—१८ में अपेक्षाकृत अवसंरचना विकास में तीव्रता देखी गयी जो कि वहाँ की आर्थिक भौगोलिक स्थित को प्रभावित करती है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. Agénor P.-R. and B. Moreno-Dodson (2006), “Public Infrastructure and Growth: New Channels and Policy Implications”, World Bank Policy Research Working Paper4064.
2. Canning D. (1998), “A Database of World Infrastructure Stocks, 1950-95”, Policy Research Working Paper 1929, World Bank, Washington D.C.
3. Calderón, C. and L. Servén (2004), “The Effects of Infrastructure Development on Growth and Income Distribution” Central Bank of Chile, Working Papers N° 270.
4. Duggal V., C. Saltzman and L. Klein (1999), “Infrastructure and productivity: a Nonlinear Approach”, Journal of Econometrics, 92, 47-74.
5. Estache A. and M. Fay (2007), “Current Debates on Infrastructure Policy”, World Bank Policy Research WPS 4410.
6. Ford R. and P. Poret (1991), “Infrastructure and Private-Sector Productivity”, OECD Economic Studies, 17, 63-89.
7. Gramlich E.M. (1994), “Infrastructure Investment: A Review Essay”, Journal of Economic Literature, 32, 1176-1196.
8. Haughwout, Andrew F. 2002 “Public infrastructure investments, productivity and welfare in fixed geographic areas”, Journal of Public Economics, Volume 83, Issue 3, Pages 405-428.
9. Hulten C.R., Bennathan E. and S. Srinivasan (2005) “Infrastructure, Externalities, and Economic Development: A Study of Indian Manufacturing Industry”, mimeo, World Bank.
10. Limao N. and Venables A., 2001, “Infrastructure, Geographical Disadvantage, Transport Costs and Trade”, World Bank Economic Review, 15, 451-479.

11. BOOPEN, Seetanah. Transport infrastructure and economic growth: evidence from Africa using dynamic panel estimates. *The empirical economics letters*, 2006, 5.1: 37-52.
12. BURNSIDE, Craig; DOLLAR, David. Aid Policies and Growth [*Policy Research Working Paper No. 1777*]. Washington, DC: World Bank, 1997.
13. CALDERÓN, César; EASTERLY, William; SERVÉN, Luis. Infrastructure compression and public sector solvency in Latin America. *The Limits of Stabilization: Infrastructure, Public Deficits, and Growth in Latin America. Stanford University Press and the World Bank*, 2003, 119-38.
14. CALDERON, Cesar; SERVEN, Luis. The effects of infrastructure development on growth and income distribution. *World Bank Publications*, 2004.
15. CALDERÓN, César; SERVÉN, Luis. Infrastructure and economic development in Sub-Saharan Africa. 2008.
16. Dutta, I, and S. Bawari (2007): Health and Healthcare in Assam: A Status Report. Centre for Enquiry into Health and Allied Themes, Mumbai. 108pp. ISBN: 81-89042-51-3
17. Lall, S V (2007): Infrastructure and regional growth, growth dynamics and policy relevance for India.
18. Annals of Regional Science. V. 41. 581–599
19. Majumder, R. (2005): Infrastructure and Regional Development: Interlinkages in India. (Indian Economic Review, V. 40(2). 167-184
20. Wu, W. (2010): Urban Infrastructure Financing and economic performance in China. UrbanGeography, v. 31(5). 468-467
21. सिंह, जगदीश काशीनाथ : आर्थिक भूगोल के मूल तत्व, ज्ञानोदय प्रकाशन, गोरखपुर, २०१७, पृ॰ ४४९
22. गौतम, अलका : आर्थिक भूगोल के मूल तत्व, शारदा पुस्तक भवन, प्रयागराज, २०२०, पृ॰ ५४७
23. जिला सांख्यिकीय पत्रिका, जनपद लखीमपुर खीरी, वर्ष २००७—०८ एवं २०१७—१८
24. गजेटियर लखीमपुर खीरी १९९५

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण एक काळाची गरज

प्रा. डॉ. सौ. एस. पी. लाखे
इतिहास विभाग प्रमुख नुतन आदर्श कला, वाणिज्य आणि श्रीमती म.ह. वेगड विज्ञान महाविद्यालय उमरेड जि. नागपूर
DOI-10.5281/zenodo.6988530

अंधाराच्या फलकावर—प्रकाशाचा वेध घे।
सामर्थ्याच्या शस्त्राला—अस्मितेची धार दे।
दास्याच्या श्रृखंलाना—विवेकाने सार दे।
परंपरेच्या वेदनांना कंठातून वाट दे।
हे मानवा उद्याच्या भगिनींना खऱ्या स्वातंत्र्याची भेट दे।

सार: ''बेटी बचाओ, बेटी पढाओ'' या योजनेतून मुलगी किती महत्वाची आहे हे समाजाला पटवून देण्याचे कार्य विविध संस्था, संघटना एवढेच नव्हे तर शासनाच्या मदतीने सर्व स्तरावरून होत आहे. जर आपल्या देशात सबल आणि कृतिशील असलेला समाज धारण करणारी भारतीय संस्कृती जोपासायची असेल तर महिलांना पुरूषा इतका समान दर्जा मिळणे गरजेचे आहे मग ती स्त्री शहरी असो वा ग्रामीण. आधुनिक काळाची आव्हाने पेलण्यासाठी ती समर्थ असायला हवी. आज शहरी क्षेत्रात शालेय शिक्षणापासून मुलगा किंवा मुलगी असा भेदभाव न करता त्यात समानता आणण्यात भारताला यश येत आहे. राजकीय, प्रशासकीय, वैद्यकीय, माहिती व तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन, व्यवसायिक शिक्षणातही महिला प्रतिनिधित्वात लक्षणीय वाढ झाली आहे. १९५१ ला महिला साक्षरतेचे प्रमाण ९: होते ते २०११ मध्ये ६५: झालेले आहे. शासनाच्या विविध योजनाच्या माध्यमातून २५ लाख कुटूंबे आपल्या उदरनिर्वाहाचा, आर्थिक समस्याचा प्रश्न सोडवत आहे हे सकारात्मक चित्र आज जरी आपल्याला दिसत असले तरी ग्रामीण क्षेत्राचा जोपर्यंत सर्वांगाने विकास साधल्या जात नाही तोपर्यंत देशाचा समग्र विकास झाला असे म्हणता येत नाही. आपल्या राष्ट्राचा समग्र विकास जर साधायचा असेल ग्रामीण क्षेत्रातील 'अन्नदात्या' श्रमिक महिलेला स्वत:चे निर्णय स्वत: घेवून पुरूषाच्या बरोबरीने समान वागणूक, समान हक्क मिळणे गरजेचे आहे.

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. जवळजवळ ६०: महिला या शेती आणि शेतीशी संबंधीत पुरक व्यवसायाशी निगडीत आहे. संयुक्त कुटूंबपद्धती आणि पुरूष प्रधान संस्कृतीमुळे ग्रामीण क्षेत्रात अजुनही लिंगभेद कायम आहे. भारतीय ग्रामीण समाजात स्त्री पुरूष विषमता आहे. ती पूर्णपणे दूर झाल्याशिवाय आणि स्त्रीला तीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा, तिच्या निर्णय क्षमतेनुसार लाभ मिळाल्याशिवाय स्त्री सक्षमीकरण झाले असे म्हणता येणार नाही. बदलत्या आधुनीक युगात यंत्र, तंत्र, विज्ञानाच्या युगात नवनवीन आव्हाने पेलण्याचे सामर्थ्य ग्रामीण स्त्रीमध्ये निर्माण व्हावे, ग्रामीण स्त्रीला लिंगभेद विरहीत समाजात खरे स्थान प्राप्त झाले तर ती सक्षम झाली असे म्हणता येईल. स्त्री सक्षमीकरण प्रक्रिया म्हणजे स्त्रीच स्वयंनिर्भर होणे होय. तीच आत्मनिर्भरता आधुनिक काळात ग्रामीण महिलेला मिळवून देणे गरजेचे आहे. आजच्या युगात स्त्रीयांनी अंतराळात छेप घेतली असली, स्त्री सैन्यात पोहचली असेल देशाच्या सर्वोच्च पदावर विराजमान झाली तरी ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्री ही आपल्या कौटूंबिक चौकटीतच बंदिस्त आहे. १५ ऑक्टोंबर २०१६ ला 'महिला किसान दिवस' भारतात जाहीर झाला. शेतकरी महिलांच्या हक्क आणि अधिकारावर काम करत असलेल्या 'किसान अधिकार मंचाने' महिलाच्या श्रमाची दखल शासन दरबारी घ्यावयास लावल्याने हा दिवस साजरा करण्यात आला. ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाकडे लक्ष देणे अधिक गरजेचे आहे. त्यामुळे ''आधुनिक काळातील महिला सक्षमीकरण एक काळाची गरज'' या विषयावर सखोल संशोधन करण्याच्या हेतूनेच हा शोध निबंध आहेत. महिला सक्षमीकरण आणि आधुनिक काळात ग्रामीण क्षेत्राची स्थीती यावर या अनुंषगाने प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय?

मानव समुहात स्त्री जातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रीयांना हतोत्साहित करणारे वर्तन करून त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार

करण्यापर्यंत अनेक प्रकारची हिनत्वाची, अपमानाची वागणूक स्त्री जातीला मिळत आली आहे. आजही ग्रामीण भागात बऱ्याच अंशी हे चित्र कायम आहे. त्यामुळेच, ''स्त्रीयांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती व त्यांचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारा समाजाचे संतुलन साधने यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन, केलेली कृती याचा समन्वय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण होय'' याचबरोबर दुसऱ्या शब्दात ''महिलांची सामाजिक, आर्थिक स्थीती सुधारणे, त्यांना रोजगार, शिक्षण आणि आर्थिक प्रगतीसाठी समान संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय'' महिला सक्षमीकरण बाबत बऱ्याच विद्वानांनी आपली मते मांडलेली आहेत. ''कायदे आणि कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री—पुरूष असमानता नष्ट करणे हीच महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया मानता येईल.''

मात्र महिलांचे सबलीकरण करतांना पुरूषांना हिणविणे किंवा त्यांच्यापेक्षा महिलांचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करणे नव्हे तर महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागविले जावे एवढेच अपेक्षीत आहे. त्याचे वास्तविक हक्क त्यांना मिळायला हवे. मानव हा निसर्गत:च स्वतंत्र आहे. त्यांना जगण्याचा जर अधिकार आहे तर त्याचे हक्क त्याला मिळायला पाहिजे. मात्र महिला सक्षमीकरणाचा जेवढा लाभ शहरी स्त्रीयांना मिळाला तेवढा ग्रामिण स्त्रीयांना मिळाल्याचे दिसत नाही याला सुविधांचा अभाव. ग्रामीण भागातील लोकांची पारंपारिक मानसिकता, ग्रामीण क्षेत्रात स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक रचना, अपुऱ्या सोयी सुविधा यासारखी अनेक कारणे कारणीभूत ठरली तरी ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांच्या सक्षमीकरणा शिवाय संपुर्ण देशाचा विकास झाला म्हणता येत नाही.

समाजाने स्त्रीपुरूष या समान घटकांचा शिक्षणातून समान विकास साधला पाहिजे नाही तर समाजाची हानी होते हे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीतेत सांगीतले होते.

तेथेची समाजाचे चुकले। एकास उचलोनी
दुसऱ्यास दाबले।
याचे कटू फळ भोगणे आले। कितीतरी
स्थानी।
परि लक्ष नाही आज तिकडे। नाहीत
मुली बाळींना उत्तम धडे।
मुली महिलांचे जीवन जागविले। तरीच
जगले रामराज्य।

राष्ट्रसंतानी स्त्रीयांना बंधमुक्त करण्याचा विचार मांडला. स्त्रीसक्षम झाली पाहिजे, स्वत:चे संरक्षण स्वत: करू शकली पाहिजे असे त्यांना वाटत. मात्र त्यासाठी ग्रामीण महिलांनी स्थीती बदलायला हवी असे ते म्हणत.

ग्रामीण महिलांची स्थीती :

१५ ऑक्टोंबर हा दिवस 'आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिवस' म्हणून साजरा केला जातो. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या १८ डिसेंबर २००६ च्या आमसभेत या संबंधाने ठराव पास करण्यात आला. या ठरावात शेतकी व्यवसायात ग्रामीण विकास अन्नसुरक्षितता आणि दारिद्र्य निर्मुलन ही संकल्पना मांडण्यात आली. १९९५ च्या बिंजिगच्या जागतिक महिला परिषदेत या संकल्पनेला कार्यान्वित करण्यात आले. ''ग्रामीण महिला या खऱ्या अन्नदात्या आहेत. त्यांच्या कार्याची दखल घ्यावी आणि या दिनाचे औचित्य साधून त्यांना प्रोत्साहित करावे. सर्वांची अन्नधान्याची गरज पूर्ण व्हावी यासाठी शेतीत राबराब राबणाऱ्या या श्रमीक महिलेच्या श्रमाचा गौरव व्हावा हा या दिन साजरा करण्यामागील उद्देश आहे. त्यामुळे प्रथमच १५ ऑक्टोबर २००८ हा 'आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिवस' म्हणून साजरा करण्यात आला.

भारताची सध्याची लोकसंख्या १ अब्ज ३८ करोड आहे व भारत हा कृषीप्रधान देश असून भारतात ६,४१,००० गावे आहेत आणि एकुण लोकसंख्येच्या ६२.२ लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे तर स्त्री पुरूष प्रमाण १००० ला ९४० असे आहे. संपूर्ण भारताच्या अन्नधान्याचा प्रश्न या ग्रामीण जनतेवर अवलंबून आहे. यात ग्रामीण स्त्रीयांचा फार मोठा सहभाग आहे. परंतु या स्त्रीयांची स्थीती जाणून घेतल्यास ग्रामीण भागातील बहूसंख्य स्त्रीया या घरकाम, शेती आणि शेतमजूर म्हणूनच गुंतलेल्या आहेत. शहरी आणि ग्रामीण स्त्रीया यांची तुलनाच होवू शकत नाही. ग्रामीण भागात दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्याची संख्या २२ कोटी २२ लाख आहे हे शासकीय आकडेवारी वरून कळत असले तरी अर्थतज्ञांच्या मते ती संख्या त्याहून जास्त आहे. या दारिद्र्याची झळ सर्वाधिक कुणाला पोहचत असेल तर ग्रामीण स्त्रीला. ग्रामीण भागातील स्त्री आई, बहिण, पत्नी, मुलगी या सगळ्या भुमिका यशस्वीरित्या पार पाडत असली

तरी पुरूषप्रधान समाजरचनेमुळे आजही ती पुरूषांवर अवलंबून आहे. तिला निर्णय घेण्याचे फारसे अधिकार नाही. त्यामुळे तीचे स्थान नगण्यच आहे. आजही ग्रामीण भागात मुलगा झाल्याचा जेवढा आनंद होतो तेवढा मुलगी झाल्याचा होत नाही. मुलगी जन्माला येणे म्हणजे अनेक समस्या निर्माण होणे असे मानले जाते त्यामुळे स्त्रीभृणहत्या केल्याची कित्येक उदाहरणे आहेत. पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीयांच्या निर्णय क्षमतांना तेथे वावच मिळत नाही. याला कारण स्त्रीयांविषयी समाजाची असलेली परंपरागत मानसिकता होय. प्राचीन ऋगवेदकाळ हा भारतीय स्त्रीच्या दृष्टीने सुवर्णकाळ जरी मानल्या गेला तरी मध्ययुगात आणि पुढे पेशवेकाळात तिचे आयुष्य उंबरठ्याच्या आतच बंदिस्त झाले होते. सतीप्रथा, बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, विधवा विवाह समस्या, नियोग प्रथा, स्त्रीयांची खरेदी विक्री, देवदासी प्रथा, बाला—जरठ विवाह, केशवपन अशा अनेक रूढी प्रथा परंपरा ती एवढी जखडल्या गेली होती की तीला आपले, स्वतःचे अस्तित्व आहे हेच विसरावे लागले होते. जन्माला येणाऱ्या मानव जातीला जे हक्क आणि अधिकार आहे ते आपल्याला ही आहे हे तीला नाकारावयास भाग पाडले होते. पुढे इंग्रजांचे भारतात आगमन झाले जे स्त्रीयांसाठी वरदान ठरले. पाश्चात्यांच्या प्रभावाने भारतीय समाजात एक बुद्धीजीवी वर्ग उदयाला आला. त्यांनी समाजातील इतर प्रश्नांबरोबर स्त्रीप्रश्न स्त्रीविकासाकडे लक्ष वेधले. ब्रिटिश काळात भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनाचा प्रारंभ झाला. या आंदोलनात स्त्रीयांचा वाढता सहभाग आणि त्यामुळे आंदोलनाला आलेली तीव्रता बघता स्त्रीयांच्या अधिक सहभागाची गरज सर्व नेत्यांना वाटू लागली. महात्मा गांधीनी ही स्त्री स्वातंत्र्याचा, स्त्री विकासाचा विचार स्त्रीबाबत समग्र परिवर्तनाशी जोडला होता. त्यामुळे या आंदोलनातील स्त्रीयांनी केलेल्या भरीव कामगिरीमुळे स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनच बदलला. स्त्रीयांनाही आपल्या अस्तित्वाची जाणीव झाली, जी स्त्री सक्षमीकरणासाची नांदी ठरली.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानात तीला तीचे मुलभूत अधिकार बहाल करण्यात आले. तरी बऱ्याच क्षेत्रात स्त्रीविषयी असलेल्या मानसिकतेत फारसा बदल झाला नाही. स्वातंत्र्य लढ्यात योगदान जरी दिले असले तरी भारतातील ग्रामीण स्त्रीचा दर्जा परंपरागत आहे. चुल आणि मुल हे तीचे कार्यक्षेत्र ठरलेले आहे. ग्रामीण भागातील लोकसंख्येच्या ८०: महिला आजही शेती आणि शेतीपुरक व्यवसायातून मिळणाऱ्या रोजंदारीवर अवलंबून आहे. याशिवाय घरकाम, स्वच्छता, स्वंयपाक करणे, पाणी भरणे, घरातील नित्याची कामे, वडीलधाऱ्यांची काळजी घेणे, मुलांचे संगोपन, कक्कुटपालन, दुग्ध व्यवसाय, पाळीव जनावरांची व्यवस्था, ही नित्याची कामे तीला करावी लागतात. यात ना तीच्या श्रमाची दखल, ना श्रमाचा मोबदला. शेती, घराच्या मालकी हक्कावरही तीचे नाव नसायचे. घरच्या जबाबदाऱ्या साभाळूनही शेतीची कामे करणाऱ्या स्त्रीला ना धड शिक्षण मिळते, ना धड पैसा मिळतो. भारताच्या ग्रामीण क्षेत्रात शेतीची कामे करणाऱ्या महिलेचे प्रमाण ६२.२ टक्के आहे. त्यापैकी १८.८ टक्के महिलेच्या नावे शेतजमीन आहे. जमीनीची मालकी नसल्याने महिला शेती योजनांपासुन वंचित राहतात. सामाजीक सांस्कृतिक, घडामोडीतुन त्यांचा क्वचित सहभाग असतो. अनेक रूढी, प्रथा परंपरामुळे या भारतीय ग्रामीण समाजात आजही समाविष्ट आहे. ग्रामीण स्त्रीया शिक्षण आणि नोकरीच्या निमीत्ताने घराबाहेर पडू शकत नाही. घरच्यांची संमती मिळणे पण कठीण असते. रूढीवादी विचारसरणीमुळे स्त्रीयांमध्येही एक न्युनगड निर्माण झाला आहे. पुरूषाच्या तुलनेत त्या स्वतःला कमी लेखतात. त्यामुळे आधूनीक काळात सामाजिक, आर्थिक बदलाला त्या सामोरे जात नाही. अशातच ग्रामीण भागातही कामाच्या ठिकाणी होणारा लिंगभाव, त्यातुन होणारा हिंसात्मक शोषण करणाऱ्या घटना, समाजाविषयी मनात असलेली अनामिक भिती, स्वतःच्या सुरक्षेचा प्रश्न या सर्वांचा सामना करण्याची निडरता आजही ग्रामीण स्त्री मध्ये आलेली नाही. स्त्रीपुरूष वेतनात असमानता, ग्रामीण क्षेत्रात स्त्रीयांच्या शिक्षणाचे अल्पप्रमाण, मुलींना सुनांना, शिकविण्याची नसलेली मानसिकता यामुळे स्त्री शिक्षण क्षेत्रात पुढे जावू शकत नाही. उच्च शिक्षण क्षेत्रात ग्रामीण मुलीचे प्रमाण बरेच कमी आहे. विवाहानंतर ग्रामीण मुलींना आपले संपुर्ण आयुष्य संसाराचा गाडा ओढण्यातच घालवावे लागते. शिक्षीत कुटूंब असेल आणि सोयी सुविधा उपलब्ध असतील तरच मुलींना पुढे आपले करिअर करण्याची संधी मिळते. मात्र गावाच्या तुलनेत असे सरासरी प्रमाण ४.५ टक्के असावे.

मुळातच ग्रामीण भागात स्त्रीयांचे कुटूंबातील स्थान त्याचे विवाहाचे वय, आरोग्यविषयक सोयी, पाणी, संडास, आहाराच्या बाबतीत उपेक्षा, पती व्यसनी असल्यास होणारा छळ, संयुक्त कुटूंब पद्धतीत तिच्या निर्णयाला नसलेले महत्त्व,

हुंडा पद्धती, रोजगाराच्या अपुरी साधने, वेतनातील विषमता, यामुळे स्त्रीच्या वाट्याला आर्थिक परावलंबन, माहेरून पैसे आणण्यासाठी होणारी मारझोड, अल्पवयात होणारी बाळंतपणे, कुपोषण, आरोग्य, अशा अनेक समस्यांचा सामना करणारी स्त्री सक्षमीकरणाकडे कशी वाटचाल करणार? त्यासाठी त्यांना शिक्षणासंबंधी, त्यांना मिळणाऱ्या योजनासंबंधी जागृत करणे, त्यांना माहीती देणे गरजेचे आहे.

ग्रामीण महीला सक्षमीकरणासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न व योजना :

महाराष्ट्रात शासनाने १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले. त्यात काळाला अनुरूप बदल करत २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित केले गेले. या सर्व धोरणाच्या माध्यमातुन राबवल्या जाणाऱ्या योजनांमध्ये प्रामुख्याने स्त्रीयांवरील हिंसा, अत्याचार, स्त्रीविषयक कायदे, स्त्रीयांच्या आर्थिक सामाजीक दर्जात सुधारणा, स्त्रीप्रश्न, स्त्रीविकास, याबाबत प्रसार माध्यमांची भुमिका, स्वयंसेवी संस्थाचा वाढलेला सहभाग, स्त्रीयांन केंद्रस्थानी मानून शासकीय स्तरावर योजनांची निश्चिती, स्वयंसहायता बचत गट आणि त्या माध्यमातुन ग्रामीण क्षेत्राचा साधावयाचा विकास याचा प्रामुख्याने विचार केला गेला आहे. याच शासकीय धोरणातुन स्त्रीयांना नोकरीत ३० टक्के आणि स्वराज्य संस्थामध्ये ५० टक्के आरक्षण मिळाले आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान या माध्यमातुन ग्रामीण स्त्रीयांना शिक्षण, प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध आहे. त्यांच्याच अभियाना अंतर्गत ग्रामीण महिलांचा सर्वागीण विकास होवुन त्याचे सक्षमीकरण व्हावे यासाठी शासनाच्या विविध योजनांचा संगम घडवुन आणण्याचा प्रयत्न झाला आहे. ८ मार्च ते ५ जुन २०२१ या कालाधीसाठी राज्यात ग्रामीण पातळीवर 'महासमृद्धी महिला सक्षमीकरण अभियान' राबविण्यात येत आहे. २३ फेब्रुवारी २०२१ रोजी शासन निर्णय काढुन राज्य शासनाने मान्यता दिली आहे. पुर्वीच्या ज्या कार्यान्वित योजना आहेत. उदा. निराधार महिलांसाठी शासनाची आधार योजना, बालिका समृद्धी योजना, महिला बचत गट योजना, इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना, महिलांसाठी व्यावसायीक योजना, देवदासी पुर्नवसन योजना यांना आधिक क्रियाशील केल्या जात आहे. या योजना स्त्री सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या योजना आहेत. बऱ्याच योजना शेती, आर्थिक विकास, आरोग्य या गोष्टीशी संबंधित आहे.

भारतीय महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिला व बालविकास मंत्रालय आणि भारत सरकारद्वारे बऱ्याच योजना राबविल्या जातात. यामागे एक उद्देश, एकच आशा दडलेली असते की एक दिवस भारतीय समाजातील महिलांना पुरूषाच्या बरोबरीने संधीचा लाभ मिळेल. बलात्कार व हुंडा पिडीत महिलांकरीता मनोधैर्य योजना, सिंगल विन्डो सिस्टीम, माझी कन्या भाग्यश्री योजना, बेटी बचाओ, बेटी पढाओ योजना, बाल संगोपन योजना, काम करणाऱ्या महिलांच्या मुलांकरीता राजीव गांधी राष्ट्रीय पाळणाघर योजना, इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना, किशोरीवयीन मुलींसाठी योजना, निराश्रीत महिलांसाठी आधारगृहे, शुभमंगल सामुहिक योजना अशा विविध योजनांच्या माध्यमातुन ग्रामीण असो वा शहरी महिलांना वेगवेगळ्या वयापरत्वे, गरजानुरूप सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. मुली व स्त्रीयांना आर्थीक दृष्ट्या आत्मनिर्भर करण्यासाठी व्यावसायीक व तांत्रीक प्रशिक्षण, केटरिंग, ब्युटिपार्लर, दुग्धजन्य पदार्थाचे उत्पादन, अन्न प्रक्रिया व्यवसायाचे प्रशिक्षण, संगणक दुरूस्ती, मोटार ड्रायव्हींग, परिचारिका प्रशिक्षण, शिवणकाम, विणकाम प्रशिक्षण, हस्तकौशल्य प्रशिक्षण, विमा एजंट, ज्वेलरी मेकिंग, कचऱ्याचे विभाजन व व्यवस्थापन, रोप वाटीका प्रशिक्षण, स्वसंरक्षण शारिरीक विकास प्रशिक्षण, महिलांसाठी घरकुल योजना, जिजाऊ वसतीगृह योजना, महिला हेल्पलाईन योजना, उज्वला योजना, पंचायती राज योजनांमध्ये महिलांना संरक्षण अशा अनेक योजनांचा लाभ ग्रामीण महिलाही घेत आहे. स्वयं सहायता बचत गटाच्या माध्यमातुन त्या अर्थाजनाकडे वळुन इतर महिलांना आपल्या गटात सहभागी करून त्यांनाही आर्थीक दृष्ट्या सक्षम करण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे. स्वयं सहायता बचत गट आणि इतर योजनाच्या माधमातून स्त्रीया 'चुल आणि मुल' यातून बाहेर पडू पाहत आहे. शासकीय योजना आणि स्वयं सहायता बचत गटाच्या माध्यमातून स्त्रीया पोल्ट्रीफार्म, वसतीगृह, शिवणक्लास, काजू फॅक्टरी, शेळी पालन उद्योग, गावातील पाणीपुरवठा प्रश्नांची सोडवणूक, सामुहीक शेतीचा प्रयोग, सामुहीक दुग्ध व्यवसाय, सॅनिटरी नॅपकिन उद्योग, सायकल, स्कुटी स्टॅन्ड चालविणे, अंगणवाडी आहार पुरविणे, आयुर्वेदिक औषध बनविणे, साठवणीचे पदार्थ, वाळवणे बनविणे, तयार वस्त्र व साड्या, अगरबत्ती, बांबुच्या शोभीवंत वस्तु बनविणे, विक्रीस ठेवणे, या सेवा पुरवत आहे. ट्रक, ट्रेन चालविण्यापर्यंत स्त्रीयांची मजल गेली आहे.

आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या मुली आपल्या वडीलांसाठी लढायला पुढे येत आहे. या सर्व घटनांशी संबधीत उदाहरणे पाहिल्यानंतर भारतातील ग्रामीण स्त्री सक्षमीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करत असल्याचे दिसत आहे. मात्र ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येच्या केवळ १० टक्के महिलांची ही उदाहरणे असावीत असे दिसते.

त्यासाठी ग्रामीण समाजातील स्त्री विषयक मानसिकता बदलविणे अत्यंत गरजेचे आहे सध्याच्या काळ हा संक्रमणाचा आहे, रोज घडणाऱ्या सामाजीक आर्थीक बदलाचा आहे. पारंपारीक कल्पना समजुतींना छेद दिला जात असतानाच समाजानेही त्या गतीने नवनविन बदल स्विकारणे गरजेचे आहे. स्थानिक प्रशासन पंचायत राज यात लोकांचे प्रतिनिधीत्व करताना त्या पदाचे महत्व पदामार्फत केल्या जाणाऱ्या कार्याची माहीती, आपले स्थान याचे सर्वांगीण ज्ञान स्त्रीयांना मिळणे गरजेचे आहे. पोलिस पाटील, सरपंच, उपसरपंच, सदस्य जील्हा परिषद सदस्य राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केल्यानंतर आपले स्थान पतीला देणे आपले अधिकार वापरू देणे आणि पुरूषसत्ताक पद्धतीला प्रोत्साहन देणे चुकीचे ठरते. ग्रामीण भागात शिक्षणाचा दर वाढायला हवा. उच्च शिक्षणाबाबत असलेली अनास्था दूर करायला हवी. मुलगीही कुटूंबाचा आधार बनु शकते हे रूजवायला हवे. ग्रामीण क्षेत्रातील प्रत्येक स्त्री खरेच आर्थिकदृष्टया सक्षम आहे का? कोणत्या मार्गाने ती अर्थाजन करते आहे, ती यशस्वी ठरली आहेत का? यासाठी ग्रामपंचायत स्तरावर सर्वेक्षण व्हायला पाहीजे. प्रशिक्षण शिबीरे, कायद्याबाबत जाणीव होण्यासाठी मार्गदर्शन वर्ग, आरोग्य विषयक, संरक्षण विषयक प्रशिक्षण मिळायला हवे. त्याची अंमलबजावणी व्हायला हवी. शासनाच्या योजनांचा ग्रामीण क्षेत्रातील मोजक्या लोकांपुरती सीमीत नसाव्या. त्यांची अंमलबजावणी कितपत झाली, प्रत्येक गावातील स्त्रीयांची संख्या आणि त्याचे अर्थाजनाचे मार्ग यांची सांगड घालायला हवी. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रत्येक ग्रामीण स्त्री संगणकाच्या माध्यमातून जगाशी संवाद साधू लागली, ती आत्मनिर्भर होवून व्यवहार करू लागली, आधुनिक पुर्व काळातील ग्रामीण स्त्रीयाचे खरे सक्षमीकरण ठरेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही त्यांच्या जिवनामध्ये स्त्रीयांच्या प्रगतीला, विकासाला अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले. त्यांच्याच शब्दात 'एखाद्या समाजाची, देशाची प्रगती मोजायची असेल तर त्या समाजातील महिलांची प्रगती किती झाली हे मी मोजतो' डॉ. बाबासाहेबांना ही स्त्री सक्षम व्हावी असे वाटत होते.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१) कवी डॉ. स्वाती :स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा प्रतिमा प्रकाशन औरंगाबाद २१०

२) नेहेते डॉ. स्मीता : भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ नागपूर जुलै २०११

३) परूळेकर डॉ. आशा : आधुनिक स्त्रीयांच्या समस्या मेहता पब्लिशिंग हाऊस सदाशिव पेठ पुणे १९९२

४) साने गीता : भारतीय स्त्री जीवन मौंज प्रकाशन गृह, दादर मुबंई १९९६

५) वैरागडे डॉ. उज्वल मुळे प्रा. विधुल्लता : सामुदायिक विकास व महिला सबलिकरण विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१२

६) नानिवडेकर मेघा (संपा) महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा प्रतिमा प्रकाशन सदाशिवपेठ पुर्ण २००६

७) अहिरे डॉ. प्रतिमा समाजशास्त्रीय प्ररिप्रेक्ष्यातून स्त्रीयांची आत्मकथने कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद जाने मे २०१२

८) सावरकर विनायक दामोधर : प्राचीन अर्वाचीन महिला रिया पब्लिकेशन्स कोल्हापूर मे २०१२

९) गाडगीळ मालती : समानतेचा वाटेकर दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी पुणे ३०

१०) टिळक कमलाबाई :स्त्री जीवनाची नवी क्षितीजे जग्गनाथ प्रकाशन पुणे जाले २०११

११) गोटे डॉ. शुभांगी : स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने व्हीनस प्रकाशन पुणे २०१३

१२) कऱ्हाडे डॉ. बी.एम. : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या पीपंळापुरे प्रकाशन महाल नागपूर २००९

१३) लांजेवार ज्योती : भारतीय समाज आणि स्त्री सुगावा प्रकाशन पुणे २००३

१४) देशमुख शारदा : शिवकाळातील व पेशवाईतील स्त्री जीवन आनंद मुद्रणालय सदाशिवपेठ पुणे १९६३

१५) काळे अक्षयकुमार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती वाड;मय सुविचार प्रकाशन मंडळ धंतोली नागपूर २००८

१६) पवार एस.बी. बचत गटासाठी स्वयंरोजगाराचे ५१ मार्च ऑगसट २००९ निशिता पब्लीकेशन्स गोखले नगर पुणे

१७) राऊत प्रा. गणेश राऊत प्रा. ज्योती : महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे २००७

१८) कोलारकर शं.गो. : आधुनिक विदर्भाचा इतिहास श्री. मंगेश प्रकाशन रामदापेठ नागपूर २००३

१९) पाठक डॉ. दमयंती : वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य मंगेश प्रकाशन, रामदासपेठ नगापूर २००३

२०) मुलाणी प्रा. एम.यु. : महिला स्वयं सहाय्यती बचत गट डायमंड पब्लिकेशन्स सदाशिवपेठ पुणे डिसेंबर २००६

२१) इंटरनेटवरील उपलब्ध माहिती व विषयाशी संबंधीत लेख

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

मराठी वाङ्मयातील सामाजिक जाणीवांचे स्वरूप

प्रा. डॉ. पुरूषोत्तम नंदेश्वर
मराठी विभाग प्रमुख) स्व. निर्धन पाटील वाघाये, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सानगडी
ता. साकोली, जि. भंडारा

DOI-10.5281/zenodo.6988539

प्रास्ताविक आधुनिक मराठी साहित्याचा उदय अव्वल इंग्रजी कालखंडात झाला. ब्रिटीशांनी निर्माण कलेले कायदे, सुधारणावादी भूमीका, शिक्षणाचा प्रसार यामुळे वैचारिकतेला, सुधारणावादाला गती मिळाली. चिपळुणकरांच्या निबंधमालेने महत्वाची भूमिका बजावली. समाजसुधारकांनी महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रत्यक्ष विचार व कृतीव्दारे प्रबोधनाला तीव्रपणे चालना दिली. नवा विचार तळागाळापर्यंत नेऊन पोहचवला. यामध्ये महात्मा फुले, न्या. रानडे, महर्षी कर्वे विठ्ठल रामजी शिंदे, लोकहितवादी, गो.ग. आगरकर,सावित्रीबाई फुले आणि पंडीता रमाबाई हे आधुनिक मराठी साहित्याचे खरे शिल्पकार ठरले.

भारतातील समाज परंपरेविरूद्ध न्यायासाठी बंड करणारे पहिले पुरूष जोतीबा फुले आहेत. हजारो वर्षापासून येथिल जनमनात ईश्वरी संकेतानुसार बसून असलेले उच्च—निचतेचे भाव आणि पूर्वकर्माचे संबंध त्यांनी पूर्णपणे नाकारले. जनमानसात कायमचे घर करून बसलेली महापापाची आणि अपवित्रतेची भीती त्यांनी क्रांतिकारक, पुरोगामी विचारांनी उलगडून दाखविली. त्यामुळे मानवी जीवनाचे नैतिक सत्य हेच चिरंतन सत्याचे स्वरूप आहे. विश्वमानवाच्या मुक्ततेचा सिद्धांत आहे हे ठाम मत त्यांनी प्रतिपादित केले.

भारतीय लोकशाही क्रांतीची मूलभूत तत्वे विशद करून सांगणारा महात्मा फुल्यांचा ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ म्हणजे विश्व कुटुंबवादाचा जाहीरनामाच आहे. त्यामध्ये मानवी हक्क, त्यावर आधारलेला विश्व कुटुंबवाद आणि जीवनाचे व विश्वाचे सत्य स्वरूप प्रकट करणारी बुद्धीप्रामान्यवादी जीवनदृष्टी अभिव्यक्त होतांना दिसते. सत्यवर्तनाच्या संदर्भात महात्मा फुले म्हणतात, ‘‘एकंदर सर्व स्त्रियास अथवा पुरूषास एकंदर सर्व मानवी हक्काविषयी आपले पाहिजेत तसे विचार आपली पाहीजेत तशी मते बोलून दाखविण्यास, लिहीण्यास आणि प्रसिद्ध करण्यास स्वतंत्रता दिली आहे. परंतु ज्या विचारापासून व मतांपासून कोणत्याही व्यक्तीचे कोणत्याच प्रकारचे नुकसान मात्र होऊ नये म्हणून ते खबरदारी ठेवतात. त्यास सत्य वर्तन करणारे म्हणावेत. ’’[१] फुल्यांनी सामाजिक विचाराप्रमाणेच सत्यवर्तनालासुद्धा महत्वपूर्ण मानले आहे.

मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक मूल्यांची आवश्यकता भासत असते. त्याचप्रमाणेच प्रखर वैचारिकतेचीही आवश्यकता भासते. तळागाळातील शूद्र—अतिशूद्र, शेतकरी—कामकरी, श्रमिक वर्गाचे उच्चाटन सर्वांगीणरीत्या करावयाचे असेच तर प्रथमतः त्याला आपल्या मानवी हक्काची जाणीव असणे आवश्यक आहे. तेव्हाच तो खऱ्या अर्थाने आपल्यावरील अन्यायाविरूद्ध पेटून उठेल. आपला शत्रू कोण आहे याची जाणीव होऊन नव्या जीवनाच्या शोधमार्गाकडे जाण्याचा पर्यत्न करील. यासाठीच फुल्यांना सत्यवर्तनी माणूस खऱ्या अर्थाने महत्वपूर्ण वाटत असल्याचे दिसते. ही विचारसरणी मानवतेचा खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण विचार करणारी आहे. याच प्रवाहाच्या दिशेने न्या. रानडेसुद्धा विचार करतांना दिसतात.

महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाच्या जडणघडणीत न्या. रानडयांनी सक्रियरीत्या सहभाग घेतला. समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, राजकारणी, दूरदृष्टीचे विवेचक व स्वतंत्र भारताचे द्रष्टे म्हणून त्यांची प्रसिद्धी होती. तत्कालीन समाजजीवनाच्या परिवर्तनाशी आणि प्रमुख चळवळीशी त्यांचा संबंध होता. इ.स.१८७० साली त्यांनी ‘सार्वजनिक सभेची’ स्थापना केली. सनदशीर मार्गाने राजकत्यापुढे समाजाची गाऱ्हाणी मांडावी व राजकर्त्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीला आव्हान करावे हा एक उपक्रम त्यांनी चालविला. महाराष्ट्रातील निरनिराळया जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीची

पाहणी करण्याचे काम सार्वजनिक सभेने केले. ज्ञानप्रसारासारखे उपक्रम राबविले. ग्रंथकारांनी एकत्र येऊन विचारविनिमय करावा ही प्रेरणा दिली. या जाणिवेचे परिणाम नंतरच्या साहित्यकृतीतील वैचारिकतेवर सकसपणे झाल्याचे जाणवते. सामाजिक जाणिवेचा विचार समर्थपणे अभिव्यक्त होण्यासाठी ही पार्श्वभूमी महत्वाची ठरली आहे.

महर्षी कर्व्यांनी स्त्री—शिक्षणासाठी सामाजिक समस्या हाताळून फुल्यांच्या चळवळीला मतिमानता मिळवून दिली. सामाजिक प्रश्नांचे निर्मूलन करण्यासाठी शिक्षणाची खऱ्या अर्थाने गरज आहे. याची जाणीव त्यांनी दिली. त्यासाठी त्यांनी हिंगणा येथे शाळा काढली. याच दरम्यान भाऊ महाजन यांच्या 'प्रभाकर' मधून लोकहितवादींची शतपत्रे प्रकाशित झाली. या शतपत्रांनी एक नवी प्रबोधनाची दृष्टी दिली. त्यातून त्यांनी ब्राम्हणावर, ब्राम्हणी वर्चस्वावर, जातिभेदाच्या कल्पनांवर, धार्मिक अंधश्रद्धांवर, वाईट चालीरीतीवर आणि निरूपयोगी पुराण ग्रंथावर अंत्यत परखडपणे विवेचन केले. तसेच ज्ञानाविषयीसुद्धा त्यांनी आधुनिक विचार मांडले. या संदर्भात ते म्हणतात, '' ज्ञान हे सर्व रोगांचे औषध आहे आणि ज्यास ज्ञान आहे त्यास आपली स्थिती सुधारण्यास पुष्कळ वाटा सापडतात. यास्तव जे गरीब लोकांची स्थिती चांगली व्हावी अशी इच्छा करतात. त्यांनी गरीब लोकांमध्ये ज्ञानप्रसृती करावी व सरकारचा हा मुख्य धर्म आहे. सरकारने अपराधाचे मूळ तोडले पाहीजे. कैदखाने व शिपाई मूळ तोडीत नाहीत.''[२] अशा प्रकारे ते सोप्या, सरळ आणि सडेतोड शब्दांत विचार मांडताना दिसतात.

गो. ग. आगरकरांनी प्रारंभी 'केसरी' मध्ये लेखन केले. परंतु नंतर लोकमान्य टिळकांशी वैचारिक मतभेद झाल्यामुळे १८८७ मध्ये त्यांनी केसरीशी संबंध तोडला आणि 'सुधारक'काढून त्यातून सामाजिक समस्यावर प्रहार करणारे पूरोगामी विचारधारेचे, परिवर्तनवादी लेखन प्रखरपणे मांडले. आगरकरांनी आपल्या बुद्धीप्रामाण्यवादी तत्वज्ञानाव्दारे नवी जीवनदृष्टी व वाङ्मयीन दृष्टी दिली. तर्कशुद्ध विचारसरणी, सामाजिक समस्यांना प्राधान्य, स्वातंत्र्यांची तळमळ व स्वार्थत्याग हे आगरकरांनी आपल्या व्यक्तिमत्वानिशी लेखनात जोपासलेले गुणविशेष होते. याविषयी डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, ''आगरकरांची राजकीय दृष्टी संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या पुरस्काराची असली तरी सामाजिक सुधारणांना अग्रक्रम दिला पाहिजे, असे लोकहितवादी प्रमाणेच त्यांनाही वाटत होते. ऐहिक जीवनावरील निष्ठा, धर्मातील प्रतिगामी आचार—विचारावर टीका व बुध्दिवाद ही या दोन्ही विचारवंतात समानच आहेत. दोघांचाही व्यक्तिप्रामाण्याला, ग्रंथप्रामाण्याला कडवा विरोध होता. दोघांचे वैचारिक अधिष्ठान एकच असूच बुध्दिवादावरील विश्वास उत्कट आहे. आगरकरांच्या विचारांना लोकहितवादींच्या वाङ्मयातून नि:संशय प्रेरणा मिळाली असे म्हणता येईल. कारण दोघांचे विचार सारखेच तीव्र असून त्यांचा कणा एकच आहे. आगरकरांच्या आधी कितीतरी वर्षे बुध्दिवादांची गर्जना लोकहितवादींनी केली. या विचारांचा परिणाम आगरकरांवर झाला यात शंका नाही.''[३] ही त्यांची लोकहितवादी आणि आगरकरांच्या वैचारिकतेविषयी मीमांसा सामाजिक जाणिवेच्या दृष्टीने महत्वाची आहे.

पुढील कालखंडात लोकहितवादी आणि आगरकरांच्या विचारसरणीचा परिणाम केशवसुत आणि ह.ना. आपटयांच्या व्यक्तिमत्वावर आणि वाङ्मयीन लेखनावर झाल्याचे दिसते. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्यनिर्मितीत सामाजिक जाणीव प्रखरपणे साकार झालेली आढळते. जी सुधारणावादी विचारांची पायाभरणी या दोनही महान साहित्यिकांच्या साहित्यातून अंकित झाली आहे. त्या सामाजिक जाणिवेने मराठी साहित्य श्रेष्ठ ठरले आहे. या संदर्भात अ.ना. देशपांडे म्हणतात, ''या कालखंडातील सर्व कथा कादंबरीकारांचे हरिभाऊ आपटे हे अनभिषिक्त सम्राट आहेत. कथानकांची गुंफण, स्वभाव रेखाटन, मनुष्य स्वभावाचे सूक्ष्म अवलोकन, जीवनदृष्टीचे व्यापकपण, वास्तवतावाद आणि ध्येयवाद यांचे रम्य आणि स्फूर्तिदायक समीलन या सर्व गुणाच्या दृष्टीने हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचे स्थान या कालखंडात केवळ आद्वितीय व अन्यन्य श्रेष्ठ आहे.''[४] यावरून आपटयांच्या

कथा—कादंबऱ्यांतील सामाजिक जाणिवेचे प्रगल्भता आपल्याला लक्षात आल्याशिवाय राहात नाही.

या समाजसुधारकांच्या वैचारिक संघर्षातून आधुनिक मराठी साहित्यप्रवाहाला खऱ्या अर्थाने एक नवी सामाजिक मूल्यांची पार्श्वभूमी लाभली. केशवसुतांची कविता ही अर्वाचीन मराठी कवितेची जनक ठरली. त्याचप्रमाणे ह.ना. आपटयांची कथा—कादंबरी आधुनिक मराठी साहित्याची जनक ठरल्याचे दिसते. या सामजिक जाणिवेमुळेच त्यांचे साहित्य श्रेष्ठ ठरले आहे. त्यांच्या कविता, कथा, कादंबरीतून परंपरावादी सूत्रे नाकारून नवी सुधारणावादी, समाज परिवर्तनाची सूत्रे जन्माला आली. ती सर्वसामान्यांना आपलीच वाटू लागली. त्यांनी जातिभेद, वर्ग, वर्ण, परंपरा, धर्म आणि अध्यात्मवादासारख्या अमानवी मूल्यांना नाकारले. त्यामध्ये 'ब्राम्हण नाही, हिंदूही नाही, न मी एक पंथाचा' असे ठणकावून सांगणारे मानवतावादी केशवसुतांचे तत्वज्ञान होते. नवी मानवी मूल्ये आणि जीवनमूल्ये हिच समाजाला खऱ्या अर्थाने प्रगतीच्या मार्गाकडे संक्रमित करू शकतात ही जाणीव यामध्ये होती.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि सामाजिक न्यायाच्या पुरोगामी प्रवाहाला प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न फुले—लोकहितवादींच्या कालखंडापासून झाला. परंतु हाच प्रवाह पुढील कालखंडातसुध्दा मानवी उध्दारासाठी आणि समजोद्धारासाठी नानाविध माध्यमांतून अभिव्यक्त झाला. त्यांचा संस्कार हेच सामजिक प्रबोधन ठरले. जुन्या विचारांची चौकट मोडून नवे विचार, नव्या आशा—आकांशा मराठी कथा, कादंबरी, सामाजिक वैचारिकतेला व जडणघडणीला द्यावे लागते. इथूनच मराठी साहित्यातील वाङ्मयप्रवाहामध्ये सामाजिक जाणिवेचा प्रांत खऱ्या अर्थाने समृध्दशील बनला.

अव्वल इंग्रजी काळात सामाजिक जाणिवांचा उदय

आधुनिक मराठी वाङ्मयातील सामाजिक जाणिवांचा उदय इंग्रजी राजवटीपासून खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाल्याचे दिसून येते. इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त होऊन इंग्रजी अंमल सुरू झाला. परिणामी त्यांच्या आगमनाने महाराष्ट्रात एक 'नवे युग' घडून वैचारिक उत्क्रांतीची दारे मोकळी झालीत. या वैचारिकतेचा प्रभाव भारतीय जनमानसावर पडून तो व्यक्तिगत आणि सामाजिक विचार करू लागला. सर्वसामान्य मानवी विकासासाठी ज्याप्रमाणे शिक्षण आवश्यक आहे, त्याचप्रमाणेच समाज विकासासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोनसुध्दा आवश्यक ठरतो याची जाणीव भारतीयांना झाली. इंग्रजांनी नवीन विचारांना प्राधान्य दिले. त्यामधून शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक विचारामध्ये बऱ्याच प्रमाणात परिवर्तन घडवून आणले जाऊ शकते, याची जाणीव त्या कालखंडात काही भारतीय समाजसुधारकांना झाली. एकीकडे त्यांच्या नजरेसमोर परंपरावादी जाती, धर्मव्यवस्थेला कवेत घेऊन अंधश्रध्देत जगणारा समाज दिसत होता; तर दुसरीकडे युरोपातील औद्योगिकीकरणातून पुढे आलेली वैज्ञानिक क्रांती दिसत होती; अशा परिस्थितीत सामाजिक सुधारणांना केंद्रस्थानी मानून काही सुधारकांनी भारतीय स्त्री—पुरूष सुधारणेचा वसा हाती घेतला. परिणामी यातून सामाजिक क्रांती होऊन मानवी जीवन परिवर्तन व समाज परिवर्तनाला एक नवी दिशा प्राप्त झाली. त्यामधूनच सामाजिक जाणिवांचे वाङ्मय निर्माण झाले.

१७ व्या शतकात झालेल्या युरोपातील वैज्ञानिक क्रांतीचे खोलवर पडसाद सामाजिक आणि वैचारिक मूल्यांवरही जाणवू लागले. यातूनच नवी विचारमूल्ये, नवी जीवनमूल्ये, नवी सांस्कृतिक मूल्ये हळूहळू गतिशील होऊ लागली. युरोपातील औद्योगिकीकरणाचा परिणाम हळूहळू भारतीय सर्वसामान्य जनतेवर पडू लागला. परंतु एकीकडे नवी विचारमूल्ये आणि दुसरीकडे मानसिक गुलामगिरी अशी दुहेरी मिश्रणाची अवस्था प्रत्यक्षरीत्या निर्माण झाली. ही दरी दूर करून नव्या युगधर्माची संस्थापना करण्यासाठी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी 'निबंधमाले' चा (इ.स. १८७४) आधार घेतला. याच कालखंडात न्या. रानडे, महात्मा फुले, लोकहितवादी, महर्षी कवे, आगरकर यांनी समाज सुधारणेची एक नवी पार्श्वभूमी गतिशील केल्याचे दिसते. सामाजिक सुधारणेचा एक नवा ध्यास घेऊन परंपरावादी भारतीय समाजव्यवस्थेला ते जागृत करताना

दिसतात. यामधूनच स्वातंत्र्यपूर्व काळात सामाजिक जाणिवांचा उदय झाला आहे.

इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडात एकीकडे शिक्षण व समाज परिवर्तन गतिमान होत होते, तर दुसरीकडे परिवर्तन परिस्थितीला विरोधही केला जात होता. जीवनातील आचार, विचार आणि व्यवहाराच्या क्षेत्रात सुधारणातून प्रेरणा घेऊन जो एक नवा वर्ग निर्माण झाला त्याने परंपरेविरूध्द संघर्ष देत रूढी, अंधश्रध्दा, व्रतवैकल्ये यांना नाकारले आणि समाज सुधारणेला महत्व दिले. परंपरावाद्याने केलेल्या अन्यायाला विरोध करण्याची जाणीव समाज सुधारकांकडे निर्माण झाली. यामध्ये महात्मा फुलेंनी केलेल्या स्त्री—शिक्षणाच्या क्रांतीने स्त्री वर्गाला ज्ञानाचा नवा प्रकाश प्राप्त झाला. तर दुसरीकडे पुरोहित वर्गाच्या लोकांनी धर्म बुडत असल्याची भूमिका घेतली. या कालखंडातील विचाराचे वर्णन करतांना लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, ''मानवाच्या मूलभूत समतेच्या कल्पनेमुळे बंधनाचा उच्छेद करणारी स्फूर्ती असलेला पूर्वग्रह नष्ट झाला व सर्व संस्कृ तीचा सारभूत अंश ग्रहण करण्याइतकी उदारतापूर्ण सारासार बुध्दी जागृत झाली. या विविध मूल्यांमुळे ऐहिकताप्रधान विचारसरणी उत्पन्न झाली. त्यामुळे इहलोकातील जीवनक्रमाचा ऐहिक मानवी हिताच्या कसोटीवर बुध्दिवादी विचार सुरू झाला आणि पारलौकिक हिताहिताचा संबंध केवळ सुध्द व व्यापक अशा नैतिक तत्वाशीच जोडला गेला. धर्मग्रंथांमधील व रूढीमधील अंधश्रध्देवर आधारलेले आचारविचारांचे नियमन म्हणजे खरा धर्म नव्हे, अशी जाणीवही दृढ होऊ लागली.''[५] या जाणिवेमुळे महाराष्ट्रीय जनसामान्यांमध्ये एक वेगळे सामाजिक प्रबोधनाचे वातावरण निर्माण झाले. या विचाराने सामाजिक जाणिवांच्या वाङ्मयनिर्मितीला वेग प्राप्त झाला.

एकीकडे वैज्ञानिक जीवनदृष्टीतून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाचे आधुनिक विचार गतिशील होत होते तर दुसरीकडे परंपरावादी विचारही यातूनच पुढे येत होता. त्यांचे नेतृत्व ढोबळमानाने फुले आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे दोन प्रवाह करतांना दिसून येतात. यातूनच पुढे वैचारिकतेतून सांस्कृतिक—सामाजिक जीवनात स्थिती—गतीची द्वंद्वात्मकता अस्तित्वात आली. सुधारणाविरूध्द सुधारणेला विरोध करणारे ईश्वरवादीविरूध्द निरीश्वरवादी अशा दोन वैचारिक संघर्षातून मानवतेच्या मूल्याची निर्मिती होऊ लागली.

इ.स. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. त्यानुसार आपण भारतीयांच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेले अधिकार सनदशीर मार्गाने प्राप्त करून घ्यावयाचे असे मत प्रतिपादित करणारा एक मवाळ गट उदयाला आला तर ब्रिटिशांकडून आपले अधिकार हिसकावून घेतले पाहिजे, असे मत मांडणारा दुसरा जहाल गट होता. या जहाल गटात लोकमान्य टिळकांचाही समावेश होता. विशेषत: राजकारणाची धुरा त्यांनी सांभाळण्याचा प्रयत्न केला.

आधी राजकीय की सामाजिक हा प्रश्न राष्ट्रीय सभेच्या राजकारणात प्रबळ ठरताना दिसतो. अर्थात त्यामध्ये सुधारणावादी पक्षाची भूमिका आगरकरांनी अत्यंत निर्भयपणे व नि:संदिग्धपणे घेतली. टिळकांप्रमाणे तेही ध्येयवादी व चिपळूणकरांच्या 'निबंधमालेने' प्रेरित झालेले होते. शिक्षण संस्था काढण्यातही टिळकांना त्यांनी सहकार्य केले. 'केसरी' तही सहकार्य केले. परंतु टिळक हे सनातन्यांचे अग्रणी असल्यामुळे त्यांचा पिंड व्यवहारी राजकारण्याचा होता.

परिणामी टिळकांनी प्रथमत: सामाजिक सुधारणेऐवजी राजकीय सुधारणा आवश्यक असल्याची भूमिका घेतली तर समाज परिवर्तनासाठी सर्वंकष सुधारणा, सर्वांगीण सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहे ही सुधारणावादी भूमिका आगरकरांनी घेतली. ते तत्वनिष्ठ क्रांतिकारक असल्यामुळे बुध्दिप्रामाण्यवादी वैचारिकतेला मोठया प्रमाणावर भर देत असत. सत्य असेल ते बोलणार आणि इष्ट असेल तेच करणार ही त्यांची वृत्ती होती. परिणामी टिळक — आगरकरांच्या वृत्तीविरोधामुळे मतभेद होऊन १८८७ मध्ये त्यांनी केसरीशी संबंध तोडला आणि 'सुधारक' सुरू केले. या सुधारकमधून त्यांनी प्रामुख्याने जे बुध्दिप्रामाण्यवादी विचार मांडले त्यातून मध्यमवर्गाला एक नवी प्रेरणा मिळाली. तत्कालीन स्त्री—वर्गाचे सामाजिक प्रश्न त्यांनी सुधारकातून समर्थपणे वाचकांसमोर आणले. म्हणूनच मध्यमवर्गाने

आगरकांना आपला तत्ववेत्ता मानल्याचे दिसून येते.

मराठी साहित्यातील सामाजिक जाणिवांच्या प्रेरणा

अव्वल इंग्रजी कालखंडाच्या या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्यात सुधारणावाद, विवेकवाद, मानवतावाद, परंपरावार, इत्यादी विचारांनी साकार झालेले साहित्य उदयास येऊ लागले. त्यामागे महात्मा फुले, लोकहितवादी, न्या. रानडे, महर्षी कर्वे, सावित्रीबाई फुले आणि आगरकरांसारख्या समाजसुधारकांच्या प्रेरणा होत्या. त्याचप्रमाणे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लो. टिळक यासारख्या विचारवंताच्या प्रेरणेतून वाङ्मय निर्माण होत होते. त्यांचा परिणाम पुढील कालखंडातील कविता, कथा, कादंबरी, नाटक आणि वैचारिक निबंधासारख्या वाङ्मयप्रकारावर घडून आला आणि मराठी साहित्यात सामाजिक जाणिवांच्या प्रेरणा उदयास आल्या. त्या प्रामुख्याने सुधारणावादी व परंपरावादी या दोन प्रवाहाने गतिमान झाल्या.

नव्या जीवन जाणिवेची आणि समाज जाणिवेची आधुनिक मूल्य ही वाङ्मयीन जाणिवेची प्रमुख अंगे बनली. याच प्रेरणेतून केशवसुतांच्या कवितेनी सामाजिक क्रांतीचे रणशिंग फुंकले. नव्या मनूतील नव्या युगाचा शूर शिपाई उभा केला तर ह.ना. आपटयांनी कथा—कादंबरीला समर्थपणे हाताळून स्त्रीमनाच्या वेदना आण सामाजिक समस्यांना तीव्रतेने मांडले. वैचारिक निबंधाची पार्श्वभूमी लोकहितवादी आणि आगरकरांनी सशक्त करून ठेवली आणि तीच आधुनिक साहित्याची मुख्य प्रेरणा झाली.

अर्वाचीन कालखंडाचा विचार करता राजकीय स्वातंत्र्याचा प्राप्तीसाठी चिपळूणकर टिळकांची प्रेरणा होती. त्याचप्रमाणे सामाजिक समतेच्या निर्मितीसाठी आगरकरांची प्रेरणाही कारणीभूत ठरत होती. या प्रेरणेतूनच जीवनाविषयीच्या नव्या जाणिवांतून आदर्शवाद निर्माण झाला. मानवी जीवन कसे असावे, कसे असले पाहिजे. या प्रेरणेतूनच या दृष्टिकोनातून लेखकांनी आपल्या लेखण्या गतिमान केल्या. परिणामी नवी मूल्ये आणि नवे आदर्श निर्माण झाले. या जाणिवेतून निर्माण झालेले साहित्य हे मध्यमवर्गीयांनी मध्यमवर्गीय मनोवृत्तीने मध्यमवर्गीय वाचकांसाठीच लिहिलेल्या स्वरूपाचे होते. येथील बहुजन समाजाच्या दैन्य दारिद्रयाविषयी परंपरावाद्यांनी फारसे लेखन केले नाही. परंपरावादी महर्षी आणि ब्रिटिशांच्या संदर्भात अविनाश सहस्त्रबुध्दे म्हणतात, ''१८७५—१९२० या काळातल्या वाङ्मयाबाबत असे म्हणता येईल की त्या वाङ्मयाचे प्रेरक तत्व व्यक्तिस्वातंत्र्याधिष्ठित मानवी स्वातंत्र्य हे होते. या कालखंडातील लेखकांना व्यक्तीच्या सर्जनशील वृत्तींना मोकळा वाव देणाऱ्या नवसमाजाचे स्वप्न सतत प्रेरणा देत होते. समकालीन जीवनात जो नव्या—जुन्या मूल्यांचा, विचारांचा, प्रवृत्तीचा संघर्ष चालू होता त्यामध्ये त्या लेखकांची भूमिका तटस्थ उदासीनतेची नव्हती तर समाजात रूजू पाहात असलेली सामाजिक सुधारणेची आधुनिक विज्ञाननिष्ठ दृष्टी अंगीकारणारी होती.''[६] हे म्हणणे संयुक्तिकपणाचे वाटते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक जाणिवा

१९२० नंतर गांधी—आंबेडकर यांची विचारसरणी उदयास आली तर १९३० च्या दरम्यान मराठी साहित्यामध्ये मार्क्सवादाबद्दल चर्चा सुरू झाली. कथा—कादंबऱ्यांच्या क्षेत्रात ना.सी. फडक्यांनी मनोरंजनवादी 'कलावादी' तर वि.स. खांडेकरांनी 'जीवनवादी' तत्वज्ञानाचे नेतृत्व केले. याच कालखंडात गांधीजीच्या प्रत्यक्ष अध्यात्मवादी जीवन आणि विचारांचासुध्दा प्रभाव जनसामान्यांवर पडत होता तर दुसरीकडे डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक व वैचारिक क्रांतीने बहुजन समाजाचे नेतृत्व केले. गांधी व आंबेडकरांच्या वैचारिक संघर्षातून सामाजिक — राजकीय जीवन ढवळून निघत होते. या धकाधकीच्या कालखंडात महाराष्ट्रामध्ये साहित्यकारण, राजकारण आणि समाजकारण या तिन्ही गोष्टीतून सामाजिक वैचारिक मंथन होत होते.

एकंदरीत मानवी समाजाच्या उत्कर्षासाठी डॉ. आंबेडकरांनी ते नवे तत्वज्ञान मांडले त्यातून पुढे मराठी वाङ्मयात 'दलित साहित्या'ची चळवळ गतिमान झाली. याच कालखंडात गांधीवादी विचारसरणीतूनही मराठी साहित्य घडत होते. तरीसुध्दा अवघ्या १५—२० वर्षांच्या कालखंडात आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून ही चळवळ भारतीय पातळीवर

गतिमान झाली. एकूणच वैचारिक संघर्षातून मराठी वाङ्मयीन प्रवाहाची जडणघडण होण्यासाठी गांधीवादी व आंबेडकरवादी विचारसंघर्ष आणि कलावादी, जीवनवादी वैचारिक संघर्ष महत्वपूर्ण ठरतांना दिसतो आणि सामाजिक जाणिवांची नवी गतिमानता वाङ्मय व लेखक यांना प्रभावित करताना आढळते. एक नव्या जाणिवांची दिशा साठोत्तरी मराठी साहित्यात गतिमान झालेली दिसते. त्यामधून नवे वाङ्मयप्रकार साकार झाले. नवीन सामाजिक जाणिवांचा अविष्कार झाला. सामाजिक जाणिवांच्या नव्या वाटा आणि वळणे विकसित झाली.

संदर्भ टिपा

१) य.दि. फडके (संपादक), 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्र.आ. १९९१, पृ.क्र. ४९९

२) गोवर्धन पारीख : इंदुमती पारीख (संपा.), 'लोकहितवादी समग्र वाङ्मय', खंड महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, १९८८, पृ.क्र. ५२

३) डॉ. निर्मलकुमार फडकुले, 'लोकहितवादी : काल आणि कर्तृत्व', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, १९७३, पृ.क्र. १०५

४) अ.ना. देशपांडे, 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', भाग पहिला, व्हीनस प्रकाशन पुणे, दुसरी आवृत्ती १९६७, पृ.क्र. १८२

५) रा.ग. जाधव (संपा.), 'विचारशिल्प', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, दु.आ. १९९४, पृ.क्र. ८७—८८.

६) अविनाश सहस्त्रबुध्दे, 'समाज आणि साहित्य', लोकवाङ्मयगृह मुंबई, १९८०, पृ.क्र. ६०—६१.

लोकप्रशासनातील आधुनिक विचारप्रवाहः नागरिकांची सनद

डॉ. बाळासाहेब निर्मळ
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद

DOI-10.5281/zenodo.6988551

गोषवारा: आज उदारीकरण व जागतिकीकरणातून निर्माण झालेली परिस्थिती आणि जनतेच्या मागण्यांना अनुरूप लोक प्रशासनावर पडणाऱ्या नवनवीन जबाबदाऱ्या व आव्हाने पेलण्यासाठी लोक प्रशासनात नवनवीन विचारप्रवाह अस्तित्वात आले आहेत. यामध्ये नवलोकप्रशासन, लोकनिवड दृष्टीकोन, नवलोक व्यवस्थापन, नागरी समाज, नागरिकांची सनद, ई-प्रशासन आणि सुप्रशासन इत्यादी प्रवाह निर्माण झाले आहेत. हे सर्व प्रवाह प्रशासनात परिणामोन्मुखी, विकासात्मक स्वरूप असणारे प्रशासन, लक्ष्योन्मुखी व आधुनिकीकरणाच्या आव्हानास सामोरे जाणारे व त्याचा स्वीकार करणारे प्रशासन, त्याचबरोबर प्रजातांत्रिक मूल्यांशी संबंधित असलेले प्रशासन, प्रशासनात लवचिकतेवर भर देऊन सहभागी तत्त्वास प्राधान्य व कार्यकुशलतेसह लोकांच्या इच्छांची पूर्तता, आर्थिक विकास साधणे, नवाचार आणि प्रभावी एकीकरण असलेली प्रगतशील प्रशासनाची निर्मिती करण्यासाठी वरील सर्व विचारप्रवाह प्रयत्नशील आहेत. कारण हे सर्व विचार प्रवाह चांगले शासन (गुड गव्हर्नन्स) मध्ये समाविष्ट आहेत. म्हणून चांगले शासन निर्मितीसाठी आलेल्या विविध विचार प्रवाहात नागरिकांची सनद हा एक प्रमुख महत्त्वाचा विचारप्रवाह आहे.

नागरिकांची सनदेचा पहिला प्रयोग इग्लंड या राष्ट्राने केला. सन 1990 पासून ग्राहकांचे समाधान वृद्धिंगत करण्यासाठी इंग्लंडमध्ये नागरिकाच्या सनदेचा प्रसार केला गेला. लोकसेवेचा दर्जा उंचावणे वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करणे आणि त्याद्वारे लोकसेवा उपभोगणाऱ्या व्यक्तिच्या जवळ जाणे यासाठीची धडपड किंवा प्रयत्न नागरिकांच्या सनदेमधून व्यक्त होतो. 'नागरिकांची सनद' नागरिक प्रशासकीय संघटनांशी व्यवहार करीत असताना त्यांना येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या आवश्यकतेला मिळालेला प्रतिसाद असून ही संकल्पना सेवा प्रदाता आणि ग्राहक / जनता यांच्यामधील विश्वास दर्शवते आणि या विश्वासावर अधिक भर देते. 'सनद' या संज्ञेची सर्वसाधारण व्याख्या करताना असे म्हणता येईल की, 'सार्वभौम राजाने किंवा कायदे मंडळाने प्रस्तुत केलेला एक लिखित दस्तऐवज होय.' सनद हा शब्द ऐतिहासिक दस्तऐवजाव्दारे 'मॅग्नाकार्टा' यांच्याशी जोडलेला असून या ऐतिहासिक दस्तऐवजाव्दारे राजा जॉन याने इंग्लंडमधील जनतेला मूलभूत स्वातंत्र्याची हमी दिली. हा अर्थ नागरिकांची सनद या संकल्पनेचा गाभा आहे.

नागरिकांची सनद ही सूक्ष्मदर्शी संकल्पना असून ती संघटनेमार्फत उपयोगात आणली जाते. नागरिकांची सनद दैनंदिन व्यवहार करणाऱ्या व त्यांच्या संपर्कात असणाऱ्या संघटनाकडूनच एक नियम म्हणून घोषित केली जाते. आणि त्यामधून संघटना नागरिकांना विशिष्ट दर्जाची व निर्देशित केलेल्या वेळेत सेवा पुरविणे आवश्यक असते. कारण त्यांनी अशा सेवा नागरिकांना पुरविण्याची संस्थेच्या माध्यमातून हमी दिलेली असते. नागरिकांच्या सनदेची एक अतिशय उल्लेखनीय बाजू म्हणजे नागरिकांच्या सनदेला मान्यता आहे ती प्रामुख्याने नैतिक आहे, अन्य कोणतीही नाही. नागरिकांची सनद जाहीर करणाऱ्या संघटनेकडून ही बाब निसंदिग्ध शब्दात स्पष्ट केलेली असते की, त्याला न्यायालयीन संरक्षण नाही. संघटनेकडून या संनदेचा भंग झाल्यास त्याविरुद्ध नागरिकांना न्यायालयात जाता येत नाही. या दृष्टीने विचार करता नागरिकांची सनद म्हणजे सनदी सेवकांच्या उत्तरदायित्वाच्या नैतिक पैलूवर भर देणारी तरतूद आहे.

'नागरिकांची सनद' ही संकल्पना सर्वप्रथम ब्रिटनमध्ये जॉन मेजर यांच्या नेतृत्वाखाली हुजूर पक्षांच्या शासनाने सन 1991 मध्ये तयार केली. जॉन मेजर यांच्या रूढीवादी शासनाने सन 1991 मध्ये राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत एका ध्येयाने प्रेरित होऊन ही संकल्पना अंमलात आणली. 'या देशातील जनतेसाठी लोकसेवेच्या गुणवत्तेत सातत्याने सुधारणा करणे आणि इंग्लंडमधील लोकसेवांना जगातील पहिल्या क्रमांकाच्या सेवा बनवणे या एका साध्याने प्रेरित होऊन मी नागरिकांची सनद प्रस्तुत केली आहे' असे त्यांनी म्हटले होते.

हे ध्येय साध्य करण्यासाठी देशातील जनतेसाठी असलेल्या सार्वजनिक सेवांची गुणवत्ता सुधारण्यांसाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न करणे कारण त्या सर्व सेवा जनतेच्या गरजेशी आणि इच्छेशी निगडित असतात. त्यामुळे सनदेच्या माध्यमातून ग्राहकांच्या किंवा जनतेच्या गरजा व आकांक्षांना उत्तम प्रकारे प्रतिसाद देता येईल. व जनतेला अधिक अधिकार प्रदान करता येतील. या ध्येयाने प्रेरित होऊन सनदेमध्ये सहा तत्वांना प्राधान्य देण्यात आले.

गुणवत्ताः सेवेची गुणवत्ता सुधारणे.

निवडः शक्य होईल तेवढे निवडीसाठी स्वातंत्र्य

प्रमाणेः ज्या ठिकाणी प्रमाणाची पूर्तता होत नाही अशा वेळी काय करावे हे सुचविणे.

मूल्यः करदात्यांच्या पैशासाठी.

जबाबदारीः व्यक्तिगत आणि संघटनात्मक जबाबदारी.

पारदर्शकताः नियम/ प्रक्रिया/ योजना/ तक्रारीच्या बाबतीत.

हिच तत्वे 1998 मध्ये श्रमिक सरकारने यामध्ये सुधारणा करून 'पहिली सेवा' या नावाने सेवा प्रदान करण्याची प्रमुख नव्हते म्हणून अमलात आणली ती पुढीलप्रमाणेः

एक सेवेचे प्रमाण प्रमाणके निर्धारीत करणे.
सेवांची संपूर्ण माहिती पुरविणे.
विचारविनिमय करणे सहभाग वाढविणे.
निवडीला प्रोत्साहन देणे.
सर्वांना उत्तम समान वागणूक देणे.
चुका दुरुस्त करणे त्या योग्य करणे.
संसाधनाचा परिणामतः वापर करणे.
नाविन्यता आणि सुधारणा करणे.

इतर सेवा दात्यासोबत काम करणे. या प्रमुख तत्त्वाचा स्वीकार करून नागरिकांच्या सनदेच्या माध्यमातून सेवेची व गुणवत्तेची हमी देण्यात आली.

नागरिकांची सनद आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीः

ब्रिटनमधील 'नागरिकांची सनद' या कार्यक्रमाने जगामध्ये अनेक राष्ट्रांमध्ये उत्सुकता निर्माण केली. व अनेक राष्ट्रांनी असे समान कार्यक्रम आपल्या राष्ट्रांमध्ये राबवण्यास सुरुवात केली. यामध्ये ऑस्ट्रेलिया (सेवा सनद 1997) बेल्जियम (शासकीय सेवा वापरणाऱ्या नागरिकांची सनद1992) कॅनडा (सेवा प्रमाणके कार्यक्रम 1995) फ्रान्स (सेवा सन1992) भारत (नागरिकांची सनद1993) पोर्तुगाल (शासकीय सेवेमध्ये गुणवत्तेची सनद1993) इत्यादी नावाने विविध देशांनी नागरिकांच्या सनदेची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली. यापैकी काही कार्यक्रम ब्रिटनच्या प्रारुपाशी अत्यंत साधर्म्य साधणारी होती तर इतर काही राष्ट्राचे प्रारूप 'संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन' (Total Quality Management) चळवळीमधील सेवा गुणवत्ताकडे झुकलेले होते. तर काही देशांचे प्रयोग दोन्ही याबद्दल साधर्म्य साधणारे होते. या विविध देशातील सनदेचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, सर्वच सनदेमध्ये सेवांच्या बाबतीत 'दर्जा' हा दृष्टिकोन त्यांच्या विविध स्तरावर स्पष्ट केला आहे. एखादा लोकसेवा नागरिक केंद्रित बनण्याचा निर्णय घेतला की, नागरिकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवापासून संपूर्ण दर्जा व्यवस्थापन अलिप्त राहू शकत नाही. संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन व नागरिकांची सनद या संकल्पना जवळपास एकमेकास मिळत्या जुळत्या आहेत आणि दोन्ही संकल्पना नागरिकांच्या कल्याणाकरिता उपयुक्त असून त्यात व्यापक सुधारणा होत आहेत.

नागरिकांची सनद आणि भारतः

जगभरामध्ये लोक प्रशासनाला अधिक अधिक नागरिक प्रवण करण्याच्या गरजेतून जे प्रयत्न करण्यात आले त्यामध्ये इंग्लंडमध्ये एक वेगवान परंतु टिकाऊ अशी सुधारणेची चळवळ उभी राहिली. सन 1991 मध्ये सर्वप्रथम नागरिकांच्या सनदेची सुरुवात केली. व प्रशासनात पारदर्शकता व सेवेची हमी देण्यात आली. अपेक्षेप्रमाणे भारतातही त्यांच्या प्रतिध्वनी उमटल्याशिवाय राहिल्या नाहीत.1990 च्या सुरुवातीपासूनच भारतातील राजकीय नेतृत्वाकडून प्रतियोगी प्रशासनाबाबत बोलले जात होते. त्यास पूरक काही संस्थादेखील निर्माण करण्यात आल्या.

मागील काही दशकापासून भारताने आर्थिक विकासाबरोबरच सर्व क्षेत्रांमध्ये नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. त्याचबरोबर साक्षरतेच्या प्रमाणात मागील पंचवार्षिक मध्ये 5.38% प्रगती झाली आहे. त्यामुळे भारतीय नागरिक आपल्या हक्काबाबत अधिक जागृत झाले आहेत. नागरिक आता केवळ त्यांच्या मागण्या पूर्ण करण्याची अपेक्षा न करता शासनास मान्य करण्यास भाग पाडत आहेत. सन 1990 च्या दशकापासून हा प्रभाव शासनावर मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. याच काळात विविध ग्राहक चळवळी, स्वयंसेवी संस्था, नागरिकांच्या विविध संघटनांनी सनदेची मागणी करुन आंदोलन करण्यास सुरुवात केली. यावर विचारविनिमय करण्यासाठी 1996 मध्ये नवी दिल्ली येथे मुख्य सचिवांचे संमेलन भरले होते. यामध्ये नागरिकांचे समाधान करण्यासाठी अधिक कुशल कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे यावर एकमत झाले. यामध्ये खालील उपाययोजना ची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली.

अधिक सार्वजनिक स्वरूपाच्या संस्था किंवा शासनाचे विभाग यांच्यामार्फत दीर्घकालीन आणि अल्पकालीन योजना निर्माण करणे

प्रत्येक विभाग व मंत्रालयात स्वतंत्र लेखापरीक्षण आणि अंमलबजावणी प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवणारी यंत्रणा स्थापन करणे.

ग्राहक संघटना, नागरिकांचे समूह, निर्वाचित प्रतिनिधी यांचे एकत्रीकरण करून अंमलबजावणी आणि देखरेख करण्यास मदत करणे. नागरिकांच्या सनदेव्दारे नागरिकांना अधिक सशक्त बनविण्यासाठी सनदेचा प्रचार करणे. कॅबिनेट सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली या प्रक्रियेवर नियमित देखरेख ठेवण्यासाठी एक कोर ग्रुपची स्थापना करणे.

इत्यादी महत्वपूर्ण शिफारसींचा विचार करण्यासाठी व प्रशासनात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि स्वच्छ प्रशासनास, गती प्रदान करण्यासाठी 24 मे 1997 मध्ये नवी दिल्ली येथे पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली विविध राज्य व केंद्रशासित प्रदेशातील मुख्यमंत्र्यांची बैठक पार पडली. यामध्ये केंद्र व राज्य स्तरावर **'परिणामात्मक व प्रतिसादात्मक शासनाचा कृती आराखडा'** स्वीकार केला. याच बैठकीमध्ये नागरिकांची सनद सुरू करण्याचाही निर्णय घेण्यात आला जय विभाग जनतेच्या सेवा व सुविधा पुरवितात व त्यांचा दैनंदिन जनतेशी संबंध आहे, असे विभाग यांच्यामार्फत नागरिकांच्या सनदेची अंमलबजावणी करण्याचे निश्चित करण्यात आले. आजपर्यंत भारत सरकारची १०५ मंत्रालये, विभाग, खाती, संस्था यांनी 'नागरिकांची सनद' जाहीर केली आहे. तसेच सर्व घटकराज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशामध्ये देखील नागरिकाच्या सनदेची अंमलबजावणी केली जात आहे.

नागरिकांची सनद आणि महाराष्ट्रः

केंद्र शासनाने नेमलेल्या दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा अयोगाने सन 2005 च्या अहवालामध्ये नागरिकांना लोकसेवा सहज,सुलभ व कालबध्द पध्दतीने उपलब्ध करुन देण्याची शिफारस केली. त्यानुसार केंद्र आणि राज्य शासनाच्या विविध विभागांनी नागरिकांची सनद तयार केली. परंतु नागरिकांच्या सनदेमध्ये नमूद केलेल्या कालमर्यादेचे पालन न झाल्यास संबधित अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यावर कार्यवाही करण्याची स्पष्ट तरतुद करण्यात आली नव्हती. ही उणीव दुर करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याने 2005 साली महाराष्ट्र राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या बदल्यांचे विनियमन व शासकीय कर्तव्ये पार पाडतांना होणाऱ्या विलंबास प्रतिबंध अधिनियम, 2005 मधील कलम 8(1) मधील तरतुदीनुसार नागरीकाच्या सनदेला कायदेशिर अधार देवुन अंमलबजावणी करण्यात आली.

महाराष्ट्र राज्य सुशासनाबाबत नेहमी अग्रेसर राहिले आहे. नागरिकांना लोकाभिमुख प्रशासन देण्याकरिता विधानसभेत 2009 साली अशासकीय विधेयक मांडण्यात आले होते. त्यानंतर सन 2015 मध्ये महाराष्ट्र राज्य लोकसेवा हक्क अधिनियम पारित करण्यात आला. हा अधिनियम दिनांक 28 एप्रिल 2015 पासुन अंमलात आला. हा अधिनियम देशातील अन्य राज्यातील अधिनियमापासुन वेगळा आहे. यामध्ये डिजिटल मंचाचा उपयोग करुन व सर्वनजिक वितरण प्रणालीच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणाऱ्या कार्यसंस्कृतीवर भर देणारा आहे. पात्र व्यक्तीना लोकसेवांची उपलब्धता ही पारदर्शक व कालबध्द पध्दतीने झाली पाहीजे यावर भर दिला आहे.

जनतेच्या गाऱ्हाण्यांचे प्रभावी निराकरण प्रणाली, सार्वजनिक वितरण प्रणालीची कार्यक्षमता वाढविणे यावर या अधिनियमात भर दिला आहे. लोकसेवेची मागणी करण्यांचा हक्क नागरिकांना दिल्यामुळे कार्यक्षम व पारदर्शक पध्दतीने विवित कालावधीत लोकसेवा देण्यांचे वैधानिक उत्तरदायित्व शासनावर असल्यामुळे हा अधिनियम म्हणजे पुर्वीच्या कामकाजाच्यापध्दतीत केलेला अमुलाग्र बदलच आहे. नागरिकांना ऑनलाईन सेवा सहज उपलब्ध करुन देण्याकरिता राज्य शासनाने आपले पोर्टल व आरटीएस मोबाईल अप्लिकेशन वर ऑनलाईन सेवा उपलब्ध आहेत. तसेच राज्यामध्ये 26 हजारापेक्षा अधिक आपले सरकार केंद्र नागरिकांना ऑनलाईन सेवा उपलब्ध करुन देत आहे. या अधिनियमाअर्तगत राज्यांच्या एकुन 37 विभागाच्या एकुन 409 सेवा अधिसुचित करण्यात आल्या आहेत.तर आज पर्यत या सेवा घेण्यासाठी 80134871 अर्ज करण्यात आले. त्यापैकी 774,35,386 अर्ज स्विकृत करण्यात आले.यामधील नियमीत कालवधीमध्ये निकाली काढलेल्या प्रकरणाचे प्रमाण 54% आहे.

नागरिकांच्या सनदेच्या अंमलबजावणीत अडचणीः

भारतातील नागरिकांचा सनदेची अमंलबजावणी 1997 मध्ये सुरू झाली असली तरी वास्तवात अंमलबजावणी फक्त कागदावरतीच होती. कोणत्याही संस्थेमध्ये नवीन विचारांचा परिचय नेहमीच कठीण असतो. जुन्या नोकरशाहीची कार्यपद्धती आणि कार्य शक्तीच्या कठोर मनोवृत्तीमुळे भारत सरकारमध्ये नागरिकांच्या सनदेची ओळख आणि अंमलबजावणी करणे अधिक जटिल आहे. त्यामध्ये पुढील अडचणी किंवा समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. कोणत्याही सनदेच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असलेल्या कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण आणि अभिमुखता असणे आवश्यक आहे. परंतु सनदेबाबची माहिती नसलेल्या कर्मचाऱ्याला तिची जबाबदारी देण्यात आली. त्यामूळे बऱ्याच प्रकरणांमध्ये संबंधित कर्मचारी पुरेसे प्रशिक्षित आणि संवेदनशील नसतात.

काही संस्थेमध्ये नागरिकांच्या चार्टरच्या अंमलबजावणीच्या गंभीर टप्प्यावर संबंधित अधिकाऱ्यांच्या बदल्या आणि फेरबदलांमुळे निर्धारित धोरणात्मक प्रक्रियेस अस्थिर केले जाते. त्यामूळे अंमलबजावणीत अडथळा निर्माण होतो.

ग्राहकांना सनदेविषयी माहीती, जागरूकता मोहीम पद्धतशीररित्या राबविल्या गेल्या नाहीत.

काही संस्थानी आपल्या नागरिकांच्या सनदेमध्ये उल्लेख केलेल्या सेवांचे मानके / वेळेचे निकष एकतर अत्यंत निष्काळजी किंवा कडक होते आणि ते अव्यवहार्य होते त्याचा प्रतिकूल प्रभाव सनदेच्या अमंलबजावणीवर पाडला.

सामान्य जनतेला नागरिकांच्या सनदेमागील कल्पना अचूकपणे समजली नाही. संस्थांद्वारे पूर्वी तयार केलेली माहिती पुस्तिका, प्रसिद्धी साहित्य, पत्रके यामध्ये नागरिकांच्या सनदेविषयी चुकीची होती.

जागरूकता आणि ज्ञानाचा अभाव आणि अपुरी प्रचार, म्हणून सेवा साधकांमध्ये विश्वास कमी होणे.

सनदेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि प्रशासकीय नेतृत्वाचा उदासिन दृष्टीकोन.

अधिकारी आणि कार्यकारी कर्मचारी यांच्यातील श्रेणीबद्ध अंतर - कार्यसंघ प्रयत्नांची आवश्यकता.

प्रेरणा आणि जबाबदारी न मिळाल्यामुळे कर्मचारी जबाबदारी सांभाळण्यास तयार नाहीत.

नागरिकांच्या सनदेच्या अंमलबजावणीत सुधारणा करण्यासाठी सूचना शिफारशीः

नागरिकांच्या सनदेला कायदेशिर अधार देन्यात यावा.

नागरिकांची सनद तयार करताना सर्व स्तरातील सार्वजनिक अधिकाृयांचा सल्ला घ्यावा.

नागरिकांची सनद व्यावहारिक आणि वास्तववादी अपेक्षा असणे आवश्यक आहे

नागरी सनदेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सरकारी अधिकाऱ्यांना पुरेश्या पायाभूत सुविधा व प्रशिक्षण दिले जावे.

माहिती, शिक्षण आणि दळणवळण अभियानांच्या माध्यमातून नागरिकांना जागरूक केले पाहिजे.

प्रभावी तक्रार निवारण यंत्रणा असावी.

सारांशः

नागरिकांची सनदेचा सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदू आहे. नागरिकांना कार्यक्षम, पारदर्शकव कालबध्द पध्दतीने लोकसेवा उपलब्ध व्हाव्यात हा सनेचा खरा हेतु आहे. या नागरिकांची सनद योग्य अंमलबजावणी काटेकोरपणे केल्यास प्रशासनात अमुलाग्र परिवर्तन होऊन प्रशासन अधिक लोकाभिमुख होईल. त्यासाठी सनदेविषयी लोकामध्ये जनजागृती मोहिमा राबविल्या पाहिजेत तसेच सर्व शासकीय विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, लोकप्रतिनिधी, नागरी समाज, सामाजिक माध्यमे, स्वयंसेवी संस्था यांनी नागरिकांची सनदेची प्रभावी अंमलबजावणी आणि लोकांमध्ये जनजागृती साठी अग्रेसर असण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथः

1. Avasthi & Maheshwari (2006), Public Administration, lakshmi Narain Agarwal, New Delhi.
2. कटारिया सुरेन्द्र (2007) 'आर्थिक नीती एवं प्रशासन' मलिक एण्ड कम्पनी जयपूर.
3. फाडिया बी.एल. (2011) भारत में लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन आग्रा.
4. माथुर बी.एल. 2006 आर्थिक निती एवं प्रशासन, आर बी एस ए पब्लिशर्स, जयपूर.
5. त्यागी महाबीर सिंह (1992) लोकप्रशासन ,राजीव प्रकाशन ,दिल्ली.
6. शर्मा एम.पी., सडाना बी.एल. (2010),लोकप्रशासन सिध्दान्त एवं व्यवहार,किताब महल,इलाहाबाद.
7. पवन कुमार,(2011), लोकप्रशासन सिध्दान्त एवं व्यवहार. वंदना पब्लीकेशन्स दिल्ली.

यशपाल के 'झूठा सच' उपन्यास में साम्प्रदायिक संघर्ष

डॉ.पठान जलालखान
हिन्दी विभागाध्यक्ष, शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय,अर्धापूर ता.अर्धापूर जि.नांदेड़(महाराष्ट्र)
DOI-10.5281/zenodo.6988563

सार: भारतीय स्वाधीनता संग्राम में एक क्रांतिकारी व्यक्तित्व के रूप में यशपाल जी की पहचान है। क्रांतिकारी व्यक्तित्व होते हुए भी लेखक के रूप में उनकी संवेदनशीलता बोध हमें होता है। यशपाल जी ने सामाजिक जीवन की अनेक समस्याओं पर अपनी कलम चलाई है। सामाजिक परिस्थितियों की गहराइयों में पहुँचकर उन्होंने मानव समाज के लिए अनेक उपयोगी तथ्यों व जीवन मूल्यों को प्रकाशित किया है। उनकी प्रगतिशील जीवन दृष्टिने समतावाद के आधार पर नये मानवीय मूल्यों की स्थापना की है। उन्होंने अपने उपन्यासों के माध्यम से विविध समस्याओं का चित्रण किया है। यशपाल जी का 'झूठा सच' उपन्यास भारत विभाजन की त्रासदी और उसके बाद जनता के बीच उपजे मोहभंग को अंकित करता है। देश विभाजन के साथ ही सांप्रदायिक संघर्ष की जो ज्वाला भडक उठी उसे इस उपन्यास के माध्यम से चित्रित किया है। भारत देश आजाद होते ही उसका भारत-पाकिस्तान का निर्माण केवल भौगोलिक दृष्टि से बंटवारा नहीं था। वह हिन्दू-मुस्लीम प्रश्न को हमेशा के लिए एक जीवित समस्या बना देने वाली घटना थी। जिसकी अनुभूति हमें आज भी सांप्रदायिक संघर्ष के माध्यम से होती है। सांप्रदायिक भावना हमारे सामाजिक जीवन मे विष घोलकर उसे कटु और भयानक बना देती है। वह किसी देश की एकता और राजनीति को भी दूष्प्रभावित करती है। जिस देश में अनेक संप्रदायों के लोग रहते है, वहाँ उनकी सांप्रदायिक उत्तेजना राष्ट्रीय एकता तथा नागरिक जीवन के लिए भयंकर अभिशाप बन जाती है। हिन्दू-मुसलमान की साम्प्रदायिक भावना ने ही अंग्रेजी राज्य की जड़ो को गहरा और दृढ किया था। स्वतंत्रता के लिए संघर्षरत काँग्रेस एक धर्मनिरपेक्ष व राष्ट्रीय संस्था थी लेकिन हिन्दू-मुस्लीमों ने कभी एक होकर विदेशी सत्ता का विरोध नहीं किया। उनकी शक्तियाँ राष्ट्रीय स्वतंत्रता के लक्ष्य से भ्रष्ट होकर पारंपारिक संघर्ष में ही नष्ट होती रही।

भारत-पाकिस्तान विभाजन के पूर्व हिन्दू-मुस्लीम दंगो का घृणित और बीभत्स रूप 'झूठा सच' भाग-१ में चित्रित किया है। भारत के राजनीतिक जीवन में सांप्रदायिकता के कारण बहुत खाइयाँ उत्पन्न हुई। अंग्रेजों ने इस मानसिक अंतराल को साधन मानकर अपनी सत्ता पक्की की। 'फुट डालों और शासन करो' उनका राजनीतिक सूत्र रहा है। 'झूठा सच' उपन्यास में स्थापित राजनीतिक परिस्थितियों के चित्र भयंकर और दर्दनाक है। सांप्रदायिक दंगो में डूबे हूए हिन्दू-मुस्लीम दोनों समाज खून की नदियाँ बहाते हैं। मानव मानव न रहकर दानव बन जाता है। झूठा सच के प्रथम भाग में देश का बटवारा और बटवारें की वजह से जो लोग बेघर हो गए, जो यातनाए भूगतनी पड़ी उसका यथार्थवादी चित्रण यशपाल जी ने किया है। देश विभाजन के कारण जो दंगे हुए, साम्प्रदायिकता पनपने लगी। इन सारी परिस्थितियों को देखते हूए 'झूठा सच' उपन्यास की समीक्षा करते हूए डॉ.पुरूषोत्तम दुबे जी ने उचित ही कहा है- "झूठा सच मुलतः संकट का उपन्यास है। विभाजन के पूर्व और विभाजन के पश्चात देश पर जो संकट पड़े, एक के बाद एक जो नई स्थितियाँ पैदा होती गयीः उन्हीं के तथ्यों की बहुत बड़ी पूंजी लेकर यशपाल ने इस रचना को संजोया संवारा है। अपने इस प्रवास में घटनाओं और पात्रों के प्रति तटस्थ रहे है। पात्रों, घटनाओं और दृष्टिकोनो के भीड़ में उन्होंने अपने आपको अनुपस्थित ही रखा है।"[१]

मनुष्य में जब सांप्रदायिकता का भूत संवार होता है, तब उसे दूसरे धर्म का मनुष्य, मनुष्य नहीं दिखाई देता। वह दानव बनकर दूसरों का खून पी लेना चाहता है। सांप्रदायिक भावना मनुष्य के हदय की प्रेम और करूणा की मानवीय भावनाओं को नष्ट कर देती है। 'झूठा सच' उपन्यास में 'दौलू मामा' जिसने कभी भी किसी के लिए बुरा नहीं सोंचा। वह न हिन्दू बनकर जिया न मुसलमान, वह तो मानवता का पूजारी था। फिर भी वह सांप्रदायिक प्रतिहिंसा का शिकार बन जाता है। 'दौलू' मामा की हत्या की घटना को लेकर 'परोपकार' पत्र के संपादक इस हत्या पर शोक व्यक्त करते हुए लिखते है- "दौलू मामा, तुम लाहौर की कितनी गलियों के, कितने बच्चों के मामा थे। तुम उम्र पर रोजाना सैकडों बच्चों को हंसा-हंसा कर आज उन्हे फुट-फुट कर रोते छोड़ गए हो। इन भोले बच्चों का खिलौना किस जालिम ने छीन लिया, मामा किसका दुश्मन था, मामा न युनियनिष्ट मंत्रीमंडल से मतलब रखता था, न लीग से। वह तो मानव था, केवल निरोह मानव। उसका खून मानवता का खून है। बेबस मानवता का खून है। मानवता के खून की

इस प्यास को कौन भडका रहा हैद्द दौलू मामा ने एक खाट की जगह के लिए भी, एक रोटी के लिए भी कभी किसी से झगड़ा नहीं किया। वह किसी की वजारत और रियासत की राह में रूकावट नहीं बन रहा था।"[२] इस प्रसंग से हमें यह बोध होता है कि जब सांप्रदायिक संघर्ष का आरंभ होता है तब हिन्दू हो या मुस्लीम कई बेगूनाह लोग मारे जाते है। इसलिए आज के बदलते युग में युवाओं को इस हीन भावना से मुक्त होना जरूरी हैं।

'झूठा सच' उपन्यास में यशपाल जी ने भारत-पाक विभाजन के समय के हिंदू-मुस्लीम सांप्रदायिक संघर्षो का ह्दय विदारक चित्रण किया है। जिससे हमें धार्मिक विष कितने लोगों की जान लेता है इस बात का बोध होता है। साम्प्रदायिक संघर्ष जब प्रारंभ होते है तब एक संप्रदाय दूसरे संप्रदाय से बदला लेने के लिए विवेकहीन होकर घृणित अनाचारों पर भी उतर आता है। पुरूषों के इस लढ़ाई में बेबस औरतों को भी शिकार होना पड़ता है। 'झूठा सच' उपन्यास में चित्रित 'तारा' अपने पति के अमानवीय दुर्व्यवहार से दुःखी होकर आत्मरक्षा के लिए ससुराल से भाग निकलती है। साम्रदायिक संघर्ष के वातावरण में वे 'नब्बू' के जाल में फंस जाती है। 'तारा' ने नब्बू का कुछ नहीं बिगाडा था लेकिन नब्बू के सोंच में वह दूसरे संप्रदाय की औरत थी। नब्बू विवेकहीनता से तारा को अनाचारों का शिकार बना लेना चाहता है। नब्बू के पड़ौसी मुसलमान यह नहीं चाहते की तारा पर कोई जुल्म हो लेकिन नब्बू पडोसीयों के इस हस्तक्षेप का विरोध करता हुआ उन्हें कहता है- "तुम लोगों को क्या मतलब, किसी मुसलमान औरत की तरफ तो आँख नहीं उठाई मैने, हिन्दू औरत है। वे लोग नहीं हमारी औरतों को खराब कर रहे है, उन लोगों ने कितनी जगह आग लगाई है, रोज बम गिराते हैं।"[३] नब्बू जैसे सोंच के लोग हिन्दू और मुस्लीम दोनों संप्रदाय में पाए जाते है। जिन पर धर्म का भूत संवार रहता है। मस्तिष्क में बदले की आग भडकते रहती है। भारत-पाक विभाजन के समय शरणार्थियों को पाकिस्तान से भारत में ढोनेवाली एक गाडी का ड्रायवर बिगडती हुई साम्प्रदायिक परिस्थिति पर खेद प्रकट करता हुआ कहता है- "...... रब्बने जिन्हें एक बनाया था, रब्ब के बंदो ने अपने वहम और जुल्म से उसे दो कर दिया।"[४]

यशपाल जी ने 'झूठा सच' उपन्यास में उन साम्प्रदायिक वर्गों का भी चित्रण किया है। जिन में मुस्लिम लीग और राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ व्दारा 'अल्लाह-ओ-इ-अकबर' और 'हर-हर महादेव' के नारों के गुंज से सम्पूर्ण वातावरण तनावपूर्व बन जाता है। एक ओर आजादी की खुशी थी लेकिन कई लोगों ने साम्प्रदायिक दंगो के कारण अपने प्राणों की आहुति दी है। विभाजन के इस त्रासदी को यशपाल जी ने 'झूठा सच' उपन्यास के माध्यम से चित्रित किया है। राजनीतिक, सामाजिक, सांप्रदायिक उथल-पुथल का यथार्थवादी चित्रण इस उपन्यास में हुआ है।

'झूठा सच' उपन्यास 'वतन और देश' तथा 'देश का भविष्य' इन दो भागों में विभाजित है। यह उपन्यास विभाजन की त्रासदी और उसके बाद जनता के बीच उपजे मोहभंग को चित्रित करता है। हमारे भारत देश को आजदी मिली है लेकिन आजादी के बात भी कई समस्याओं से देशवासी पीड़ित है। साम्प्रदायिक संघर्ष के कारण आज भी बस्तियों में आग लगाई जाती है। साम्प्रदायिक संघर्ष जैसे प्रश्न देश की अखंडता, सुख एवं समृध्दि के लिए चुनौती बन जाते है। यशपाल जी ने उनके समय में इस समस्या पर विचार किया था। उनके विचार आज भी यथार्थवादी है। उन्होंने मानवतावादी दृष्टि से साम्प्रदायिकता पर कटू प्रहार किया है। वे राष्ट्रप्रेम, मानवतावाद को जगाना चाहते थे। वे समाज को धर्म, जाति, संप्रदाय के बंधन से मुक्त करना चाहते थे। साम्प्रदायिक संघर्ष के कारण भारतियों का जीवन अस्वस्थ बनता जा रहा था। इस कारण यशपाल जी मानवीय आस्था तथा परस्पर प्रेम के जीवन मूल्यों को बोना चाहते थे।

'झूठा सच' उपन्यास के प्रारंभ के चित्रण में देश का माहोल सौहार्दपूर्ण और शांत है। विभिन्न वर्गों, धर्मों के लोग आपस में बिना किसी व्देष के मिलझूलकर रहते थे। सब लोग त्योहार, जन्म-मृत्यू शादी के प्रसंग में एक दूसरे के घर आते-जाते है। दूसरों के धर्मो का सम्मान करते है। सन १९४७ की आजादी और देश विभाजन से तनावपूर्ण माहोल बन जाता है। गली-मोहल्लों में धार्मिक हिंसा को प्रोत्सान दिया जा रहा था। कई मोहल्लों में कर्फ्यू लगता है। कुछ राजनीतिक नेताओं के भडकाऊ बयान से हिन्दू-मुस्लीम एक दूसरे को व्देष की भावना से देखने लगे। अब लाहौर पाकिस्तान का हिस्सा होगा, यह समझकर हिन्दू और सिख समुदाय लाहोर छोड़कर आने लगे। साम्प्रदायिक हिंसा बढ़ती गयी। कत्लें होने लगी, बस्तियाँ जलने लगी। यशपाल जी ने इस उपन्यास के माध्यम से भारत देश के आजादी के बाद देश के बंटवारे के परिणामस्वरूप जो परिस्थितियाँ बनी उसका यथार्थ चित्रण किया है।

यशपाल जी का साप्रदायिक हिंसा का चित्रण दिल को दहला देता है।

सामप्रदायिक संघर्ष के कारण मानवता पर से मनुष्य का विश्वास न दिखाई देने लगा। मजहब की मूल प्रेरणा को भूलकर आपसी संघर्ष बढने लगा। कोई मजहब हिंसा का पुरस्कार नही करता लेकिन कुछ लोगों ने अपने स्वार्थ के लिए धर्म की विक्रत व्याख्याएँ की है। हर धर्म की सीख है कि मनुष्य मात्रा पर प्रेम करें। जो लोग धर्म को सही रूप में समझते है वह साम्प्रदायिकता को बढ़ावा नही देते। यशपाल जी के 'झूठा सच' उपन्यास के माध्यम से कई सारे यथार्थ बोध का परिचय होता है। कुछ लोग अपने स्वार्थ के लिए लोगों के मन-मस्तिष्क में एक अबोध अपराध भावना को विकसीत करते हुए खून खराबा करने के लिए प्रेरीत करते है। भारत पाक विभाजन के त्रासदी ने हमारे मन में एक ऐसी कल्पित दीवार खड़ी कर दी है जिसकी कटुता हम आज भी अनुभव कर रहे हैं। यशपाल जी ने 'झूठा सच' उपन्यास में सांप्रदायिक्ता, रक्तपात को सजीव रूप में प्रस्तुत किया है।

संदर्भ सूची :

१. डॉ.पुरूषोत्तम दुबे : 'व्यक्ति चेतना और स्वातंत्र्योत्तर उपन्यास'।
२. यशपाल - 'झूठा सच' भाग-१ पृ.१२१
३. यशपाल - 'झूठा सच' भाग-१ पृ.३७१
४. यशपाल - 'झूठा सच' भाग-१ पृ.४८२
५. यशपाल - 'झूठा सच' भाग-२

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ

श्री.एच.आर.आहेर[1] डॉ.जयवंत भदाणे[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, ओपीजेएस युनिव्हर्सिटी, सादुलपूर, राजस्थान.

[2]संशोधन सहमार्गदर्शक, ओपीजेएस युनिव्हर्सिटी, सादुलपूर.

e-mail: jaykarmaveer@gmail.com

e-mail: jaywantrekha@gmail.com

Doi-10.5281/zenodo.6988570

गोषवारा (Abstract): सहकार हे मानवीजीवनात संस्कृतीसातत्यात महत्त्वाचे तत्त्व आहे. सहकार ही जीवनप्रणाली आहे. व्यक्ती व्यक्ती मिळून समाज निर्माण होतो. व्यक्ती समष्टी हे नातेही देवघेव -सहकार्य -संघभावना यावरच आधारलेले असते. आदिमकाळापासून समाजसंधारणेच्या प्रक्रियेत सहकारी तत्त्वाचे अनुसरण होत आले आहे. पस्तुत शोधलेखात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीची वाटचाल, वाटचालीचे टप्पे निर्धारित केले आहेत. भारतात १९०४ च्या सहकारी कायद्याने या चळवळीची दिशा ठरवली गेली. वित्तीय पुरवठा-बँका-पतसंस्था यांच्या अनुरोधाने ही चळवळ महाराष्ट्रात चांगली रुजली. जागतिकिकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारक्षेत्राकडे काहीसे दुर्लक्षाने पाहिले जाते. परंतु विविध जीवनक्षेत्रांत, उद्योग आस्थापनांमध्ये महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ रुजली, वाढली आहे. सामान्य माणसांच्या विकासामध्ये ही चळवळ प्रेरक व हितवर्धक ठरली आहे.

सूत्र संकल्पना (Key - words): सहकार, सहकारी संस्था, विकास, कल्याणकारी योजना, आर्थिक सहकार्य.

प्रास्ताविक (Introduction):

अलीकडेच सहकार हे नवे खाते केंद्र सरकारने संस्थापित केले आहे. सहकार हे लोकसमूहजीवनातले महत्त्वाचे तत्त्व आहे. महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीने विकासाचा मानदंड प्रस्थापित केला आहे. या संशोधन निबंधात ढोबळमानाने महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचे ठळक टप्पे संशोधिले आहेत.

उद्दिष्टे (Objectives):

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे अध्ययन करणे.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचे टप्पे मांडणे.

सहकार चळवळीचे महत्व विशद करणे.

सहकार चळवळीची वास्तविकता शोधणे.

पूर्वाभ्यास (Past study):

सहकार ही संकल्पना सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत महत्वाची ठरते. एकसंध आणि परस्पर विकासाच्या दिशेने सहकार तत्व राबवले गेले तर कोणती किमया घडू शकते याचा अभ्यास सहकारी संस्था, पतसंस्था, शेतीसंस्था, साखर कारखाने, सुत गिरण्या, पाणीसंस्था वित्तीय संस्था आदिंच्या संदर्भात होत आला आहे. जागतिकीकरण, खुली बाजारव्यवस्था, खाजगीकरण यांचे सहकार चळीवर कोणते परिणाम झाले आहेत याचाही अभ्यास होत आला आहे. येथे सूक्ष्म अभ्यासापेक्षा सूत्र-ठशांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology):

सैध्दांतिक विश्लेषण व आशय स्पष्टीकरण.

सहकार: सामाजिकीकरण:

शिकारी अवस्थेपासून आजपर्यंतच्या मानवाच्या प्रगतीचा विचार केला तर असे दिसते की, एकत्रितपणे विचार करणे आणि काम करणे ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. सामाजिकीकरण प्रक्रियेत कुठलेही काम करताना परस्परांची मदत घेणे आवश्यक असते. शिवाय मानवाच्या गरजाही एकमेकांच्या सहकार्यानेच पूर्ण होत असतात. मिळून मिसळून परस्परांच्या हितासाठी परस्परांच्या मदतीने एकत्रित काम हे सहकाराचे महत्वाचे तत्व आहे. सहकारी चळवळ ही गरजवंतांची चळवळ आहे. जी एकता, समानता, स्वातंत्र्य आणि लोकशाही या तत्वांवर आधारलेली आहे. समान गरजा, समान उद्दिष्टये आणि स्वेच्छा ही सहकाराची महत्वाची लक्षणे आहेत. सहकार ही सहजीवनाची प्रगत अवस्था आहे आणि सहकार हाच मानवाच्या जीवनप्रणालीचा इतिहास आणि मानवाच्या अस्तित्वाची एक प्रणाली आहे.

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. त्यामुळे इंग्लंडच्या विकासाला गती मिळाली. मात्र यामुळे भांडवलशाही प्रवृत्ती आणि आर्थिक विषमता वाढली. ग्रामीण उद्योगांचा –हास होऊन बेकारी वाढली. कामगारांचे शहराकडे स्थलांतर वाढले. याचा परिणाम रोजगारावर झाला, कमी वेतन, जादा कामाचे तास, आर्थिक शोषण यामुळे कामगारांच्या दारिद्र्यात याद झाली. अधिक नफा मिळवून भांडवलदार वर्ग श्रीमंत झाला. गरीब श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढली. ग्राहकांचेही शोषण होऊ लागले. यावर उपाय शोधताना भांडवलशाही

समाजव्यवस्था आणि नफेखोरीच्या प्रवृत्तीनेच सहकार या संकल्पनेला जन्म दिला. सुरुवातीला इंग्लंडमध्ये सहकारी तत्वावर असणारी शेतक-यांची संघटना होती. इंग्लंडमधील मँचेस्टरच्या रोशडेल येथे अठ्ठावीस विणकर कामगारांनी एकत्रीतरित्या सहकारी तत्वावर जीवनावश्यक वस्तू स्वस्त दरात विकण्याच्या उद्देशाने एक संस्था आणि सहकारी ग्राहक भांडार सुरु केले आणि १८४४ मध्ये सहकाराचा पाया रचला गेला. याच काळात जर्मनीमध्ये रेफेझन पतपुरवठा सोसायटी सुरु झाली. कॅनडा, चीन, रशिया या देशात विविध क्षेत्रात सहकारी चळवळी यशस्वीपणे सुरु झाल्या. डेन्मार्कमध्येही दुग्ध व्यवसायात सहकारी चळवळ आणि सहकारी संस्था सुरु झाल्याने डेन्मार्कची ओळख सहकारी डेन्मार्क अशी झाली. यातूनच १८९५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना स्थापन झाली. आज इंग्लंडमध्ये कृषी, विमा, गृहनिर्माण, ग्राहक भांडारे अशा विविध क्षेत्रात सहकारी चळवळीने मोठे काम केले आहे. सध्या मात्र सहकार म्हणजे व्यक्तींचे संघटन मानले जात आहे. यापुढच्या काळात मात्र भांडवलाला अधिक महत्व येणार आहे.

भारतः सहकारी संस्था कायदा:

भारतात सर्वप्रथम १९०४ च्या सहकारी संस्थांच्या कायद्यानुसार मर्यादित उद्दिष्टांसाठी सहकारी चळवळ सुरु झाली. पुढे १९१२ मध्ये सहकारी संस्थांचा कायदा झाल्यानंतर सहकारी संस्थांची नोंदणी आणि कायद्याच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी निबंधकाची नियुक्ती आणि सहकारी विभागाची स्थापना झाली. केंद्राच्या अखत्यारीतला हा विभाग पुढे प्रांतिक सरकारांकडे सोपविला गेला. प्रांतिक सरकारांनी आपापले कायदे करून घेतले. १९१४ मध्ये मद्रासला सहकारी संघाची स्थापना झाली. मुंबई प्रांतासाठी १९२५ या सहकारी संस्थांचा कायदा संमत झाला. बॉम्बे प्रोडयूस मार्केट रेग्युलेशन अँक्ट आणि बॉम्बे मनी लेंडर अँक्ट हे कायदे झाले यामुळे सहकारी चळवळीला कायद्याची चौकट लाभली. १९१९ ते १९२९ दरम्यान सहकारी संस्थांची वाढ केवळ संख्यात्मक झाली. जागतिक मंदीमुळे कर्ज हे विनावसुलीत असल्याने बऱ्याच संस्था बंदही पडल्या होत्या. आज भारतात सहकाराची साधारणतः ११८ वर्ष फार दैदिप्यमान असूनही सहकारी क्षेत्राचा पाहिजे तसा विकास झालेला नाही. पूर्वेकडच्या काही राज्यांमध्ये तर सहकारी चळवळ अजूनही प्राथमिक अवस्थेतच असल्याचे दिसते.

राज्य सहकारी बँक:

स्वातंत्र्यापूर्वीच आजची महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक लि. ही संस्था मुंबई जिल्हा मध्यवर्ती संस्था या नावाने स्थापन झाली होती. १९३५ ला रिझर्व्ह बँक स्थापन झाल्याने सहकार विभागाने सहकारी संस्थांना अग्रक्रम दिला. शेती आणि शेतीतर संस्थांची सुरुवात झाली. दुधाची टंचाई असलेला देश ही भारताची ओळख पुसून देशात धवलक्रांतीची सुरुवात म्हणून गुजरात सहकारी दुध महासंघही (अमूल: डॉ. वर्गिस कुरियन) अस्तीत्वात आला. राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था सहकारी बँकांवर लक्ष ठेवण्यासाठी अस्तित्वात आली. अमूलच्या धर्तीवर अनेक संस्था अस्तित्वात आल्या आणि झपाट्याने प्रगती होऊ लागली.

सहकारी साखर कारखानाः स्थापना:

इ.स. १९१९ मध्येच महाराष्ट्रात बेलापूर शुगर नावाचा कारखाना श्रीरामपूरच्या हरेगाव येथे सुरु झाला होता. त्यानंतर काही शेतकऱ्यांनी एकत्रितपणे जॉइंट स्टॉक कंपनी म्हणून १९३२ मध्ये माळीनगर येथे शेतकऱ्यांचा मालकीचा कारखाना सुरु केला होता. पुढे स्वातंत्र्यानंतर १९४८ मध्ये प्रा. धनंजयराव गाडगीळ व पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखेपाटील यांच्या मार्गदर्शनाने पायाभारणी झालेला महाराष्ट्राला अभिमान वाटावा असा आशिया खंडातला पहिला सहकारी तत्वावरचा साखर कारखाना १९५१ मध्ये लोणी-प्रवरानगर येथे चालू झाला आणि सहकारी चळवळीच्या एका नव्या पर्वाची सुरुवात झाली. पुढे पंचवार्षिक योजनांमध्ये सहकाराला प्राधान्य दिले गेले. वैकुंठभाई मेहता, नामदार गोखले, श्री.दे. गो.कर्वे, तात्यासाहेब केळकर, डॉ. धनंजराव गाडगीळ व विखे-पाटील आदींच्या समर्थ नेतृत्वाखाली संपूर्ण देशात सहकारी चळवळीचा विकास सुरु झाला. त्यानंतर मा. यशवंतराव चव्हाण, वसंतराव नाईक, शंकरराव चव्हाण, यशवंतराव मोहिते, मा.शरदरावजी पवार या सहकारधुरिणांनी सहकाराला अनुकूल धोरणे आखून सहकाराची गंगा स समाजटकांपर्यंत पोहचविण्याचे काम केले.

विविध सहकारी संस्था:

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या विस्तारापेक्षा तिचा दर्जा व स्वायत्तता हे गुण महत्वाचे आहेत. सहकारी पतपेढया या महाराष्ट्रातील बलवान संस्था आहेत. या संस्थानी शेतकी वित्तपुरवठयाच्या संकल्पनेत सहकारी संस्थांचा समाजातील दुर्बल घटकांचा अंतर्भाव करून विस्ताराचा प्रामाणिक प्रयत्न केला असला तरी कर्ज परतफेडीला होणारा विलंब, पतपेढयांचे दैनंदिन वित्तव्यवहार आणि विकासार्थ वित्तव्यवहार यात समन्वयाचा अभाव आजही दिसतो. महाराष्ट्रात साखर उद्योग, भात गिरण्या, कृषीउत्पादन प्रक्रिया केंद्रे, सुतगिरण्या, गृहबांधणी क्षेत्रात काम करणा-या सहकारी संस्था, मजूर संस्था, मच्छिमार संस्था, सहकारी बँका व पतपेढया, सेवा संस्था, मुंबई

कामगार सहकारी ग्राहक संस्था अशा अनेक संस्था स्थापन झाल्या तरी सहकारी साखर कारखान्यांचा विकास हे महाराष्ट्राच्या सहकारी चळवळीचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. पुण्यामध्ये राष्ट्रीय अभियांत्रिकी सहकारी संस्था स्थापन झालेली असून ती सहकारी साखर उद्योगाचे महत्वाचे अंग आहे. कोल्हापूरची वारणा सहकारी दुध उत्पादक संस्थाही मान्यताप्राप्त संस्था आहे. पुण्यातील वैकुंठ मेहता सहकारी व्यवस्थापन संस्था ही देशातील सहकारी व्यवस्थापन शिक्षण देणारी सर्वोच्च शिक्षण संस्था आहे. सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या वित्तपुरवठयामुळे महाराष्ट्रातल्या कृषी व उद्योगक्षेत्राचा विकास झालेल्या आहे. आज शेतक-याची सावकारी पाशातून मुक्तता व्हावी म्हणून अल्प व्याजदाराने जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक खावटी कर्ज, पीक कर्ज प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून देत आहे.

सहकारी कारखानदारी:

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आणि सहकारी साखर कारखाने हे महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे मानदंड आहेत. प्रवरानगरच्या सहकारी साखर कारखान्याच्या प्रेरणेने पुढच्या ४० वर्षात राज्यात अनेक सहकारी साखर कारखाने सुरु झालेत. त्यामुळे उस लागवडीचे क्षेत्र वाढले. उसाचे हेक्टरी उत्पादन व साखर उत्पादन वाढले. या कारखान्यांनी सभासद शेतकऱ्यांसाठी विविध कल्याणकारी योजनांवर खर्च केला. राष्ट्रीय बचत योजनांमध्ये सहभाग, सामाजिक कार्यास देणग्या, पाणी अडवा व जिरवा योजनेतून साठवण तलाव आणि लहान बंधारे बांधण्यास प्रोत्साहन दिले आहे. आपल्या परिसरातील पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविण्यास अनेक कारखान्यांनी हातभार लावला. गरीब जनतेसाठी आरोग्यकेंद्रे, आरोग्यशिबिरे आणि तंत्रविज्ञान केंद्रे उपलब्ध झाली आहेत. विविध पुरक उद्योग आणि सामाजिक प्रगतीसाठी शैक्षणिक केंद्रेही स्थापन केली आहेत. प्रवरानगरचे शैक्षणिक संकुल हे त्याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. काही सहकारी संस्थांनी अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, वाणिज्य आणि कला या सर्वच क्षेत्रातील शिक्षणाला हातभार लावला आहे. सहकारी साखर संस्थामुळे ग्रामीण भगाच्या विकासाला चालना मिळालेली आहे. इतकेच नव्हे तर साखर कारखान्यांमुळे इथेनॉल, वीज, विविध केमिकल्स, अल्कोहोल, मद्यनिर्मिती, कागद, खत असे उद्योग सुरु झालेत. सहकारी साखर कारखानदारीमुळे उस लावणी व तोडणीचे मजूर, उस व साखर वाहतूक करणारे ट्रक चालक – मालक, शेतकरी, कामगार, साखर विक्री करणारे, कारखान्याला सुटे भाग पुरविणारे व त्यासंबंधित विविध उद्योग यामुळे खुप मोठ्या जनतेच्या उदरनिर्वाहाची सोय झाली आहे. आणि हे सर्व सहकारामुळे शक्य झाले आहे. म्हणजेच एका सहकारी साखर कारखान्यामागे उस मिळण्याच्या हंगामात ५००० माणसांना तात्पुरते काम आणि १००० माणसांना कारखान्यात कायमचा रोजगार मिळतो. सहकारामुळे शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञान, सुधारीत खते व बी–बियाणे, किटकनाशके, यंत्रे औजारे यामुळे शेती उत्पादनात वाढ झाली आहे. शेतीपूरक उद्योग व्यवसाय वाढीस लागले आहेत. सहकारामुळे समता, समानता, बंधूता निर्माण झाली आहे. सर्व थरातले लोक जात, धर्म, पंथ, लिंग न बघता परस्पर सहकार्याने काम करु लागलेत त्यातून राज्यातील आर्थिक प्रगती आणि कल्याणकारी योजनांना सहाय्यामुळे अर्थव्यवस्थेलाही भक्कम आधार मिळालेला आहे. साखर उद्योगातून केंद्र आणि राज्य शासनास मोठया प्रमाणावर महसूल प्राप्त होतो.

सहकाराचा विस्तार:

जागतिकीकरण आणि आर्थिक उदारिकरण तसेच खाजगीकरण यामुळे १९९१ नंतर सहकार क्षेत्राचे चित्र बदलले आहे. सहकार हा राज्याच्या अखत्यारीतला विषय असला तरी सहकारी पतपेढया आणि राष्ट्रीय सहकार विकास आयोगासारख्या महाराष्ट्रातील अनेक सहकारी संस्थांना मदत देणाऱ्या केंद्रीय संस्थांचाही प्रभाव आहेच. राज्य सरकारचा ही स्वायत्त चळवळ वाढविण्याचा सततचा प्रयत्न असला तरी अधिक परिणामकारक कर्जपुरवठा करणे आणि साधनसंपत्तीचा प्रश्नही आज अनुत्तरीत आहे. सहकार केवळ शेती आणि शेतमाल यापुरता मर्यादित न राहता गृहनिर्माण संस्था, सहकारी खरेदी– विक्री संस्था, मत्स्यव्यवसाय संस्था, मजूर संस्था, बँका, प्रक्रिया संस्था अशा विविध क्षेत्रात सहकाराचा शिरकाव सरकारच्या पुढाकाराने झाला आहे. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० व महाराष्ट्र सहकारी संस्था नियम १९६१ हे दोन्ही नियम महाराष्ट्रात २६ जानेवारी १९६२ पासून लागू झाले आहेत. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेने सहकारी संस्थेबाबत ऐच्छिक व खुले सभासदत्व, लोकशाही नियंत्रण, सभासदांचा आर्थिक सहभाग, स्वायत्तता आणि स्वतंत्रता, माहिती, शिक्षण व प्रशिक्षण, सामाजिक बांधिलकी आणि सहकारी संस्थांमधील सहकार्य ही सात मूलतत्वे १९९५ पासून लागू केली आहेत.

इतके असूनही सहकारामुळे समाजाची हवी तितकी प्रगती झालेली दिसत नाही. सावकारी पाशातून शेतकरी मुक्त व्हावा म्हणून सहकारी पतपेढया निघाल्यात. मात्र सभासदांचे हित न हाता शेतकरी संचालकांच्या मनमानीमुळे, थकबाकीमुळे, आपल्याच लोकांचा विचार व स्वार्थ यामुळे त्यांची अवस्था वाईट

झालेली दिसते. अपवादात्मक काही संस्था उत्कृष्ट कार्य करीत आहेत. दोन संस्थांमध्ये परस्पर सहकार्याचा अभाव, सहकाराची मार्गदर्शक तत्वे न पाळणे, सभासदांना सहकाराची तत्वे व शिक्षण देण्याची नियमात तरतूद असताना त्याकडे दुर्लक्ष करणे, सदोष कर्जवाटप, राजकीय हितसंबंधांची जपणूक, भ्रष्टाचार अशा प्रवृत्ती वाढीला लागलेल्या आहेत. यासाठी लोकशिक्षण आणि राजकीय व्यक्तींना या चळवळीपासून दूर ठेऊन कर्जवसूलीचे योग्य धोरण राबवणे गरजेचे आहे.

सहकारक्षेत्र: नवचेतनाः

महाराष्ट्र सरकारने फेब्रुवारी २०१३ पासून ९७ व्या घटनादुरुस्तीनुसार सहकार कायद्यात सुधारणा करुन या चळवळीत नवचेतना आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामुळे सहकारी चळवळीतले सरकारी निर्बंध काही प्रमाणात दूर करुन खाजगी क्षेत्राप्रमाणे स्वायत्तता देण्यात आली आहे. ज्यामुळे जागतिक स्पर्धेच्या युगात सहकारी चळवळ टिकाव धरु शकेल आणि स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊन समाजाभिमुख कार्य करण्यास सक्षम होईल. सरकारचा कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप व आर्थिक मदत यात अपेक्षित नाही. जात, धर्म, वंश, भेद या आधारावर सहकारी संस्था स्थापन करता येणार नाही आणि सामाजिक असमानता किंवा राजकीय विचारधारेच्या आधारे सभासदत्व नाकारताही येणार नाही. अपवाद फक्त महिलांसाठी स्थापन झालेल्या सहकारी संस्थामध्ये पुरुषांना सभासदत्व देता येणार नाही. शिवाय क्रियाशील सभासदाचा संस्थेच्या व्यवहारात थेट सहभाग अपेक्षित धरला असून त्यालाच मतदानाचाही अधिकार असेल. थकबाकीदार सभासदाला मतदानाचा अधिकार नसेल. संचालक मंडळाची कमाल सदस्य संख्या २१, स्वीकृत संचालकांचा सहभाग, मागासवर्गीय जाती – जमातीचा सहभाग सेवक प्रतिनिधी, बँक प्रतिनिधी नियुक्ती, निवडणूक व वार्षिक सभा व सभांच्या हजेरीबाबतचेही नियम केलेले आहेत. यामुळे राज्य सरकारला सहकारी संस्था बरखास्त करण्याचा व प्रशासक नेमण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. अलिकडच्या काळात विविध सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका बुडाल्यात किंवा तोटयात गेल्याची प्रकरणे गाजलेली आहेत. बँकांच्या भ्रष्टाचाराबाबत चौकशीही सुरु आहे. बँकांच्या ठेवीदारांचे लाखो रुपये अडकून पडले आहेत. ते बुडण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. सभासदांचे भागभांडवलही बुडाले आहे. सरकारकडून आणि सहकार खात्याकडून केवळ चौकशीचा फार्स सुरु आहे. कोणत्याही संचालकावर किंवा त्याच्या संपत्तीवर कारवाई झाल्याचे ऐकिवात नाही. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक या शिखर बँकेवर प्रशासक नेमल्याने या बँकेचाही गैरव्यवहार चव्हाटयावर आला होता. तारणाशिवाय दिलेलो कर्ज, परस्पर हितसंबंध, उधळपट्टी मर्यादेपेक्षा जास्त कर्जाचे वाटप अशा बाबीमुळे आज ही बँक दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर उभी आहे. यामुळे राजकीय नेत्यांचीही विश्वासार्हता धोक्यात आली आहे. हजारो कोटींचे सहकारी साखर कारखाने अत्यल्प दरात खाजगी कंपन्यांना विकल्याचीही उदाहरणे आहेत. बरखास्त केलेल्या सहकारी संस्थामधील संचालकांना अन्य कोणत्याही सहकारी बँकेचे संचालक म्हणून निवडीला दहा वर्ष प्रतिबंध असावा याबाबत कोर्टाची सुनावणी प्रलंबित आहे. ९७ व्या घटनादुरुस्तीमुळे अनेक संस्थांना आपल्या उपविधीमध्ये बदल करावा लागला आहे. निवडणूका वेळवर आणि पारदर्शी होण्याकडे विशेष लक्ष दिलेले आहे. सहकारी संस्थांच्या लेखापरीक्षणातही स्वायत्तता दिलेली आहे. आवश्यकतेनुसार सरकारकडून अहवालाची तपासणी केली जाते. सहकारी संस्थांमध्ये जास्तीत जास्त स्वायत्तता आणि पारदर्शकता यावी म्हणून आणि सभासदांच्या आर्थिक हिताची जपणूक होण्याच्या दृष्टीने ही घटनादुरुस्ती महत्वाची ठरली आहे.

समारोपः निष्कर्षः

कृषी प्रक्रिया उद्योग, कृषी पूरक उद्योग, कृषीसाठी लागणारी सामग्री, खते वगैरे, शेतमालाची खरेदी-विक्री वितरण या व्यवसायांची भरभराट होण्यासाठी निष्ठावान सहकारी आणि सहकारी संस्था निर्माण होणे अगत्याचे आहे. एखादी सहकारी संस्था निर्मितीतून संपूर्ण समाजाचा कायापालट करण्याची ताकद सहकारामध्ये आहे. सहकारामुळे सामान्य माणसाचा विकास होतो त्याबरोबरच समाजाचा, गावाचा, राज्याचा आणि पर्यायाने देशाचा विकास होतो. आज सहकार ही लोकशिक्षणाची चळवळ बनलेली आहे. सहकार चळवळीत अपप्रवृत्तीचा शिरकाव झाल्यामुळे कुप्रसिध्दी होत आहे. थकीत कर्ज ही सहकारी पतपुरवठा संस्थांची नेहमीची समस्या राहिली आहे. त्यात दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. काही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांचे पालन करण्यात कमी पडल्यामुळे त्यांना ठेवी स्विकारण्यास मनाई करण्यात आली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना वित्तपुरवठयाच्या अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. सहकारी साखरे कारखाने, खाजगी मालकांचे होत आहेत. शिस्त, कायदेपालन, संघटनबांधणी, राजकारण त्याग यांचा सहकार चळवळीत अग्रक्रम असला पाहिजे. सर्वसमावेशकता - सर्वोदय व बंधुभाव यांचे अनुपालन केल्यास महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ आणखीही भरभराटीस येईल.

संदर्भ:

१. सराफ प्रा.मोहन, सहकार, सी जमादार अॅण्ड कं. मुंबई १९८९.

२. गायकवाड बी.आर., जालना जिल्हयातील सहकारी पतपुरवठयाचा चिकित्सक अभ्यास, पीएच.डी.प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद, १९९०.

३. अहिरराव जितेंद्र व इतर, सहकार, चिन्मय प्रकाशन, जुलै २००५

४. सोवणी सदाशिव, ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग, पीएच.डी. प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, २०११

५. लोकराज्य, साथ सहकाराची प्रगती महाराष्ट्राची, महाराष्ट्र शासन, सप्टेंबर २०१२.

6. Datta S.K. Cooperative societies and Rural Development, Mittal Publication, New Delhi, 7.

7. 1991. Mishra and Puri, Indian Economy, Himalaya Publishing House, 28th revised edition, 2010

८. www.google.com

ग्रामस्थांच्या सहकार्यातून महाराष्ट्रातील जलसंधारण आणि जलसंवर्धन चळवळ

डॉ. अंकुश साहेबराव डोके
सहा. प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख, महात्मा फुले नूतन महाविद्यालय, मिरजगाव
ईमेल : mpnmgeog@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.6988574

सारांश महाराष्ट्रातील अनेक भागात सतत दुष्काळी परिस्थिती असते. सन 2012-13 मध्ये महाराष्ट्राला भीषण दुष्काळाचा सामना करावा लागला. त्या काळात सरकारने पिण्याच्या पाण्याच्या टँकरवर आणि दुष्काळी भागात सुविधा देण्यासाठी भरपूर निधी वापरला. या काळात शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढले. बदलते हवामान आणि सततच्या दुष्काळाच्या घटनांचा महाराष्ट्र सरकारने गांभीर्याने विचार केला. 5 डिसेंबर 2014 पासून सरकारने दुष्काळावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'जलयुक्त शिवार अभियान' सुरू केले आणि 2019 पूर्वी दुष्काळमुक्त महाराष्ट्र आणि 18 हजार गावे टँकरमुक्त करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले. 'पावसाच्या पाण्याचा प्रत्येक थेंब आपल्या मालकीचा आहे' हा शेतकऱ्यांमध्ये विश्वास निर्माण करणे हा या चळवळीचा उद्देश आहे. माझ्या शेत्रात पडणारे पावसाचे पाणी माझ्याच भूमीत झिरपले पाहिजे.

मुख्य शब्द: जलयुक्त शिवार, दुष्काळ, जलसंधारण

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र हा भारतातील सर्वाधिक दुष्काळी प्रदेशांपैकी एक आहे. महाराष्ट्रात गेल्या काही वर्षांपासून शेतकरी आत्महत्यांची प्रकरणे सामान्य आहेत. पावसाची अनिश्चितता आणि पाण्याची टंचाई यांमुळे गेल्या काही दशकांमध्ये जलसंधारणाशी संबंधित अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. तुम्हा सर्वांना माहीत आहे की, रेल्वेने जलवाहतूक करून लातूरला जाणारी रेल्वे वाहतूक महाराष्ट्रातील दुष्काळाची तीव्रता दर्शवते. चांगल्या कृषी उत्पादनासाठी पाण्याचे बारमाही स्रोत विकसित करणे आवश्यक आहे जे सिंचनास मदत करते आणि भूजल पातळी वाढवते तसेच जमिनीचा ओलावा टिकवून ठेवते. दुष्काळमुक्त राज्य करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने कुशलतेने प्रकल्पाची आखणी केली, म्हणजेच "जलयुक्त शिवार अभियान'. या कार्यक्रमाचा उद्देश अवर्षणप्रवण क्षेत्रात येणाऱ्या गावांमध्ये पाण्याचे सक्षमीकरण करणे हा आहे. हा कार्यक्रम एक सरकारी आणि लोक चळवळ बनतो जो दुष्काळग्रस्त गावांमध्ये पावसाचे पाणी टिकवून ठेवण्यासाठी, पाणी साठवण युनिटचे विकेंद्रीकरण आणि भूजल पातळी वाढवण्यासाठी पाण्याचे संवर्धन करण्यास मदत करतो. यासाठी महाराष्ट्र सरकारने पाच वर्षांत या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी पुरेसा निधी (25,000 कोटी) दिला.

अभ्यास क्षेत्र:

अभ्यास क्षेत्र महाराष्ट्र राज्य आहे आणि ते 15⁰44' उ. ते 22⁰06' उत्तर अक्षांश आणि 72⁰36' पु. ते 80⁰54'पूर्व रेखांशांपर्यंत पसरलेले आहे. अभ्यास क्षेत्रामध्ये एकूण क्षेत्रफळ ३,०७,७६३ चौ.कि.मी आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार अभियानाच्या उद्देशाचा अभ्यास करणे.

पाणी आणि त्याच्याशी संबंधित समस्यांबद्दल लोकांच्या जागरूकतेचा अभ्यास करणे.

राज्यातील जलयुक्त शिवार अभियानाच्या यशाचे विश्लेषण करणे.

अभ्यास पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन लेख दुय्यम माहिती संकलन आणि काही जवळची निरीक्षणे, क्षेत्र भेटींवर आधारित आहे. सरकारी कार्यालयांचे अहवाल आणि गावे, इंटरनेट, ग्रामपंचायत इत्यादींच्या यशोगाथा यातून आकडेवारी प्राप्त केली आहे. येथे कोणतीही सांख्यिकीय पद्धत वापरली नाही, परंतु जलयुक्त शिवार अभियानाचे उद्दिष्ट, जनजागृती आणि यश यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण :

महाराष्ट्र राज्यात पुरेसा पाऊस, तलाव आणि नाले, बारमाही नद्या असून जमीनही सुपीक आहे परंतु गेल्या काही दशकांमध्ये सिंचनाच्या काही चुकीच्या पद्धतींचा वापर आणि नियोजनाच्या अभावामुळे राज्यातील जलस्रोतांचे प्रचंड नुकसान झाले आहे आणि वर्षानुवर्षे दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होत आहे. पावसाच्या अनिश्चिततेमुळे आणि असमान वाटपामुळे राज्याला नेहमी नेहमी दुष्काळाचा सामना करावा लागतो आणि त्याचा शेतीवर विपरीत परिणाम होतो. या गोष्टी राज्याच्या विकासासमोर आव्हानात्मक आहेत. गेल्या चार दशकांमध्ये पाण्याच्या उपलब्धतेच्या अभावामुळे

पीक पद्धती बदलल्या गेल्या आणि उत्पादकतेत सतत चढ-उतार होत राहिले. सरकारने या बदलत्या परिस्थितीचा अभ्यास केला आणि समजून घेतले की, कायम स्वरूपी पण्याचा प्रश्न मार्गी लावायचा असल्यास दुष्काळग्रस्त गावकऱ्यांना या चळवळीत सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे तरच दुष्काळ आणि संबंधित समस्यांशी लढणे सोपे होईल. ओढे, नाले, नद्या आणि लहान नाले यांच्या रूपाने कोणत्याही प्रदेशाची शाश्वतता आणि भवितव्य हे जलस्रोत ठरवू शकतात. या नैसर्गिक जलस्रोतांच्या पुनरुज्जीवनाची जबाबदारी घेण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 2014 मध्ये “जलयुक्त शिवार अभियान” हा कार्यक्रम सुरू केला. या कार्यक्रमांतर्गत कंपार्टमेंट बंडलिंग, डीई सिल्टेशन, माती नाला बंडिंग, सिमेंट चेक डॅम, बंडिंगची दुरुस्ती, केटी वेअर, शेत तलाव आणि गाव तलाव, विहिरी रिफिलिंग, रिचार्ज शाफ्ट, ठिबक सिंचन, स्प्रिंकलर सिंचन अशी कामे एकत्र आणण्यात आली आहेत. यासाठी या अभियानाची खालील उद्दिष्टे निशित करण्यात आली.

जलयुक्त शिवार अभियान: उद्दिष्टे

1. स्वतःच्या भागात पावसाचे पाणी नियंत्रित करणे.
2. भूजल पातळी वाढवणे.
3. बागायती क्षेत्रात वाढ करून शेतीसाठी पाणी उपलब्ध करून देणे.
4. पाण्याचा वापर करण्याच्या क्षमतेत वाढ.
5. पुरेशा पाण्याची स्थिरता विकसित करणे.
6. उपलब्ध केटी वेअर्सची पाणी साठवण क्षमता वाढवणे, नाला खोलीकरण, सिमेंट चेक बंधारे, शेत तलाव, गाव तलाव यांची निर्मिती व दुरुस्ती इ.
7. पाण्याच्या वापराबाबत लोकांना जागरूक करणे.

लोकांचा सहभाग: टेबल क्र. 1 **जुलै 2015 पर्यंतच्या कामाचा जिल्हानिहाय तपशील**

अ. नं.	जिल्हा	निवडलेली गावे	लोकसहभागातून सुरु कामे	कामाची अंदाजित किंमत (कोटीमध्ये)
1	अहमदनगर	279	279	2.59
2	धुळे	129	26	4.56
3	जळगाव	232	71	5.47
4	नंदुरबार	72	70	1.4
5	नाशिक	229	128	11.89
6	अमरावती	253	22	1.59
7	अकोला	200	117	26.64
8	बुलढाणा	330	206	15.24
9	वाशिम	200	68	3.33
10	यवतमाळ	413	46	5.46
11	नागपूर	313	134	0.06
12	भंडारा	86	86	0
13	गोंदिया	94	52	5.03
14	चंद्रपूर	218	30	0
15	गडचिरोली	152	58	0.69
16	वर्धा	214	24	0.57
17	पुणे	198	159	21.31
18	सातारा	215	153	4.81
19	सांगली	141	93	1.78
20	सोलापूर	280	280	27.3
21	कोल्हापूर	69	69	0.0005

22	ठाणे	26	0	0
23	पालघर	50	25	0.0528
24	रायगड	45	1	0.5943
25	रत्नागिरी	47	47	0.0003
26	सिंधुदुर्ग	35	9	0.0705
27	ओरंगाबाद	228	135	18.11
28	जालना	209	90	3.8
29	बीड	271	22	5.66
30	परभणी	170	115	7.4
31	हिंगोली	124	34	4.22
32	नांदेड	261	85	15.97
33	लातूर	202	162	47.85
34	उस्मानाबाद	217	130	10.48
	एकूण	**6202**	**3993**	**253.9311**

या योजनेत गावे/ग्रामस्थांच्या सक्रिय सहभागाने लक्षात येते की त्यांनी वर्षानुवर्षे काय गमावले आहे, सतत दुष्काळातील जीवनाला आणि पाण्याच्या समस्येला लोक कंटाळले होते. पाणी आडवणे पाणी जिरवणे हि सर्व शासनाची कामे आहेत असा समाज होता. परंतु जलयुक्त शिवार योजनेत लोकांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी अनेक गावात जलयात्रा काढण्यात आल्या, यातून लोकांचा सहभाग वाढवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केला गेला. लोकांचा सकारात्मक कल आणि आकडेवारी पाहता दुष्काळमुक्त राज्याचे उद्दिष्ट सहज गाठता येईल असा विश्वास निर्माण झाला आहे. . समर्थ रामदासस्वामी एकदा म्हणाले होते, 'नदीचे पाणी नुसते वाहते तर ते निरर्थक आहे. धरणे आणि कालवे धरून ठेवल्यास त्याचा उपयोग विविध पिके घेण्यासारख्या कामांसाठी करता येईल.' आता महाराष्ट्र वरील ऋषींच्या मार्गावर चालू लागला आहे. भौगोलिक विविधतेमुळे राज्यातील प्रत्येक गावात पाण्याच्या समस्या वेगळ्या होत्या. त्यामुळे स्थानिकांच्या पाण्याचा प्रश्न सोडवणे अत्यंत आवश्यक आहे. शाश्वत पायाभूत सुविधांची स्थापना होऊन पाण्याच्या समस्येवर गावकरी एकत्र येतात. जलयुक्त शिवारचे यश म्हणजे लोकसहभाग. ज्या गावांमध्ये कामे पूर्ण झाली आहेत, त्या टंचाईग्रस्त गावांमध्ये पाण्याच्या टँकरमध्ये घट झाल्याचे आढळून आले आहे. 2018 मध्ये एकूण 12,000 गावे पाणीदार झाली आहेत, सन 2015 च्या तुलनेत २०१८ च्या उन्हाळयाच्या चार महिन्यांत केवळ 152 टँकरची गरज होती.

सन 2015 ते 2018 या तीन वर्षात 16 हजार 511 गावांमध्ये शिवाराची कामे पूर्ण झाली आहेत. ही लोकचळवळ झाली आणि या गावांना १६.८२ टीएमसी पाणीसाठा उपलब्ध झाला. जोसेफ समितीने अहवाल दिला की, त्यांनी पूर्ण झालेल्या नऊ गावांना भेटी दिल्या आणि कार्यक्रमाचे सकारात्मक परिणाम टिपले. शेततळयांच्या परिणामांमुळे ग्रामस्थ समाधानी आहेत. पिकांचे उत्पादन वाढल्याचे काही ग्रामस्थांनी नमूद केले.

सातपुडा पर्वतरांगांच्या पायथ्याशी असलेल्या तेल्हारणा गावासारख्या जलयुक्त शिवार अभियानाच्या अनेक गावांच्या यशोगाथा खूप बोलक्या आहेत. लोकसहभागातून गौतमी नदीच्या 10 किमीचा पट्ट्याचे खोलीकरण आणि रुंदीकरण करण्यात आले आणि 5.4 लाख घनमीटर गाळ काढण्यात आला, शेतकऱ्यांनी माती सुपीक करण्यासाठी या गाळाचा उपयोग केला. या गावाप्रमाणे अकोटमधील दिवठाणा, अकोल्यातील घुसर गाव, कोल्हापुरातील करवीर, येवतमाळमधील किटा गाव इ. गावातील झालेल्या पाणलोट आणि जलसंधारणाच्या कामामुळे या गावातील पाण्याचा प्रश्न मार्गी लागला आहे.

निष्कर्ष:

जलयुक्त शिवार अभियान ही सर्वात मोठी लोकसहभागातून उभी राहिलेली चळवळ आहे जी विकेंद्रित आणि बारमाही जलसाठे निर्माण करते. आता शेतकऱ्यांना जाणीव झाली आहे की 'पावसाच्या पाण्याचा प्रत्येक थेंब माझ्या मालकीचा आहे आणि तोच माझ्या जमिनीत झिरपला

पाहिजे.' आपण पाण्याचा एक थेंबही निर्माण करू शकत नाही, पण ते वाचवणे आपल्या हातात आहे.

संदर्भसूची:

1. *Marathwada's drought: shirpur, jal biradari projects show impact of small local initiatives-india news , firstpost*. (2016, april 14). firstpost; firstpost. https://www.firstpost.com/india/marathwadas-drought-shirpur-jal-biradari-projects-show-impact-of-small-local-initiatives-2729078.html
2. No-author. (2017, august 13). *जलयुक्त शिवार नव्या टप्प्यावर - jalyukta shivar scheme - maharashtra times*. maharashtra times; maharashtra times. https://maharashtratimes.indiatimes.com/editorial/ravivar-mata/jalyukta-shivar-scheme/articleshow/60035964.cms
3. Patankar-mahiskar, m. (2015). *maharashtra ahhead* (vol.4 issue 8, pp. 1–12). govt. of maharashtra.
4. टीमलोकसत्ता. (2018, july 5). *जलयुक्त शिवारमधील कामे 'वैज्ञानिकच'! | loksatta*. marathi news, latest marathi news, marathi news paper, marathi news paper in mumbai, loksatta | मराठी ताज्या बातम्या | loksatta. https://www.loksatta.com/maharashtra/jalyukt-shivar-abhiyan-3-1708029/
5. https://www.hindupost.in/news/jalyukt-shivar-success-of-public-private-partnership/
6. नेटवर्कलोकमत न्यूज. (2018, November 15). *जलयुक्त शिवार योजनेमार्फत २ हजार कोटीतून २८ टीएमसी पाणी आले तरी मराठवाड्यात दुष्काळ कसा - Marathi News | How to get drought in Marathwada if there is 28 TMC of water from the 2,000 crores through Jalate Shivar scheme | Latest aurangabad News at Lokmat.com*. Lokmat; Lokmat. https://www.lokmat.com/aurangabad/how-get-drought-marathwada-if-there-28-tmc-water-2000-crores-through-jalate-shivar-scheme/?utm_source=Lok%E2%80%A6

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

महिला सशक्तिकरण और भारत

अर्जुन सिंह छतोला
प्रवक्ता जीव विज्ञान ,राजकीय इण्टर कालेज बाराकोट , चम्पावत , उत्तराखण्ड
ई॰मेल achhatola@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.6988580

प्रस्तावना - महिला सशक्तिकरण का तात्पर्य है महिलाओं को पुरुषो के बराबर वैधानिक, राजनीतिक, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक एवं आर्थिक क्षेत्रों में उनके परिवार, समुदाय, समाज एवं राष्ट्र की सांस्कृतिक पृष्ठभूमि में निर्णय लेने की स्वयतता से होताहै।२१ वीं सदी के दूसरे दशक में राजनीति के स्वरूप में बुनियादी बदलाव हुए हैं और इसने एक परिवर्तनशील वैश्विक माहौल बनाया है। भारत में समानता के लिए महिलाओं तथा विभिन्न समूह आगे बढे है।राजनीति में महिलाओं की वैश्विक रैंकिंग में १९१ देशों में भारत १४९ वें पायदान पर है। समाज में आम तौर पर महिलाओं को विभिन्न मुद्दों और समस्याओं का सामना करना पड़ता है।जिन्हे समाप्त किया जाना अति आवश्यक है।वर्तमान समय में महिलाएं आँगन से लेकर अंतरिक्षा तक पहुँच गयी हैं लेकिन फिर भी कुछ क्षेत्रों में महिलाओं की हालत दयनीय बनी हुई है।इसलिए महिलाओं को समाज में और भी सशक्त बनाने के लिए सरकार अनेको दृढनिश्चयी प्रयास कर रही है।निश्चित रूप से कार्यस्थलों पर महिलाओं की भागीदारी को प्रोत्साहित करने के लिये सुरक्षा की सुनिश्चितता के साथ- साथ यातायात साधनों की पहुँच में विस्तार के साथ सार्वजनिक स्थलों पर प्रसाधन केंद्रों आदि के तंत्र को मज़बूत करना बहुत ही आवश्यक है।महिलाओं की असीमित क्षमता और योग्यता को ध्यान में रखते हुए ज़रूरी है कि इन्हें आर्थिक एवं सामरिक क्षेत्र के केंद्र में रखा जाना चाहिएताकि देश विकास में विकास का नया आयाम स्थापित हो सके।

भारतीय समाज में आज भी महिलाओं को लेकर दोहरे मापदण्ड हैं। एक तरफ तो उन्हें पूजनीया, सरस्वती, लक्ष्मी जैसी उपमाएँ देता है तो दूसरी तरफ उनका शोषण करने में भी पीछे नहीं रहता है। भारत में महिला अस्मिता और उसकी सुरक्षा, अधिकारों और सम्मान को लेकर आन्दोलन हुए हैं, परन्तु उन्हें पुरूष समाज की ओर से जितना समर्थन मिलना चाहिए नहीं मिला। घर परिवार और समाज में वाजिब सम्मान के लिए उसे लम्बा संघर्ष करना पड़ता है। बाहर एवं घर परिवार में हो रही हिंसा को मिटाए बिना समाज में महिला सशक्तिकरण का स्वप्न कभी पूरा नहीं हो सकता है। नये आर्थिक पर्यावरण के उद्भव, नई राजनीतिक व्यवस्था की स्थापना, आधुनिक शिक्षा पद्धति और चिन्तन शैली के प्रसार आदि के फलस्वरूप भारत में महिला सशक्तिकरण का आरंभ हुआ ।

महिला का स्थान प्राचीन काल से ही महत्वपूर्ण रहा है। महिला को ही सृष्टि रचना का मूल आधार कहा गया है। महिलाएँ समाज का एक महत्वपूर्ण और आवश्यक अंग है क्योंकि विश्व की आधी जनसंख्या तकरीबन इन्हीं की है। महिलाएँ आज भी पूरी तरह सशक्त नहीं हुई हैं, इसका सबसे बड़ा कारण आए दिन होने वाली तमाम घटनाएं हैं, जिसमें वे तरह-तरह की हिंसा का शिकार हो रही हैं। बाहर तो वे हिंसा का शिकार होती है साथ ही अपने परिवार के पुरुष और दूसरी महिला सदस्यो के द्वारा भी उन्हें प्रताड़ित किया जाता है। बाहर एवं घर परिवार मे हो रही हिंसा को मिटाए बिना समाज में महिला सशक्तिकरण का स्वप्न कभी पूरा नहीं हो सकता है।महिला सशक्तिकरण का अर्थ है, महिलाओं में आत्म सम्मान, आत्म निर्भरता व आत्मविश्वास जागृत करना है। महिला सशक्तिकरण के लिए वर्तमान में सबसे बड़ी आवश्यकता उनको अपने अधिकारों एवं कर्तव्यो के प्रति सजग होने की है। यदि कोई महिला अपने अधिकारों एवं कर्तव्यो के प्रति सजग और आत्मनिर्भर है, तो उसका आत्मसम्मान अवश्य ऊँचा होगा और वे देश कि विकास में अपना महत्वपूर्ण योगदान दे सकती है। कोई भी राष्ट्र तभी विकास कर सकता है, जब उसकी लगभग आधी आबादी जो कि महिलाओं की है, को आर्थिक, सामाजिक, राजनितिक, शैक्षणिक व धार्मिक आदि समस्त क्षेत्रों में सशक्त किया जाए। अरस्तू के शब्दों में "किसी भी राष्ट्र की स्त्रियों की उन्नति व अवनति पर ही उस राष्ट्र की उन्नति व अवनति निर्भर है। महिलाओं का समर्थ होना निरन्तर विकास की बुनियाद है। समर्थ होने पर ही महिलाएं अपने जीवन की सभी पहलुओं पर पूरा नियत्रंण पा सकती है। अतएव जब उनके जीवन और आजीविका के भौतिक आधार को सुदृढ नही किया जाता तब तक महिलाएं समर्थ नही हो सकेंगी। समाज के सन्दर्भ में नारी की स्थिति युगानुयुग परिवर्तनशील बनी रही है। नारी की महत्ता और गौरव एवं उसका वर्चस्व और गरिमा कभी उच्च से उच्चतर हो रही है, तो कभी उसमें ह्रास परिलक्षित होता है। एक सा स्वरूप उसका कभी नही रहा। आज नारी की जो सामाजिक और स्थिति है। 'कल' वैसी न थी, यह अन्य बात है, कि नारी अपनी विद्यमान अवस्था को अतीत की अपेक्षा उन्नत मानती है।

१. **अध्ययन का शीर्षक - महिला सशक्तिकरण और भारत** ।
२. **अध्ययन का उददेश्य** - भारत में महिलाओं की वर्तमान स्थिति का अध्ययन व उसमें सुधार का अध्ययन करना ।
३. **अध्ययन की विधि** - ऐतिहासिक और वर्णनात्मक ।
४. **अध्ययन की सीमा** - केवल महिलाओ का अध्ययन ही अपेक्षित है । यह अध्ययन तुलनात्मक भी है और उनकी वर्तमान स्थिति में सुधार करने के लिए आवश्यक प्रयासों व पूर्व में किऐ गऐ प्रयासों का जिक्र भी किया जाऐगा ।
५. **मुख्य शब्द** - महिला सशक्तिकरण , सामाजिक भागेदारी , आर्थिक भागेदारी , पारिवारिक उन्नति ।

६. **कार्यान्वयन - भारत में महिलाओं की स्थिति ।**

वैदिक काल में महिलाओं की स्थिति - वैदिक एवं उत्तर वैदिक काल में महिलाओं को गरिमामय स्थान प्राप्त था। उसे देवी, सहधर्मिणी अर्द्धांगिनी, सहचरी माना जाता था। स्मृतिकाल में भी "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता" कहकर उसे सम्मानित स्थान प्रदान किया गया है। पौराणिक काल में शक्ति का स्वरूप मानकर उसकी आराधना की जाती रही है। किन्तु ११ वीं शताब्दी से १९ वीं शताब्दी के बीच भारत में महिलाओं की स्थिति दयनीय होती गई। एक तरह से यह महिलाओं के सम्मान, विकास, और सशक्तिकरण का अंधकार युग था। मुगल शासन, सामन्ती व्यवस्था, केन्द्रीय सत्ता का विनष्ट होना, विदेशी आक्रमण और शासकों की विलासितापूर्ण प्रवृत्ति ने महिलाओं को उपभोग की वस्तु बना दिया था और उसके कारण बाल विवाह, पर्दा प्रथा, अशिक्षा आदि विभिन्न सामाजिक कुरीतियों का समाज में प्रवेश हुआ, जिसने महिलाओं की स्थिति को हीन बना दिया तथा उनके निजी व सामाजिक जीवन को कलुषित कर दिया।

धर्मशास्त्र का यह कथन नारी स्वतन्त्रता का अपहरण नहीं है अपितु नारी के निर्बाध रूप से स्वधर्म पालन कर सकने के लिए बाह्य आपत्तियों से उसकी रक्षा हेतु पुरूष समाज पर डाला गया उत्तरदायित्व है। इसलिए धर्मनिष्ठ पुरूष इसे भार न मानकर ,धर्मरूप में स्वीकार अपना कल्याणकारी कर्त्तव्य समझता है। पौराणिक युग में नारी वैदिक युग के दैवी पद से उतरकर सहधर्मिणी के स्थान पर आ गई थी। धार्मिक अनुष्ठानों और याज्ञिक कर्मो में उसकी स्थिति पुरूष के बराबर थी। कोई भी धार्मिक कार्य बिना पत्नी नहीं किया जाता था। श्रीरामचन्द्र ने अश्वमेध के समय सीता की हिरण्यमयी प्रतिमा बनाकर यज्ञ किया था। यद्यपि उस समय भी अरून्धती (महर्षि वशिष्ठ की पत्नी), लोपामुद्रा, महर्षि अगस्त्य की पत्नी),अनुसूया (महर्ंषि अत्रि की पत्नी) आदि नारियाँ दैवी रूप की प्रतिष्ठा के अनुरूप थी तथापि ये सभी अपने पतियों की सहधर्मिणी ही थीं।

मध्यकाल में महिलाओं की स्थिति - मध्यकाल में विदेशियों के आगमन से स्त्रियों की स्थिति में जबर्दस्त गिरावट आयी। अशिक्षा और रूढ़ियी जकड़ती गई,घर की चाहरी दीवारी में कैद होती गई और नारी एक अबला,रमणी और भोग्या बनकर रह गई। आर्य समाज आदि समाज-सेवी संस्थाओं ने नारी शिक्षा आदि के लिए प्रयास आरम्भ किये। उन्नीसवीं सदी के पूर्वार्द्ध में भारत के कुछ समाजसेवियों जैसे राजाराम मोहन राय, दयानन्द सरस्वती, ईश्वरचन्द विद्यासागर तथा केशवचन्द्र सेन ने अत्याचारी सामाजिक व्यवस्था के विरूद्ध आवाज उठायी। इन्होंने तत्कालीन अंग्रेजी शासकों के समक्ष स्त्री पुरूष समानता, स्त्री शिक्षा, सती प्रथा पर रोक तथा बहु विवाह पर रोक की आवाज उठायी। इसी का परिणाम था सती प्रथा निषेध अधिनियम ,१८२९,१८५६ में हिन्दू विधवा पुनर्विवाह अधिनियम,१८९१ में एज आफ कन्सटेन्ट बिल ,१८९१ , बहु विवाह रोकने के लिये वेटिव मैरिज एक्ट पास कराया। इन सभी कानूनों का समाज पर दूरगामी परिणाम हुआ। वर्षों के नारी स्थिति में आयी गिरावट में रोक लगी। आने वाले समय में स्त्री जागरूकता में वृद्धि हुई और नये नारी संगठनों का सूत्रपात हुआ जिनकी मुख्य मांग स्त्री शिक्षा, दहेज, बाल विवाह जैसी कुरीतियों पर रोक, महिला अधिकार, महिला शिक्षा का मॉंग की गई।

महिलाओं के पुनरोत्थान का काल ब्रिटिश काल से शुरू होता है। ब्रिटिश शासन की अवधि में हमारे समाज की सामाजिक व आर्थिक संरचनाओं में अनेक परिवर्तन किए गए। ब्रिटिश शासन के २०० वर्षों की अवधि में स्त्रियों के जीवन में प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अनेक सुधार आये। औद्योगीकरण, शिक्षा का विस्तार, सामाजिक आन्दोलन व महिला संगठनों का उदय व सामाजिक विधानों ने स्त्रियों की दशा में बड़ी सीमा तक सुधार की ठोस शुरूआत की।

आजादी के बाद महिलाओं की स्थिति -स्वतंत्रता प्राप्ति के पूर्व तक स्त्रियों की निम्न दशा के प्रमुख कारण अशिक्षा, आर्थिक निर्भरता, धार्मिक निषेध, जाति बन्धन, स्त्री नेतृत्व का अभाव तथा पुरूषों का उनके प्रति अनुचित दृष्टिकोण आदि थे। मेटसन ने हिन्दू संस्कृति में स्त्रियों की एकान्तता तथा उनके निम्न स्तर के लिए पांच कारकों को उत्तरदायी ठहराया है, यह है- हिन्दू धर्म, जाति व्यवस्था, संयुक्त परिवार, इस्लामी शासन तथा ब्रिटिश उपनिवेशवाद। हिन्दूवाद के आदर्शों के अनुसार पुरूष स्त्रियों से श्रेष्ठ होते हैं और स्त्रियों व पुरूषों को भिन्न-भिन्न भूमिकाएँ निभानी चाहिए। स्त्रियों से माता व गृहणी की भूमिकाओं की और पुरूषों से राजनीतिक व आर्थिक भूमिकाओं की आशा की जाती है।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद से सरकार द्वारा उनकी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक और राजनीतिक स्थिति में सुधार लाने तथा उन्हे विकास की मुख्य धारा में समाहित करने हेतु अनेक कल्याणकारी योजनाओं और विकासात्मक कार्यक्रमों का संचालन किया गया है। महिलाओं को विकास की अखिल धारा में प्रवाहित करने, शिक्षा के समुचित अवसर उपलब्ध कराकर उन्हे अपने अधिकारों और दायित्वों के प्रति सजग करते हुए उनकी सोंच में मूलभूत परिवर्तन लाने, आर्थिक गतिविधियों में उनकी अभिरूचि उत्पन्न कर उन्हे आर्थिक-सामाजिक दृष्टि से आत्मनिर्भरता और स्वावलम्बन की ओर अग्रसारित करने जैसे अहम उद्देश्यों की पूर्ति हेतु पिछ्ले कुछ दशकों में विशेष प्रयास किये गए हैं।

उन्नीसवी सदी के मध्यकाल से लेकर इक्कीसवी सदी तक आते-आते पुनः महिलाओं की स्थिति में सुधार हुआ और महिलाओं ने शैक्षिक, राजनीतिक सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, प्रशासनिक, खेलकूद आदि विविध क्षेत्रों में उपलब्धियों के नए आयाम तय किये। आज महिलाएँ आत्मनिर्भर, स्वनिर्मित, आत्मविश्वासी हैं, जिसने पुरूष प्रधान चुनौतीपूर्ण क्षेत्रों में भी अपनी योग्यता प्रदर्शित की है। वह केवल शिक्षिका, नर्स, स्त्री रोग की डाक्टर न बनकर इंजीनियर, पायलट,

वैज्ञानिक, तकनीशियन, सेना, पत्रकारिता जैसे नए क्षेत्रों को अपना रही है। राजनीति के क्षेत्रों में महिलाओं ने नए कीर्तिमान स्थापित किए हैं। देश के सर्वोच्च राष्ट्रपति पद पर श्रीमती प्रतिभा पाटिल, लोकसभा स्पीकर के पद पर मीरा कुमार, कांग्रेस अध्यक्ष सोनिया गांधी, उत्तर प्रदेश की मुख्यमंत्री मायावती, वसुन्धरा राजे, सुषमा स्वराज, जयललिता, ममता बनर्जी, शीला दीक्षित आदि महिलाएँ राजनीति के क्षेत्र में शीर्ष पर हैं। सामाजिक क्षेत्र में भी मेधा पाटकर, श्रीमती किरण मजूमदार, इलाभट्ट, सुधा मूर्ति आदि महिलाएँ ख्यातिलब्ध हैं। खेल जगत में पी.टी. ऊषा, अंजू बाबी जार्ज, सुनीता जैन, सानिया मिर्जा, अंजू चोपड़ा आदि ने नए कीर्तिमान स्थापित किये हैं। आई.पी.एस. किरण बेदी, अंतरिक्ष यात्री सुनीता विलियम्स आदि ने उच्च शिक्षा प्राप्त करके विविध क्षेत्रों में अपने बुद्धि कौशल का परिचय दिया है।

आज के समय में महिलाओं की स्थिति -२० वीं सदी के उत्तरार्द्ध और अब २१ वीं सदी के प्रारम्भ में बराबरी व्यवहार वाले जोड़े बनने लगे हैं। नौकरी वाली नारी के साथ पुरूष की मानसिकता में बदलाव आया है। पहले नौकरी वाली औरत के पति को "औरत की कमाई खाने वाला" कह कर चिढ़ाया जाता था। आज यह सोच बदल चुकी है। स्त्री स्वातंत्र में अर्थशास्त्र का योगदान अद्भुत है। स्त्रियां धन कमाने लगी हैं तो पुरूष की मानसिकता में भी परिवर्तन आया है। आर्थिक दृष्टि से नारी अर्थचक्र के केन्द्र की ओर बढ़ रही है। विज्ञापन की दुनियां में नारियां बहुत आगे हैं। बहुत कम ही ऐसे विज्ञापन होंगे जिनमें नारी न हो लेकिन विज्ञापन में अश्लीलता चिन्तन का विषय है। इससे समाज में विकृतियां भी बढ़ रही हैं। अर्थशास्त्र ने समाजशास्त्र को बौना बना दिया है। आज की नारी राजनीति, कारोबार, कला तथा नौकरियों में पहुँचकर नये आयाम गढ़ रही हैं। भूमण्डलीकृत दुनियां में भारत और यही की नारी ने अपनी एक नितांत सम्मानजनक जगह कायम कर ली है। आंकड़े दर्शाते हैं कि प्रतिवर्ष कुल परीक्षार्थियों में ५० प्रतिशत महिलाऐं डाक्टरी की परीक्षा उत्तीर्ण करती हैं। आजादी के बाद लगभग १२ महिलाऐं विभिन्न राज्यों की मुख्यमंत्री बन चुकी हैं। भारत के अग्रणी साफ्टवेयर उद्योग में २१ प्रतिशत पेशेवर महिलाऐं हैं। फौज, राजनीति, खेल, पायलट तथा उद्यमी सभी क्षेत्रों में जही वर्षें पहले तक महिलाओं के होने की कल्पना भी नहीं की जा सकती थी। वहां सिर्फ नारी स्वयं को स्थापित ही नहीं कर पायी है बल्कि वहां सफल भी हो रही है।

राष्ट्रीय स्तर पर महिला सशक्तिकरण व विकास हेतु किये गये प्रयासः

महिला सशक्तिकरण व विकास हेतु नीतियाँ एवं उनका क्रियान्वयन -

१. १९७४ में गठित समिति (टुवर्डस सोशल एक्वालिटी) सामाजिक समानता की और नामक कार्यक्रम के माध्यम से सामाजिक क्षेत्र में योजनओं का लक्ष्य महिलाओं का कल्याण न समझकर, उन्हें महत्वपूर्ण एजेन्ट का दर्जा दिया गया।

२. महिला शिक्षा प्रोत्साहन १९८६ के माध्यम से महिलाओं की शिक्षा को उच्च प्राथमिकता दी गई है, बालिकाओं के दाखिले और उनकी पढ़ाई के लिए मुफ्त शिक्षा का प्रावधान, राष्ट्रीय स्तर के विद्यालयों में एक तिहाई छात्राओं के प्रवेश पर जोर दिया जा रहा है,

३. १९८८ की श्रम शक्ति की रिपोर्ट के माध्यम से महिलाओं की स्थिति में सुधार की सिफारिश की गई, जिसमें महिलाओं के विकास संबंधी कार्यक्रम एवं नीतियाँ बनाई जाती हैं जिसमें विशेषकर ग्रामीण एवं निर्धन महिलाओं पर जोर दिया जाता है ताकि वे समाज की मुख्य धारा से जुड सके।

४. केन्द्र सरकार ने राष्ट्रीय योजना १९८८-२००० में बनाई जिसमें महिलाओं को राष्ट्र की मुख्य धारा में लाने के लिए बहुउद्देशीय नीति बनाई गई।

५. विश्वविद्यालय अनुदान आयोग व्दारा महिला अध्ययन केन्द्रों की स्थापना तथा विभिन्न शोध परियोजनाओं में महिलाओं से संबंधित परियोजनाओं को विशेष प्राथमिकता दी जा रही है।

महिला सशक्तिकरण व विकास हेतु संवैधानिक प्रावधान -

भारतीय संस्कृति एवं जीवन पद्धिति में मानव अधिकारों की प्रतिष्ठा प्राचीन काल से ही संस्थापित है। भारतीय संविधान के प्रावधानों ने अमानवीय स्थितियों को समाप्त कर सुव्यवस्थिति एवं सामाजिक सुरक्षा कायम करने का प्रयास किया, जिससे महिलाओं को संवैधानिक एवं कानूनी रुप से सशक्त बनाने हेतु स्वतंत्र भारत के सवंधिान में भी स्त्रियों को पुरुषों के बराबर अधिकार देने का प्रावधान किया गया है, जो इस प्रकार हैः-

१. अनुच्छेद - १४ भारत के सीमा क्षेत्र में किसी व्यक्ति को विधि के समक्ष समता से अथवा विधियों से समान संरक्षण से, राज्य व्दारा वंचित नही किया जाएगा।

२. अनुच्छेद- १५ (१) राज्य किसी नागरिक के विरुद्ध केवल धर्म मूलवंश, जाति, लिंग, जन्म स्थान अथवा इनमें से किसी के आधार पर कोई विभेद नहीं करेगा।

३. अनुच्छेद- १५ (३) इस अनुच्छेद में किसी बात से राज्य की स्त्रियों और बालकों के लिए कोई विशेष उपलब्धि बनाने में बाधा नहीं होगी।

४. अनुच्छेद- १६ (२) केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग, उद्भव, जन्मस्थान, निवास अथवा इनमें से किसी के आधार पर किसी नागरिक के लिए राज्याधीन किसी नौकरी या पद के लिए विषय में न अपात्रता होगी, और न विभेद किया जायेगा।

५. अनुच्छेद- १९ (१) समान रुप से प्रत्येक नागरिक को शोषण तथा अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता के अधिकारी की गारन्टी देता है, अर्थात् सभी नागरिक अपने विचारों, विश्वासों और दृढ निश्चयों को निर्बाध रुप से तथा बिना किसी रोक टोक के मौखिक शब्दों व्दारा, लेखन, मुद्रण, चित्रण के व्दारा अथवा किसी अन्य ढंग से अभिव्यक्त करने के लिए स्वतंत्र है।

६. अनुच्छेद- २१ प्राण एवं दैहिक स्वतंत्रता का अधिकार एवं किसी व्यक्ति की विधि व्दारा स्थापित प्रक्रिया के अलावा

उसके जीवन या उसकी वैयक्तिक स्वतंत्रता से वंचित नही किया जायेगा।

७. अनुच्छेद- २३ तथा २४ मानव के अवैध व्यापार, बेगार और अन्य बलात् श्रम, कारखानों आदि में बच्चों के नियोजन आदि के व्दारा शोषण के विरुद्ध संरक्षण प्रदान किया जाता है।

८. अनुच्छेद- ३९ समान रुप से नर और सभी नागरिकों को जीविका के पर्याप्त साधन प्राप्त करने का अधिकार हो, पुरुषों एवं महिलाओं को समान कार्य समान वेतन, श्रमिकों, और महिलाओं का स्वास्थ और शक्ति तथा बालकों की सुकुमार अवस्था का दुरुपयोग न हो।

९. अनुच्छेद- ४२ तथा ४३-३ राज्य कर्मकारों को निर्वाह मजदूरी, काम की मानवोचित दशाएं, प्रसूति सहायता, शिष्ट जीवन स्तर और अवकाश का पूर्ण उपभोग और सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवसर सुनिश्चित करने का प्रयास करेगा।

१०. अनुच्छेद- ५१ (३) भारत के सभी लोगों में समरसता और समान भ्रातृत्व की भावना का निर्माण करे जो धर्म, भाषा और प्रदेश या वर्ग पर आधारित सभी भेदभाव से परे हो, ऐसी प्रथाओं का त्याग करे तो स्त्रियों के सम्मान के विरुद्ध हो।

११. अनुच्छेद ७३ में उपबन्ध है कि संघ की कार्यपालिका शक्ति का विस्तार उन विषयों तक होगा जिनके संबंध में संसद को विधि बनाने की शक्ति है। अतः संघ की कार्यपालिका शक्ति तब तक उपलब्ध है जब तक इस बुराई को समाप्त करने के लिए आवश्यक उपाय करने के लिए संसद कोई विधान अधिनियमित नहीं करती।

१२. ७३ वां एवं ७४वां संविधान संषोधनः इस संषोधनों में महिलाओं को स्थानीय निकाय में ३३ प्रतिषत आरक्षण का प्रावधान से किया गया, जिससे स्थानीय राजनीति में महिलाओं की सहभागिता हेतु आवसर प्राप्त हुए है और अब ५० प्रतिषत आरक्षण का प्रावधान है।

महिला सषक्तिकरण व विकास हेतु पंचवार्षिक योजनाओं के माध्यम से प्रयास -

पिछ्ले ६८ वर्षो से महिलाओं और बच्चों की आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए सुनियोजित विकास किया जा रहा है, जिससे योजनागत परिव्यय में उतरोत्तर वृद्धि हुई है। पहली पंचवर्षीय योजना में जो दृष्टिकोण "कल्याण उन्मुख" था उसी दृष्टिकोण ने आगामी पंचवर्षीय योजनाओं में अपना स्वरूप बदल कर "विकास" और "सशक्तिकरण" कर लिया। भारत में पंचवर्षीय योजनाओं के माध्यम से महिला सषक्तिकरण व विकास के लिए निरन्तर प्रयास किये जा रहे है, जो निम्न है:-

१. पहली पंचवर्षीय योजना-१९५१-१९५६: इस योजना के अन्तर्गत महिलाओं का मुद्दा कल्याणोन्मुखी था केन्द्रीय समाज कल्याण बोर्ड ने महिलाओं के लिए स्वैच्छिक क्षेत्र के माध्यम से अनेक कल्याणकारी आय आरम्भ किए। महिलाओं के लिए बनाए गए कार्यक्रमों को सामुदायिक विकास खण्डों के माध्यम से राष्ट्रीय विस्तार सेवा कार्यक्रमों के जरिए कार्यान्वित किया गया।

२. दूसरी पंचवर्षीय योजना-१९५६-१९६१: इस योजना के दौरान आधार भूत स्तरों पर महिला मण्डलों के गठन के लिए अनुकूल प्रयास किए गए ताकि कल्याणकारी योजनाओं के बेहतर कार्यान्वयन को सुनिश्चित किया जा सके।

३. तीसरी, चौथी, पांचवी और अन्य अंतरिम योजनाएं-१९६१-१९७४: इन योजनाओं के दौरान महिलाओं की शिक्षा को उच्च प्राथमिकता दी गई। मातृत्व और बाल स्वास्थ्य सेवा, बच्चों के लिए अनुपूरक पोषाहार तथा गर्भवती महिलाओं के लिए नर्सिंग संबंधी सेवाओं में सुधार के उपाय आरम्भ किए गए।

४. छठी पंचवर्षीय योजना-१९८०-१९८५: इस पंचवर्षीय योजना की अवधि को महिलाओं के विकास में मील का पत्थर माना जा सकता है। इस योजना के दौरान स्वास्थ्य, शिक्षा और महिलाओं के नियोजन पर त्रिपक्षीय बल के साथ एक बहुआयामी दृष्टिकोण अपनाया गया।

५. सातवीं पंचवर्षीय योजना-१९८५-१९९०: इस योजना के दौरान भी महिलाओं की आर्थिक और सामाजिक स्थिति में सुधार करने और उन्हें विकास की मुख्य धारा में लाने के उद्देश्य से महिलाओं के लिए विकास कार्यक्रम जारी रखे गए। इन विकास कार्यक्रमों में एक महत्वपूर्ण कदम ऐसे "लाभग्राही-उन्मुख कार्यक्रमों" की पहचान करना और उन्हें बढ़ावा देना है जिनके माध्यम से महिलाओं को प्रत्यक्ष लाभ दिया जा सके।

६. आठवीं पंचवर्षीय योजना-१९९२-१९९७: इस योजना के दौरान यह प्रयास किया गया कि महिलाएं विभिन्न क्षेत्रों में होने वाले विकास के लाभों से वंचित न रह जाए। इस दौरान विकास के सामान्य कार्यक्रमों की कमी को पूरा करने के लिए विशेष कार्यक्रमों का कार्यान्वयन किया गया। रोजगार, स्वास्थ्य और शिक्षा के तीन महत्वपूर्ण प्रमुख क्षेत्रों में महिलाओं को उपलब्ध करवाए जाने वाले लाभों की सतर्कतापूर्ण निगरानी रखी गई। महिलाओं को और समर्थ बनाया गया ताकि वे स्थानीय निकायों में सदस्यता के आरक्षण के साथ साथ विकास की प्रक्रिया में बराबर के हिस्सेदार और सहभागी के रूप में कार्य कर सकें।

७. नौवीं पंचवर्षीय योजना-१९९७-२००२: इस योजना में सामाजिक आर्थिक परिवर्तन तथा विकास के एजेंट के रूप में महिलाओं तथा सामाजिक रूप से पिछड़े समूहों जैसे अनुसूचित जन जातियों और अन्य पिछड़े वर्गों तथा अल्पसंख्यकों का सशक्तिकरण करना, पंचायती राज संस्थानों, सहकारी समितियों और स्वं सहायता जैसे जन सहभागिता संस्थाओं को बढ़ावा देना और उनका विकास करना आदि है।

८. दसवीं पंचवर्षीय योजना-२००३-२००७: इस योजना का खाका सूचना, संसाधनों तथा सेवाओं तक महिलाओं की अपेक्षित पहुँच और लिंग समानता में वृद्धि करने के लक्ष्य को सुनिश्चित करने के लिए तैयार किया गया था।

९. ग्यारहवीं पंचवर्षीय योजना -२००७-२०१२: ग्यारहवीं पंचवर्षीय योजना में जेंडर सशक्तिकरण तथा समानता के उपाय अपनाए जाने का प्रस्ताव है। महिला एवं बाल विकास

मन्त्रालय जेण्डर बजट तथा जेण्डर को मुख्यधारा में लाए जाने की प्रक्रिया को उत्साहपूर्वक लागू करेगा।

महिला सषक्तिकरण व विकास हेतु कानूनी प्रयास - भारतीय संविधान एवं विभिन्न दंड सहिताओं में भी कई ऐसे नियम, विनियम एवं अधिनियम आदि बनाए गए हैं जिसकी सहायता से महिलाओं के हितों की रक्षा की जा सकती है। महिलाओं से संबंधित कुछ प्रमुख अधिनियम निम्नलिखित हैः-

१. मानवीय अधिकार - महिला-पुरूष के समान अधिकारों को निर्धारित करने वाला प्रथम अंतरराष्ट्रीय प्रयास संयुक्त राष्ट्र संघ की नियमावली है। इस नियमावली में कहा गया है कि समस्त मानव जाति को जनम से समान प्रतिष्ठा एवं अधिकार प्राप्त है। सभी महिला-पुरूषों को बिना किसी भेदभाव के समान स्वतंत्रता एवं अधिकार प्राप्त होने चाहिए। संघ के सदस्य देषों से यह अपेक्षा की गई है कि वे सभी महिला-पुरूषों को सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, नागरिक और राजनैतिक अधिकारों से आष्वस्त करें। स्त्रियों के प्रति भेदभाव को समान अधिकार और मानव प्रतिष्ठा का उल्लंघन माना है।

२. सामाजिक अधिकार - समाज में महिलाओं की स्थिति व दर्जा को सषक्त बनाने के लिए विवाह का अधिकार, तलाक का अधिकार, मातृत्व का अधिकार, दहेज प्रतिषेध अधिनियम १९६१, बाल विवाह अवरोध अधिनियम, १९२९, पारिवारिक न्यायालय अधिनियम, हिन्दू विवाह अधिनियम १९५६, विषेष विवाह अधिनियम, १९५४, मुस्लिम विवाह-विच्छेद अधिनियम, १९३९, प्रसव पूर्व तकनीक निवारण अधिनियम, गर्भावस्था समापन चिकित्सा अधिनियम, १९७१, स्त्री अषिष्ट प्रतिबंध अधिनियम, १९८७, चलचित्र अधिनियम, १९५२, हिन्दू अवयस्कता एवं संरक्षण अधिनियम, घरेलू हिंसा से महिलाओं का सरंक्षण अधिनियम, २००५ एवं २००६, कार्य स्थल पर यौन शोषण अधिनियम १९९७, कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न (बचाव व शिकायत निवारण विधेयक) कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न (बचाव, निषेध, निवारण अधिनियम) २०१३ जैसे कई संबंधी अधिकार कानून द्वारा प्रदान किये गये है।

३. आर्थिक अधिकार - समाज में महिलाओं की स्थिति व दर्जा को आर्थिक रूप सषक्त बनाने के लिए हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम १९५६, भारतीय दंड सहिता, १८६०, मुसलमान उत्तराधिकार संबंधी विधि, मुआवजे का अधिकार, दण्ड प्रक्रिया १९७३, कारखाना अधिनियम, १९४८, संषोधन-१९७६, आपराधिक कानून अधिनियम, १९६१ जैसे अधिकार प्रदान किये गये है, जिससे महिलाओं के शारीरिक, मानसिक एवं भावनात्मक शोषण से बचाने में सहयक हो सके।

४. राजनीतिक अधिकार - भारतीय साक्ष्य अधिनियम, १९८२ः साक्ष्य का आसाधारण अधिनियम यह है कि सबूत का भार उस व्यक्ति पर होगा जिसके द्वारा आक्षेप लगाया गया हो और ऐसी ही स्थिति में महिलाओं पर होने वाला अत्याचारों के मामलों में भी थी। देष की संसद और विधान सभाओं में महिलाओं को १६३ यानी ३३ प्रतिषत आरक्षण प्रदान कराने का विधेयक लाया गया है। हालांकि स्थानीय निकायों जैसे-पंचायती राज व्यवस्था व नगरपालिकाओं में यह व्यवस्था दो दषक पूर्व से प्रभावी है।

५. यौन अपराध संबंधी अधिकार - अनैतिक व्यापार निवारण अधिनियम, १९५६, संषोधित १९७८ व १९८६ः "सप्रेषन ऑफ इम्मोरल ट्रैफिक इन वूमेन एंड गर्ल एक्ट" १९५० संषोधित १९७८ व द इम्मोरल ट्रैफिक प्रीवेन्षन एक्ट १९८६, अनैतिक व्यापार निवारण अधिनियम, १९५६, से मिलता जुलता है।

६. अन्य अधिकार - सती निवारक अधिनियम, १९८७ व राजस्थान सती निवारक अधिनियम, १९८७ः इस अधिनियम द्वारा सती प्रथा एवं उसकों महिमामण्डित करने से रोकने के लिए सख्त कदम उठाये गये। महिलाएं विधिक सेवा प्राधिकरण अधिनियम के अंतर्गत विधिक सहायता पाने की अधिकारी है। संतान अपनी माता के नाम से भी जानी जाएगी। महिलाओं को उनके अधिकार दिलाने हेतु राष्ट्रीय व राज्य महिला आयोग का गठन किया गया है।

राष्ट्रीय महिला नीति २००१ -

२००१ में राष्ट्रीय महिला उत्थान नीति बनाई गई जिसके माध्यम से ऐसा वातावरण तैयार किया जाता है कि महिलाओं की शिक्षा, स्वास्थ, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा, मानव अधिकारों एवं महिलाओं के उन अधिकारों की सिफारिश करना जो महिलाओं को समाज में सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक क्षेत्र में पुरुषों के समान हिस्सेदारी दिला सके।

१. महिलाओं के पूर्ण विकास के लिए सकारात्मक आर्थिक और सामाजिक नीतियों के माध्यम से एक ऐसे वातावरण का निर्माण करना ताकि वे अपनी पूरी संभाव्य शक्ति को समझने में समर्थ हो सके।

२. राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और सिविल सभी क्षेत्रों में पुरूषों के साथ समान आधार पर महिलाओं द्वारा सभी मानवाधिकारों और मौलिक स्वतंत्रता कानून और वास्तव में उपभोग करना।राष्ट्र के सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक क्षेत्र में महिलाओं की सहभागिता और निर्णय करने में समान पहुंच।

४. स्वास्थ्य सुरक्षा, सभी स्तरों पर गुणवत्ता वाली शिक्षा, कैरियर और व्यावसायिक मार्गदर्शन, रोजगार, समान पारिश्रमिक व्यवसाय संबंधी स्वास्थ्य और सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा और सरकारी पद आदि में महिलाओं की समान पहुंच।

५. महिलाओं के प्रति सभी प्रकार के भेदभाव समाप्त करने के उद्देश्य से न्याय प्रणाली को सुदृढ़ बनाना।

६. पुरुष और महिला दोनों को शामिल करने और सक्रिय सहभागिता द्वारा सामाजिक मनोवृत्तियों और सामुदायिक प्रथाओं में परिवर्तन लाना।

७. जेण्डर दृष्टिकोण को विकास की प्रक्रिया की मुख्य धारा में लाना।

८. महिलाओं और बालिकाओं के प्रति भेदभाव और सभी प्रकार की उत्पीड़न को समाप्त करना।

९. सभ्य समाज, विशेष रूप से महिला संगठनों के साथ साझेदारी बनाना और उसे सुदृढ़ करना।

महिला सषक्तिकरण व विकास हेतु विविध संस्थाओं के प्रयास –

१. राष्ट्रीय महिला आयोग –

भारत सरकार ने १९९२ में राष्ट्रीय महिला आयोग को गठन किया था, जो महिलाओं से संबंधित संवैधानिक प्रावधान एवं कानूनी सुरक्षा के अधिकारों को लागू करवाने की सिफारिश करता है तथा अपने सुझाव भी देता है। इस आयोग को संवैधानिक शक्तियां उपलब्ध है, जो राष्ट्रीय महिला आयोग की अहम् भूमिका है, जो राष्ट्रीय स्तर पर महिलाओं के लिए कार्य करती है। इस अयोग के कार्य और इसके उत्तरदायित्व अत्यंत ही व्यापक है। महिलाओं की रक्षा से सम्बंधित तमाम पहलुओं और सषक्तिकरण प्रक्रिया को महिला आयोग के दायरे में लाया गया है जिसके आधार पर महिलाओं के समस्त अधिकारों की रक्षा करने का प्रयास किया जाता है। महिला सषक्तिकरण में भारत के राष्ट्रीय महिला आयोग की अहम् भूमिका हैं। श्रीमती ललिता कुमारमंगलम वर्तमान में राष्ट्रीय महिला आयोग की अध्यक्ष है।

२. महिला एवं बाल विकास विभाग –

महिलाओं और बच्चों के विकास को वांछित गति प्रदान करने के लिए १९८५ में मानव संसाधन विकास मंत्रालय के अधीन महिला एवं बाल विकास विभाग का गठन किया गया था यह विभाग महिलाओं एवं बच्चों के विकास की देख-रेख के लिए एक नोडल एजेंसी के रूप में काम करता है। इस क्षेत्र में काम करने वाली सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाओं में समन्वयन का काम भी यह विभाग करता है। राष्ट्रीय महिला एवं बाल विकास विभाग पर महिलाओं तथा बच्चों के विकास के क्षेत्र में अन्तर्राष्ट्रीय स्तर की यूनिसेफ तथा यूनिफेम जैसी संस्थाओं के साथ समन्वय की जिम्मेदारी है इसके अतिरिक्त इस विभाग-अनैतिक व्यापार निषेध अधिनियम, १९७९, स्त्री अशिष्ट निरूपण निषेध अधिनियम, १९८६, दहेज निषेध अधिनियम, १९६१, सती प्रथा निरोधक अधिनियम, १९८७, शिशु दुग्ध विकल्प, दुग्धपान बोतल एवं शिशु आहार उत्पादन, आपूर्ति और वितरण अधिनियम, १९९२, राष्ट्रीय महिला एवं बाल विकास विभाग अपने सभी दायित्वों का निर्वहन करता है।

३. राष्ट्रीय जन सहयोग एवं बाल विकास संस्थान –

यह संस्था सामाजिक विकास में कार्य करने वाले स्वैच्छिक संगठनों को प्रोत्साहन के साथ-साथ काम करने हेतु उपयुक्त वातावरण उपलब्ध कराती है समन्वित बाल विकास कार्यक्रम का संचालन करने वालों को प्रशिक्षण देने वाला नई दिल्ली स्थित यह अग्रणी संस्थान है विभिन्न एजेंसियों, शिक्षा संस्थाओं, विश्वविद्यालयों, स्वयंसेवी संस्थाओं से समन्वय का कार्य यह संस्थान बखूबी कर रहा है संस्थान के चार क्षेत्रीय केन्द्र हैं जो बंगलौर, गुवाहाटी, लखनऊ तथा इंदौर में है।

४. केन्द्रीय समाज कल्याण बोर्ड –

केन्द्रीय समाज कल्याण बोर्ड का मुख्य कार्य समाज कल्याण तथा महिला सशक्तीकरण के क्षेत्र में विशेष प्रयास करना है। इसकी स्थापना अगस्त १९५३ में हुई। यह देश का प्रथम संगठन है जो इस दिशा में सर्वाधिक प्रयास कर रहा है बोर्ड द्वारा लागू किये गये कार्यक्रमों में जरूरतमंद महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक कार्यक्रम, महिलाओं और बालिकाओं के लिए शिक्षा के सघन पाठ्यक्रम और व्यावसायिक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम, ग्रामीण तथा निर्धन महिलाओं में जागरूकता बढ़ाने वाली परियोजनाएं, पारिवारिक परामर्श केन्द्रध्स्वैच्छिक कार्यवाही ब्यूरो, बच्चों के लिए अवकाश शिविर, सीमावर्ती क्षेत्रों में कल्याण प्रसार योजनाएं और बालवाड़ियां, कामकाजी महिलाओं के लिए शिशु-सदन और हॉस्टल की सुविधा उपलब्ध कराना शामिल है।

५. राष्ट्रीय महिला कोष –

१९९३ में आरम्भ की गयी इस योजना का उद्देश्य आय अर्जन हेतु सक्षम बनाने हेतु महिलाओं को लघु ऋण उपलब्ध कराना है। यह ऋण मुख्यतः डेयरी, कृषि, दुकान, हस्तशिल्प आदि के लिए उपलब्ध कराया जाता है। इस कोष से कोई महिला जिसके परिवार की वार्षिक आमदनी ११००० रूपये प्रतिवर्ष (ग्रामीण क्षेत्र) तथा ११८०० रूपये प्रतिवर्ष (शहरी क्षेत्र) हैं, आठ प्रतिशत वार्षिक ब्याज पर अपनी आर्थिक गतिविधियां जारी रखने हेतु ऋण ले सकती हैं। महिलाओं अथवा महिला समूहों को यह ऋण स्वयं सहायता समूहों, गैर-सरकारी संगठनों, महिला विकास निगमों, महिला सहकारी समितियों के माध्यम से उपलब्ध कराया जाता है।

उपसंहार –

२१ वीं सदी महिलाओं की सदी है। यही परिवर्तन की आहट है कि महिलाएं सफलता के शिखर पर आरुढ़ हो रही हैं। कामयाबी के साथ उनकी सामाजिक व आर्थिक तस्वीर लगतार बदल रही है समाज के सभी पुरुष वर्चस्व वाले क्षेत्रों में महिलाओं ने शानदार प्रवेश किया है। वर्तमान स्थिति में नारी ने जो साहस का परिचय दिया है वह आश्चर्यजनक है। समाज के हर क्षेत्र में उसका परोक्ष-अपरोक्ष रूप से प्रवेश हो चुका है आज तो कई ऐसी संस्थायें है जिन्हें केवल नारी ही संचालित कर रही है जिस नारी को मध्य युग में बेड़ियों से जकड़ दिया गया था उस युग से आज तक उसके संघर्ष की कहानी बड़ी ही लंबी एवं चुनौतीपूर्ण है, परन्तु वह सफल हो रही हैं और आगे भी सफल होगी यह दैवीय योजना है। चाहकर भी कोई उसके बढ़ते कदमों को थाम नहीं सकता है। यही नारी की भवितत्वयता है और यह अत्यन्त सुखद भी है। यह कहने में कोई अतिषयोक्ति नही होगी कि इतना आगे बढ़ने के बाद भी सच्चाई यह है कि हजारों वर्षों की यह मान्यता कि महिला को पुरुष के संरक्षण की आवश्यकता होती है परिवर्तित नहीं है और इस कारण वह दोहरे मार से दबी रही है। आज भी उसको समाज में दोयम दर्जे का स्थान मिला है आज भी उसको अपने अधिकारों के लिये लड़ना पड़ता है और उसके साथ समय मिलने पर अत्याचार, शोषण, अनाचार कर रहा है उसकी जब चाहे तब बेईज्जती करने से नहीं चूक रहा है उसको नारी का हर क्षेत्र में आगे बढ़ना हजम नहीं हो रहा है। अतः इस विषय पर शासन, स्वयं सेवी संगठनों, राजनेताओं, शिक्षाविदों, समाज सेवकों एवं जनतंत्र को अभी और चिन्तन एवं समाज (स्त्री-पुरूष दोनों को) को मानसिकता बदलने की आवष्यकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची -

१- **किरन वडेहरा , जार्ज कोरेथ** - ग्रामीण महिला सशक्तिकरण , उपलब्धि अभिप्रेरणा के माध्यम से सूक्ष्म उद्यम , २०१७ , ैlळम पब्लिकेशन इन्डिया प्राइवेट लि० , मथुरा रोड , नई दिल्ली , ११००४४

२. **डा० मनीष खरे , डा० बबीता वर्मा** - भारत में शिक्षा नीति की दशा और दिशा , २०२१ , श्री विनायक पब्लिकेशन , २२९ , शास्त्रीपुरम सिकन्दरा , आगरा , २८२००७ , उत्तर प्रदेश

३. **डा० रमेश प्रसाद द्विवेदी** - भारत में महिला सशक्तिकरण हेतु प्रयास , २०१६ , ८१ - फूलमती लेआउट , जयवंत नगर , नागपुर, ४४००२७ , महाराष्ट्र

४. **श्रीमती पूनम साहू , डा० वासुदेव साहसी** - महिला सशक्तिकरण दशा एवं दिशा पं० रविशंकर मुक्त विश्वविद्यालय रायपुर, छत्तीसगढ.

५. **उपाध्याय जय जय राम** (२००३) : भारत का संविधान, सेन्ट्रल लॉ एजेनसी, इलाहाबाद

६. **डी.डी बसू** (२००२) : भारत का संविधान, वाधवा प्रकाशन, नई दिल्ली

७. **दैनिक भास्कर** - नागपुर संस्करण १८ जून २०११

८. **शर्मा कृष्ण कुमार** (२०१२) : भारतीय संविधान एवं मानवाधिकार, अर्जुन पब्लिषिंग हाउस, दिल्ली, पृ. ४५

९. **टाईम्स ऑफ इंडिया** २० अगस्त २००९ एवं लोकमत मराठी नागपुर संस्करण १९ अगस्त २००९.

१०. **शर्मा कृष्ण कुमार** (२०१२): महिला कानून एवं मानवाधिकार, अर्जुन पब्लिषिंग हाउस, दिल्ली, पृ. २६

११. **टंडन राजेश व पाण्डेय आलोक** (२००८): पंचायती राज संस्थाओं की मानव विकासोन्मुख और जेण्डर आधारित बजट की भूमिका, प्रिया संसाध केन्द्र रायपुर,

नाट्यप्रदर्शनाच्या माध्यमातून 'आकडा' या शेतकरी विषयक संहितेचे साहित्यीक मूल्य

डॉ. वैशाली केशव बोदेले

सहाय्यक प्राध्यापक, नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

DOI-10.5281/zenodo.6988584

गोषवारा: नाटकाची परिपूर्णता त्याच्या प्रस्तूतीकरणावर अवलंबून असते. नाट्य प्रस्तुती करिता त्याला प्रयोगरूप प्राप्त होण्यासाठी अनेक घटकतत्वांचा आधर घ्यावा लागतो. त्यापैकीच नाटकाचे सौंदर्य वाढविणारे महत्व पूर्ण घटक तत्व म्हणजे संहिता होय. संहिता खऱ्या अर्थाने कलेच्या साहित्य रूपातील प्रमूख अंग म्हणून पूढे येते. या प्रमूख तत्वामूळे नाटकातील अभिनयात अनेक सुधारणा होत असतात. त्यामुळे संहिता ही नाट्य प्रस्तूतीकरणाची पहिली पायरी समजली जाते. या संहितेतील गहनता समजून दिग्दर्शक आपले सृजनात्मक विचार नाटकाच्या अनुषंगाने पुढे आणतो. आजपर्यंत अनेक संहितेतून शेतकऱ्यांची व्यथा, त्यांची गाथा, त्यांच्या आयुष्यात घटीत होणाऱ्या घटना नाट्य स्वरूपातून पुढे आल्या आहेत. अशाच एका संहितेवर आज आपण इथे विचार करणार आहोत. नाटकाचे खरे फलीत त्याच्या सादरीकरणातूनच पुढे येत असते. त्यामुळे साहित्यातून पुढे आलेले संहितेतील विचार दिग्दर्शकाच्या दृष्टीने समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. संहितेचे सौंदर्य जर त्याला समजले तरच तो प्रेक्षकांपर्यत नाटकातील विचार लेखकाचे विचार त्याचे विचार पोहचू शकतो.

शेतकऱ्यांचे आयुष्य हे खऱ्या अर्थाने नाटकाच्या पद्धतीने पूढे आलेले आहे. उपजिवीकेचा प्रश्न हाताळत असतातना ग्रामीण भागातील अनेक लोकांना व्यवसाय उद्योग उपलब्ध होत नसल्याने बऱ्यापैकी शेती ही पोटापाण्याचा व्यवसाय म्हणून शेतीकडे वळतात. मात्र तिथेही खूप तफावत पाहायला मिळते. 'शेतकरी स्वातंत्र्याची रणनिती' या पुस्तकातून लेखक म्हणतात, "एकूणच शेती धोरणाचे फायदे शेतकरी सोडून शेतीशी निगडीत सर्व व्यावसायिकांना आणि व्यसायांना होतो. शेती संबंधीच्या धोरणांचा फायदा बियाणे कंपन्याना होतो रासायनिक खताच्या कंपन्यांना होतो सिंचनाच्या सोयी पूरविऱ्या कंपन्यांना होतो विमा कंपन्यांना होतो, बँकांना होता, सावकारांना होतो, व्यापारांना होतो, अडत्यांना होतो सावकारांना होतो आणि ग्राहकांनाही होतो! या सगळयांचे व्यवसाय जितके फोफावतात तितका शेती व्यवसाय रसातळाला जातो असे म्हणतात की शेती व्यवसायात तोटाच होत असल्याने शेतकरी भांडवल खाऊन जागतो. पण शेतकऱ्यांच्या भांडवलावर शेतकऱ्यापेक्षा अधिक वर सांगितलेली वंशावळच जगते" (पृ.क्र. 13, शेतकरी स्वातंत्र्याची रणनिती, ले-सुधारक जाधव – तेजस पब्लिकेशन) 'साहित्यवाले' आणि 'नाटकवाले' ही खऱ्या अर्थाने भेद निर्माण करणारी गोष्ट आहे. नाट्यनिर्मितीची पावले साहित्यातूनच पूढे येतात पण त्याला प्रयोगरूप प्राप्त झाल्याशिवाय संहितेला अर्थच प्राप्त होन नाही प्रसिद्ध समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी अनेक वर्षांपूर्वी "शेतकऱ्यांचा आसूड" लिहून शेती व्यवसायातील अनेक समस्या समाजापूढे आणल्यात साहित्याने संहितेला जन्म दिला आणि संहितेतून नाटकांचा जन्म झालेला आपण बघतो. ग्रीक संस्कृतीतील नाटकांची किंवा लोकरंगभूमीवरील वारसा परंपरा बघितल्यास लक्षात येईल की आनंदोत्सव साजरा करण्याचा उद्देशातून शेतीला चांगले पीक आले असल्यास, सुगीच्या दीवसात शेतकरी त्याचा आंनद आणि उत्साह नाचून गावून भावाच्या अभिव्यक्तीतून व्यक्त करायचे या परंपरेतूनच अनेक लोकनाट्य शैलींचा जन्म झालेला आपण बघतो. खऱ्या अर्थाने आदिम संस्कृतीपासून नाट्यकलेची पाळेमुळे पाहायला मिळतात. या संस्कृतीचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा होता, शिकारी करणे आणि नाचून गाऊन त्यांचा उत्सव समूळ पध्दतीने साजरा करणे यातून पूढे यायचे. याच धर्तीवर राजकूमार तांगडे यांच्या आकडा या एकांकिकेतून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या अनेक समस्यांवर प्रकाश टाकल्याचे चित्र आपणास समजते नाटकाच्या सुरुवातीलाच शाहीर मुजरा करतांना भारत मातेच्या सर्व पूत्रांना वंदन करतो. ज्यामध्ये

भारताची लोकशाही वीर, जवान शेतकरीबंधू, कर्मचारी नेते यासर्वांचा उल्लेख हा शाहीर मोठ्या सन्मानाने करतो. मात्र त्याचे मन मन गहिवरते आणि तो पुढे म्हणतो, "भारत देश एक कृषीप्रधान राष्ट्र जागतीक सर्वात मोठे गणराज्य या देशत सोन्याचा धूर निघत होता, खेडी स्वयंपूर्ण होती या समृद्धीला परकियांची नजर लागली, आणि त्या सोन्याचं रुपांतर कोळशात झालं. पण याही पुढे जाऊन स्वदेशी नितीभ्रमांनी त्या कोळशाचीही राख केली सर्व ठिकाणी भ्रष्टाचार बोकाळला मग नमन भ्रष्ट पुढाऱ्याला लाचखोरांना कर्मचाऱ्यांना, भेसळखोरांना, ज्यांनी कर्जात बुडविला देश विकासाचा केला सत्यानाश, फेडून घेतली जीवाची हौस, गरिबांचे हिसकावले घास, केला राष्ट्र संपत्तीचा नाश जी रं हा जी.... जी... सारी जनता जगते ज्याच्यावरी बळीराजा तो शेतकरी, या जगाचा अन्नदाता शेतकरी, बनला तोच आज भीकारी, झाली डोईजड सावकारी, जप्ती आणि घरदारावरी." असा खडा सवाल समाजापुढे उपस्थित केल्याचे आपणास या एकांकिकेतून पुढे आल्याचे दिसते. (आंकडा – ले. राजकुमार तांगडे, जनशक्ती चळवळ प्रकाशन, पृ.क्र. 10)

शेतकऱ्यांना त्यांच्या आयुष्यात अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यापैकीच एक म्हणजे शेतपीकाला सरकारकडून रास्त भाव प्राप्त होत नाही. कधी-कधी कोरडा दुष्काळ तर कधी ओला दुष्काळ, कधी महापूर, कधी सावकाराने केलेला छळ त्यापैकीच आणखी एक महत्त्वाची समस्या ती म्हणजे विजेची समस्या होय. या विजेच्या समस्येमुळे शेतकऱ्याला कशा प्रसंगांना सामोरे जावे लागते याचा परामर्श प्रस्तुत 'आंकडा' या एकांकिकेतून लेखकाने केला आहे. विजेवर शेतकऱ्यांची अनेक कामे अवलंबून असतात. रात्रंदिवस रानात काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्याला विजेमुळे शेतीची अनेक कामे साध्य करता येतात. अशातच गावात सर्वत्र दवंडी दिली जाते, "ज्या-ज्या शेतकऱ्यांनी विजबील भरलं नाही. त्यांची लाईन कट करण्यात आलेली हाई. जर कोणी बिल न भरता चोरुन लाईन वापरील तर त्याच्यावर पोलीस कार्यवाही करण्यात येणार हाई ओ... डंग... डंग.... डंग..." एकंदर विजेची कपात झाल्या मुळे शेतकऱ्यांचे मन सून्न झाले आणि सर्वत्र स्तब्धता गावात पसरली. समस्या कधीही सांगून येत नाही. पण इथेतर समस्यानेच दवंडी पिटलेली नाटकातून पुढे येते. त्यामधून शेतकऱ्यांची निद्राच भंग होऊन जाते. शेतकरी वर्गातील अनेक लोकांना जिथे कष्ट करण्याशिवाय पर्याय नसतो, तिथे लोडशेडींग ही ग्रामीण भागात कायम स्वरुपात ढाण मांडून बसलेली गोष्ट होय. ज्यामुळे शेतकरी राजा आपल्या कार्याला पाहिजे त्या पद्धतीने यश मिळून देऊ शकत नाही आणि अनेक संकटे त्यातून उद्भवतात. स्वत: लेखक आपल्या कथेतून सांगतात, "समाज बदलाची धमक आजच्या तरुणाईत आहे. पण त्यांच्यापर्यंत पोचणं गरजेचं त्यासाठी विचारांची आदान-प्रदान व्हायला पाहिजे. त्यामुळे नाटक समजलं की इतरांना त्याबद्दल जागरुक करणे हे यातून साध्य व्हायला हवे असे विचारही लेखक व्यक्त करतात. शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण आज मोठ्या प्रमाणात पुढे आले आहे. कर्जमुक्ती होऊनही अनेकदा शेतकरी आत्महत्येचा निर्णय कसा घेतो, हा देखील सध्या उपस्थित झलेला प्रश्नच आहे. अशा अनेक गोष्टींमधून फक्त आणि फक्त शेतकऱ्यांचीच निराशा होते आहे. त्यापैकी एकूण 7/12 ज्याला आज काही किंमत उरली नाही. आपल्या शेतकऱ्यामधून शंकर सखाराम लिहितात, "भांडवलदारांच्या फायद्यासाठी देशातील सत्ता रुढ सरकार आणि स्थानिक पुढारी ह्या शेतकरी राजाला मांजर कुत्र्यासारखे समजून त्यांची जमीन त्याला न विचारता विकास प्रकल्पांच्या नावाखली लाटून त्याला कुत्र्यासारखे बेवारसपणे हाकलून देत आहेत. शेतकरी इमाने इतबारे शेती पिकवून सरकारचे सारे कर भरुन उरलेल्या धान्यातून साऱ्या जनतेचे पोषण करीत आहे. कुणाला त्रास न देता भूमातेची सेवा करीत शेती संस्कृती जपत आहे. लोकसाहित्याचे जतन करित आहे. जय जवान – जय किसान अशी त्यांची अवस्था आहे." असे शाश्वत विचार व्चयक्त करतच त्यांनी साहित्यातून शेतकऱ्यांचे विचार आणखी मोठ्या प्रमाणात पुढे यावे असे प्रतिपादन

केले आहे. (शेतकरी राजा लेखक शंकर सखाराम, कोमल प्रकाशन, प्रस्तावना)

एका अर्थाने साहित्य असो वा नाट्य शेतकऱ्यांची व्यथा अनेक भागातून पुढे येणे आज काळाची गरज आहे. याच दृष्टिकोनातून लेखक राजकुमार तांगडे यांनी 'आकडा' या एकांकीकेतून शेकऱ्याला कडाडून जागृत करताना म्हटले आहे की, शेतकऱ्यांना वाचायला सवड नसते, त्याला कष्टाची सवय असल्यामुळे ते नाट्यरुपात आपले विचार इतरांपर्यंत पोहचवितात. कारण नाटकाचा जन्म जरी साहित्यातून झाला असला तरी त्याचे अंतीम उद्देश त्यांच्या सादरीकरणातून होय आणि सादरीकरणाच्या माध्यमातून जो विचार जी जनजागृती साधली जाते ती भाषणातून अथवा इतर कुठल्याही साहित्य प्रकारातून प्रभावीपणे पुढे येत नाही. त्यामुळे नाटकातून अनेक गोष्टींची जनजागृती शक्य होते. प्रश्न मांडता आणि सोडता ही येतात. या दृष्टीने नाटक हे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. असे ही ते म्हणतात. एकंदर नाटकाचे सौंदर्य त्याच्या प्रस्तुतीकरणावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. लिखित संहिता साहित्याच्या दृष्टीने तेव्हाच पूर्णत्त्वास येते जेव्हा ते प्रयोगरुपात पुढे येत असते. त्यांचे 'आकडा' हे नाटक 2003 मध्ये त्यांनी लिहिले. त्यात प्रामुख्याने शेतकऱ्यांच्या जीवनात अनेक समस्यांना सामोरे तसेच तोंड द्यावे लागते. शेतकरी विजेची चोरी करण्यामागे काय कारण आहे. यात खऱ्या अर्थाने शासन जबाबदार आहे, प्रशासन की खूद्द शेतकरी या प्रश्नांच्या अवतीभवती नाटक फिरते. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे जो प्रश्न लेखकाने या नाटकातून उपस्थित केला त्याचे पावणे दोनशे प्रयोग करताना वीज न वापरता अंधारात त्यांनी त्याचे प्रयोग साकारले होते. खऱ्या अर्थाने समाजव्यवस्थेविषयी असलेली अस्वस्थता हे त्यांच्या नाटकातून प्रामुख्याने पुढे येते. ज्याच्या कष्टातून पिकवलेले अन्न खाऊनच प्रत्येकजण आपला जठराग्नी शांत करतो तो बळी राजा आज भिकारी बनला आहे. संभाजी तांगडे यांनी एकांकीकेचे दिग्दर्शन केले होते. नाटकांविषयी चर्चा करतांना लेखक एका अंकातून म्हणतात,

"खरं तर नाटकानं प्रबोधन, क्रांती होईल का? याचं उत्तर काळावर सोडावे कारण काळपरत्वे हत्यारं बदलतात. हात तेच राहतात. हे आम्ही हत्यारच म्हणून घेतलय. आम्ही कोणाचं मनोरंजन करण्यासाठी जन्मलो नाही तर तिला आमची हरकत नाहीच आम्ही व्यक्तिसाठी, गटासाठी नाही, तर समाजासाठी हे करतो. तेव्हा नाटक पाहायला बसलेल्या व्यक्तीने 'पंखा हा फक्त हवा द्यायसाठीच जन्माला घातलाय.' तसाच कलाकार असं समजून आमचे अस्तित्त्व वस्तूच्या रूपात मोजू नये, एवढीच अपेक्षा."

(साधना, 18 जानेवारी 2014, पृ.क्र. 41)

लोडशेंडीगच्या समस्येमुळे शेतकऱ्यांचे कीतीहाल होतात हे अत्यंत चांगल्या पद्धतीने लेखकाने नाटकातून विषद केले आहे. ही समस्या कधीही न संपणारी आहे. एवढेच नव्हे तर विजचोरीचा प्रश्नही या नाटकातून उपस्थित केला आहे. स्वत: शेतकरी कुटुंबातील असल्यामुळे शेतकऱ्यांसमोरील प्रश्न उपस्थित करण्यासाठी त्यांना खूप मदत झाली आणि स्वत: अनुभवलेल्या जीवनाचे अनुभव त्यांनी नाटकातून सहज कथन केले.

राजकुमार तांगडे हे आजच्या पीढीतील सुप्रसिद्ध नाटककार म्हणून सर्वपरिचित आहेत. मराठवाडा प्रांतातील जालना या भागातील ते आहेत. त्यांची अनेक नाटके लोकसंकल्पनेवर आधारित असून ग्रामीण पार्श्वभूमी आणि शेतकरी विचारधारेतून पुढे कोण आले आहेत. त्यांनी जवळपास आपल्या नाट्यलेखनातून समाजातील अनेक गोष्टींवर प्रकाश टाकला आहे. 'शिवाजी अंडरग्राउंड इन भीमनगर मोहल्ला' हे नाटक, 'माळावरचं फुल' ही कादंबरी, हुंडाबळीच्या समस्येवरील 'बहिण माझ्या प्रीतीची' हे नाटक त्यांचे रंगमंचावर आलेले पहिले नाटक. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांच्या अनेक समस्येवर आधारित उस कामगारांची व्यथा मांडणारे 'काय दिलं स्वातंत्र्याने?' तसेच 'आकडा' ही वीज समस्येवरील प्रसिद्ध एकांकिका तसेच तिसऱ्या अपत्याच्या समस्येमुळे आणणारे 'हितशत्रू' हे नाटक तसेच 'पिन्टी' शेतकरी आंदोलनातील 'चक्काजाम', 'स्वर्गारोहण' अशा अनेक संहिता त्यांच्या विचारातून पुढे आल्या

आहेत. अतुल पेठे यांनी त्यांच्या नाट्य संघटनेला 'रंगमळा' असे नाव दिले आहे.

राजकुमार तांगडे यांची नाट्य संघटनेत बहुतांशी कलावंत शेतकरी कुटुंबातीलच आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या समस्या ही मंडळी मनोभावी मांडू शकतात. तांगडे यांचे नाटक भांडवलदार हुकूमशहा, सनातनी अशा लोकांच्या विरोधात आणि शेतकऱ्यांना न्याय देण्याच्या उद्देशाने पुढे येते. एकंदर नाट्यकलेद्वारा अत्यंत प्रभावीपणे समाज परिवर्तनाच्या माध्यमातून कार्य शक्य आहे. त्यामुळे संहिता जोपर्यंत निर्माण होणार नाही तोपर्यंत नाट्यप्रदर्शन कसे होईल? म्हणूनच मोठ्या प्रमाणात संहितेचे लेखन होणे गरजेचे आहे. त्याप्रमाणे अनेक लेखकांनी आपले विचार संहितेतून अत्यंत प्रभावीपणे मांडले आहेत. कला प्रायोगिक असो वा ललित किंवा साहित्य कला, प्रत्येक अंगाने सामाजिक विषयांना पुढे आणण्यास खूप मदत होते. त्यामुळे साहित्य कलेचे महत्त्व हे तेवढेच आहे. जेवढे प्रयोग कलेचे कारण जोपर्यंत संहिता लिहिल्या जाणार नाही तोपर्यंत त्याला प्रायोगिक रुप प्राप्त होऊ शकत नाही. आणि शेतकऱ्यांशी संबंधित असलेल्या अनेक समस्या पुढे येऊ शकणार नाहीत.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. शेतकरी स्वातंत्र्याची रणनिती, लेखक – सुधाकर जाधव, पृ.क्र. 13, तेजस प्रकाशन.
2. आकडा – ले. राजकुमार तांगडे, पृ. 10, जनशक्ती प्रकाशन चळवळ.
3. शेतकरी राजा – ले. शंकर सखाराम, प्रस्तावना, कोमल प्रकाशन.
4. साधना अंक, 18 जानेवारी 2014, पृ.क्र. 41.

मुलांच्या शैक्षणिक विकासात अंगणवाडीची भूमिका

संगिता गंगाराम मेश्राम
(संशोधन विद्यार्थीनी) द्वारा: विशाल पानेकर, संजय सॉ मिल जवळ, जोगळेकर प्लॉट, अमरावती—४४४६०६
Email-sangitameshram233@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.6988590

सारांश : इतिहास कालापासूनच लहान मुलांचे शिक्षण आणि संगोपन हा मानवी समाजाचा अविभाज्य भाग आहे. एकोणविसाव्या शतकामध्ये युरोपचा बराचसा भाग उत्तर अमेरिका, ब्राझिल, चीन, भारत, जमैका आणि मेक्सिको या देशामध्ये शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या पूर्तीकरिता बालवाडी आणि अंगणवाडीची सुरुवात करण्यात आली. शाळापूर्व अंगणवाडी आणि बालवाडीला स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य आणि केंद्रशासन यांच्या सहभागातून निधी पूरविला जातो. ताराबाईनी १९३६ मध्ये मुंबईत दादरला शिशु विहार म्हणून पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचे दार उघडले. त्यांचे हे शिक्षणाचे कार्य शहरी विभागातील आर्थिक दुर्बल घटकांपासून ते आदिवासी पाड्यापर्यंत होते. ताराबाईच्या मते आदिवासीचे मुले शाळेत येत नसतील तर शाळा त्यांच्या अंगणात भरवायची आणि यातून अंगणवाडी, कुरणशाळा या संकल्पना साकारल्या गेल्या. अंगणवाडीमुळे मुलांना शालेय शिक्षणाची सवय लागून आवड निर्माण होईल, याकरिता अंगणवाडी केंद्र उत्तम प्रेरणास्थान आहे. लहान वयातील मुलांची भुक, आरोग्य, स्वच्छता या गरजांचा विचार केला गेला. मुलांची अन्नाची भूक आणि बुध्दिची भुक दोन्ही भागविण्यासाठी अंगणवाडी हे सर्वोत्तम ठिकाण आहे. अंगणवाड्या सुरु करण्यामागील मुळ हेतू शिक्षण आणि आरोग्य म्हणजेच मुलांचा शारीरिक व बौध्दिक विकास होय. अंगणवाड्या सुरु करण्यामागचं खर श्रेय हे पद्‌मश्री ताराबाई मोडक यांनाचं जाते.

प्रस्तावना :

बालक हे देशाचे आधारस्तंभ आहेत. अंगणवाडीतील शिक्षण बालकांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. याच काळात त्यांचा शारीरिक व बौध्दिक विकास तीव्र गतीने होतो. या संवेदनशिल वयात त्यांचे अनूभवविश्व जितके समृध्द केले जाईल तेवढी त्यांच्या उपजत गुणांच्या विकासाला चालना मिळेल. शिक्षण हे व्यक्तिविकासाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे मानवी जीवन समृध्द व संपन्न होते. बालशिक्षणाचे कार्य हे पायाभूत स्वरुपाचे आहे. शिक्षण म्हणजे बालाकांच्या शरीर, मन आणि आत्मा या प्रक्रीयेमध्ये जे सुप्त उत्तमत्व आहे त्यांचा सर्वांगिण विकास घडवून आणणे. ज्यामुळे कृतीशिल समाजाची निर्मिती होईल. — राष्ट्रपिता म. गांधी

उद्दिष्टे :

१. मुलांच्या पालकांची शैक्षणिक पाश्वभूमी अभ्यासणे.
२. अंगणवाडीतील पूर्वशालेय शिक्षणाचा दर्जा तपासणे.
३. मुलांची शैक्षणिक गुणवत्ता अभ्यासणे.

गृहितके :

१. अंगणवाडीतील मुलांचे पालक शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत.
२. अंगणवाडीतील शैक्षणिक दर्जा समाधानकारक आहे.
३. अंगणवाडीतील मुलांचा बौध्दिक विकास चांगला होतो.

भावी पिढी ही आपल्या देशाचा पाया आहे. त्यांचे भवितव्य पालक, शिक्षक व समाज यांच्याच हातात आहे. हे ओळखूनच बालशिक्षणाला पाश्चात्य आणि पौर्वात्य शिक्षणतज्ञांनी महत्त्व दिले. पाश्चात्य देशामध्ये पंधराव्या शतकापासून जॉ कोमेनिअस, रुसो, पेस्टॉलॉझी, हर्बार्ट, फ्राबेक, माँटेसरी, जॉन ड्युई यांनी काम केले. भारतामध्ये मात्र बालशिक्षणाचे काम अठराव्या शतकानंतर सुरु झाले. डॉ. मादाम मारिया माँटेसरी यांचे विचार आणि त्यांच्या साहित्यामधून बालशिक्षणाच्या चळवळीला चालना मिळाली. भारतात स्वामी दयानंद सरस्वती, रविंद्रनाथ टागोर, अरविंद घोष यांनीही काम केले. अलिकडच्या काळात माँटेसरी तत्त्वांना प्रेरित होवून गिजूभाई बंधेका, ताराबाई मोडक, अनुताई वाघ यांनी बालशिक्षणाला दिशा देवून बालवाड्या व अंगणवाड्याची स्थापना केली. स्वयंशिक्षणावर भर, बालकांच्या मानसिक शक्तीचा विचार, स्वयंशिस्तीचे शिक्षण व्यक्तिमत्वाचा विकास, व्यावहारीक शिक्षण इत्यादी मूल्ये मुलांमध्ये रुजविण्याकरिता डॉ. मादाम मॉरिया माँटेसरी

यांनी ६ जानेवारी १९०७ रोजी जगातील पहिली बालवाडी इटली या देशात स्थापन केली. डॉ. मादाम मॉरिया माँटेसरी यांच्या बालशिक्षणाच्या कार्याने प्रेरित होवून भारतात ताराबाई मोडक आणि अनुबाई वाघ यांनी ठाणे जिल्हयातील डहाणू तालुक्यातील कोसबाड येथे १९४५ मध्ये आदिवासींच्या मुलांसाठी कुरणशाळा सुरु केली. युनिसेफ आणि वर्ल्ड बॅक यांच्या मदतीने भारतात २ ऑक्टोंबर, १९७५ ला अंगणवाडी केंद्र सुरु करण्यात आले. या योजनेअंतर्गत आरोग्यासोबतच मुलांना पूर्वप्राथमिक शिक्षण देवून त्यांचा शैक्षणिक पाया मजबुत केला जातो. भारतीय राज्यघटनेच्या २००२ च्या सुधारणेनुसार बालकांचे संरक्षण आणि शिक्षण हा कायदा आहे. त्यानुसार अंगणवाडीच्या माध्यमातुन ई. सी.सी.ई. (Early Childhood Care and Education) दिले जाते. एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेच्या माहितीनुसार ऑक्टोबर २०१८ मध्ये महाराष्ट्रात १,०८,७७३ अंगणवाड्या आहेत. यात ३,०२४ पर्यवेक्षक तर २५३ बालविकास प्रकल्प अधिकारी आहेत.

राज्यघटनेच्या ४५ व्या कलमात राज्याने ६ वर्षाचे बालक होईपर्यंत ई.सी.सी.ई. सुविधा पूरविल्या पाहिजे. तसेच शिक्षणहक्क योजनेमध्ये ११ व्या कलमातही यांचा पुर्नरुच्चार केला आहे. यापूर्वीच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९७४) तसेच ११ व्या राष्ट्रीय नियोजनामध्ये हे स्पष्ट केले आहे.

बालकांचा बौध्दिक विकास योग्य होवून त्यांच्यामध्ये विविध कौशल्ये आत्मसात करण्याच्या दृष्टीकोनातून मुलांना शाळापूर्व शिक्षण औपचारिक पध्दतीने न देता अनौपचारिक पध्दतीने देण्यात येते. पूर्व शालेय शिक्षण देण्यामागील मुळ उद्देश मुलांचा शैक्षणिक विकासाचा पाया मजबूत करुन त्यांना प्राथमिक शिक्षणाकरीता तयार करणे. त्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेच्या दर्जात सुधारणा करण्याकरिता हसत—खेळत कृतीच्या आधारे शिक्षण देणे, आत्मविश्वास, सहानुभूती, सहनशिलता, सहयोग आणि दयाळुपणा या सारख्या गुणांची वाढ करणे. त्यांच्या शोधप्रवृत्तीला वाव देणे हे होते.

अंगणवाडी केंद्रातील पूर्वशालेय शिक्षण ही एक बालकेंद्रीत सेवा असून ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या शैक्षणिक विकासाकरिता किमान ३ तास हे शिक्षण बालकांना दिल्या जाते. मुलांच्या सर्व क्षमतांचा विकास होईल. अशा संधी उपलब्ध करुन दिल्या जातात. कारण यातूनच देशाचे खरे सुत्रधार घडविले जातात.

शाळापूर्व शिक्षणातील सहभागामुळे मुलांचा माध्यमिक शिक्षण पूर्व करण्याचा दर तसेच त्यांची मानक चाचण्यांमधील कामगीरी उंचावत आहे. त्याचबरोबर मुलांची इयत्ता पुनरावृत्ती आणि विशेष शिक्षण देण्याची गरज असलेल्या मुलांची संख्या सुध्दा कमी होत आहे. शाळापूर्व शिक्षणाची गुणवत्ता ही निम्न आर्थिक—स्तरातील मुलांचा सुधारित बुध्द्यांक, त्यांचे परिक्षेतील वाढलेले मूल्यांकन, इयत्ता पूनरावृत्तीतील घट आणि विशेष शिक्षण देण्याच्या गरजेतील घट, यांचा परस्पर संबंध असतो. अनेक संशोधनाती असे सिध्द झाले की, जी मुले शाळापूर्व शिक्षणात सहभागी झाली आहेत, त्यांचा बुध्द्यांक वयाच्या ५ व्या वर्षापर्यंत ४ ते ११ गुणांनी वाढतो. — कोल्ब

''मुलांच्या जडण—घडणीच्या काळात शिक्षण दिले असता शाळापूर्व शिक्षणात निम्न व उच्च आर्थिक स्तरातील शैक्षणिक अंतर मिटविण्याची क्षमता असते'' — कोल्ब

अंगणवाडीतील पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा गुणात्मक दर्जा उंचविण्यासाठी ३ ते ४ या वयोगटानुसार संकलीत नोंद पत्रिका तयार करून सदर नोंद पत्रिकेच्या आधारे अंगणवाडीतील पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचे नियमितपणे मुल्यांकन होवून त्या आधारे अंगणवाडीतील पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा गुणात्मक दर्जा उंचविण्याच्या दृष्टीने आवश्यक कार्यवाही अंगणवाडी सेविका, पर्यवेक्षिका, बालविकास प्रकल्प अधिकारी यांचे द्वारे केली जाते.

मुलांच्या पालकांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी अभ्यासली असता. अधिकतम पालकांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी दिसून आले. काही पालकांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाले. काही पालकांचे माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण झाले आहे. तर अगदी कमी पालकांचे शिक्षण पदवीपर्यंत झाले आहे असे दिसून आले.

अंगणवाडीतील शिक्षणविषयक सोईसुविधांची पाहणी केली असता बालकांच्या शैक्षणिक विकासाला अनुकूल वातावरण आढळले, तसेच विविध पूस्तके, शैक्षणिक किट दिसल्या, बौध्दिक खेळणी देखिल होती. ज्यामुळे मुलांचा बौध्दिक विकास होण्यास मदत होते.

मुलांची निरीक्षण आणि बौध्दिक चाचणी नंतर असे दिसून आले की, अंगणवाडीतील मुलांचा शैक्षणिक दर्जा चांगला आहे. मुले विविध चाचण्यांना उत्तम प्रतिसाद देतात. यावरुन हेच स्पष्ट होते की, अंगणवाडीतील शैक्षणिक सोई—सुविधा, उपलब्ध शैक्षणिक साहित्य आणि अनौपचारिक शिक्षण यामुळे मुलांच्या शैक्षणिक दर्जाच्या गुणवत्तेत वाढ दिसून येते.

पूर्व शालेय शिक्षणामुळे केवळ शाळामधील मुलांची प्रगतीच होत नाही तर भविष्यातील शिक्षण आणि विकासाचा पाया देखील मजबुत होतो. मुलांमध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन व शिकण्याची इच्छा विकसित होते. यामुळे बालकांच्या शैक्षणिक विकासात अंगणवाडीचे महत्त्वपूर्ण कार्य आहे.

पूर्व शालेय शिक्षणाचे फायदे :

उच्च वर्गातील व निम्न वर्गातील शैक्षणिक यशातील दूरी मिटविते.

मुलांना इयत्ता पूनरावृत्ती व विशेष शिक्षणाची गरज पडत नाही.

निम्न आर्थिक स्तरातील मुलांचा बुध्द्यांक वाढतो.

निष्कर्ष :

३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना अनौपचारिक शाळापूर्व शिक्षणामध्ये सवयी, नैतिकता, क्षमता यांचा विकास केला जातो. तसेच त्यांना वर्तनाच्या आकृतीबंधाचे ज्ञानही दिले जाते.

अंगणवाडी हे बालकांच्या जीवनाला योग्य वळण लावून दिशा दाखवण्याची उत्तम शैक्षणिक संस्था आहे. बालकाच्या शैक्षणिक विकासात अंगणवाडीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

संदर्भ :

१. पूर्व शालेय शिक्षण सचित्र संदेश मूल्यांकन पूस्तिका (वय वर्षे ३ ते ४)
२. आकार बालशिक्षणक्रम (युनिसेफ) २०१९ पर्यवेक्षिका व अंगणवाडी सेविकासाठी हस्तपूस्तिका
३. बाल्यावस्था पूर्व संगोपन शिक्षण विकीपिडीया
४. बोल भिडूडॉट कॉम २०२२
५. महिला व बालविकास विभाग केरळ
६. अंगणवाडीच्या ताई मेस्मा च्या कक्षेत — पण प्रश्न नेमका काय ?
७. महिला व बालविकास विभाग महाराष्ट्र शासन
८. अंगणवाडी कार्यकर्तीसाठी मार्गदर्शिका महाराष्ट्र राज्य
९. महिला व बालविकास विभाग लेखी परीक्षा मार्गदर्शक २०१५ चंद्रकांत मिसळ
१०. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना, महाराष्ट्र राज्य

नागपूर जिल्हयातील काटोल शहरातील शाळांमध्ये मुलांना ने—आण करणाऱ्या ऑटोचालकांना कोरोना काळात आलेल्या समस्या—एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

Dr.Hemlata Manohar Nagmote
Assistant Professor, Mother Teresa College of Social Work, Katol, Dist.Nagpur
Email- hemalatawagh92@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.6988594

Abstract: मानवी जीवनामध्ये वाहतुकीला अनन्य साधारण महत्व आहे. वस्तुची एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी ने—आण करण्यासाठी पुर्वी प्राण्यांचा वापर केला जाई. परंतु वेळ आणि पैशाचा अपव्यय होत असे त्यामुळे मानवाने यांत्रिक युगात प्राणी आणि यंत्र यांचा संयुक्तपणे वापर करुन घोडागाडी, बैलगाडी, स्लेज अशा पध्दतीचा मार्ग अनुसरला. सुरुवातीला मानवी रिक्षा सुरु झाल्या. परंतु सध्याची रिक्षा पेट्रोल, डिझेल, गॅस अशा इंधनावर चालविल्या जात आहे. अशी ही तीन चाकी रिक्षा चालविणारा चालक हा घटक मात्र सामाजिक आणि आर्थिकदृष्या वंचित आणि उपेक्षित असा आहे. कोरोना काळात ऑटोचालक हे संपूर्ण बेरोजगार झाले त्यांना या काळात ऑटो चालवीने बंद झाले, रोजगार प्राप्त होत नसल्याने कुटूंबात समस्या निमाण झाल्यात. कारण रोजगार नाही तर कुटूंब कसे चालवायचे असे अनेक प्रश्न त्यांच्यासमोर आज आपणास दिसून येते. अश्याच प्रश्नांचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनकार्यात करण्यात आला आहे. याकरिता नागपूर जिल्हयातील काटोल शहराची निवड करण्यात आली आहे.

प्रस्तावना :—

डिसेंबर २०१९ मध्ये कोरोना व्हायरस एक उपप्रकार चीनमधील वृहान शहरात आढळून आला. याला कोविड —१९ असे नाव देण्यात आले. सुरुवातीस आसपासच्या प्रदेशात पसरलेला हा विषाणू अधिक तिव्रतेचा असून या रोगाने मृत्यू पावणाऱ्यांचे प्रमाण वाढले. १३ मार्च २०२० अखेर जगात १३२७५८ जणांना या आजाराची लागन झाली असून एकून १२२ देशामध्ये हा आजार पसरला. २०२० साली महाराष्ट्रात कोरोना विषांणूचा उद्रेक झाला. महाराष्ट्रातील जनजीवनावर याचे फार मोठे परिणाम झाले. राज्यामध्ये निर्बंध लागू झाले. त्यामुळे सर्वांना घरी बसूनच कार्ये करावे लागले. अत्यावश्यक कामासाठीच घराच्या बाहेर जाण्याची मुभा दिली गेली.

कोरोना व्हायरस म्हणजे काय?

कोरोना व्हायरस हा संसर्गजन्य रोग आहे. हा विषाणू जवळच्या संपर्कादरम्यान खोकल्यामुळे, शिकंल्यामुळे, किंवा बोलतांना नकळत पडणाऱ्या थुंकीतील तुषारामुळे नागरिकांमध्ये पसरतो. हे थेंब अथवा तुषार श्वासोच्छवासाच्या दरम्यान देखील बाहेर पडतात. अशा दूषित भागाला हाताने स्पर्श करुन, नंतर तोच हात चेहऱ्याला स्पर्श झाल्यास लोक संक्रमीत होऊ शकतात. हे विषाणू ७२ तासापर्यत त्या पृष्ठभागावर जिंवत राहू शकतात. परंतू रोगाची लक्षणे दिसण्यापुर्वी देखील आणि या रोगाच्या नंतरच्या टप्यात देखील फार संक्रमीत होतो.

देशात व राज्यात कोरोनामुळे करण्यात आलेल्या टाळेबंदीमुळे जणजीवनावर फार मोठया प्रमाणात परिणाम होवू लागले. त्यातील एक म्हणजे ऑटोरिक्षा चालक हा घटक चांगलाच होरपळून निघाला. कारण टाळेबंदीमुळे शाळाबंद करण्यात आल्या आणि ऑनलाईन शिक्षणाला सुरुवात झाली. परंतु शाळेतील मुलांना ने—आण करणाऱ्या ऑटोरिक्षा चालकांना विविध कौटूंबिक, आर्थिक, सामाजिक, मानसिक समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. सर्वच शाळा बंद असल्याने प्रवासी ने—आण पण नव्हती, त्यामध्ये कुटूंबाचे पालन—पोषण आणि ऑटोरिक्षा चे हप्ते अश्या दुहेरी अडचणीत सापडलेला ऑटोरिक्षा चालक हा अतिशय हताश झाला. शाळेतील मुलांना ने आण करण्याचा ऑटोचालकांचा मुख्य रोजगार होता आणि शाळाबंदीमुळे तो रोजगार त्यांच्याकडून हिरावल्या गेला.

अशा संकटकालीन परिस्थितीत ऑटोचालकांना कोणकोणत्या समस्यांचा सामना करावा लागतो, समाजाकडून, शासनाकडून, नातेवाईकांकडून कुठल्या? प्रकारची मदत मिळते का? त्यांच्या कौटूंबिक आणि वैयक्तिक जीवनात कोणत्या समस्या निर्माण झाल्या. हया सर्व प्रश्नांची उत्तरे प्राप्त करण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत संशोधनकार्य हाताळण्यात आले. त्यातही या निर्बंधामुळे काही मर्यादा आल्यात.

अध्ययन पध्दती:—

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये शाळेमध्ये मुलांना ने—आण करणाऱ्या ऑटोचालकांना कोरोना काळात आलेल्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. यामध्ये ऑटोचालकांची वैयक्तिक व कौटूंबिक स्थिती, टाळेबंदीमुळे आलेल्या आर्थिक समस्या तसेच सामाजिक समस्या तसेच कोरोना काळातील वातावरणामुळे त्याला त्याच्या कुटूंबाला येणाऱ्या

अडचणी मागील कारणांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

अध्ययनाचे उद्देश :— १) अध्ययनाअंतर्गत येणाऱ्या ऑटोचालकांची वैयक्तिक व कौटुंबिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

२) कोरोना काळात ऑटोचालकांना येणाऱ्या आर्थिक समस्यांचा शोध घेणे.

३) कोरोना काळातील टाळेबंदीमुळे ऑटोचालकांना येणाऱ्या सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे.

अध्ययनाच्या उपकल्पना / गृहितकृत्ये :—

१) कोरोना काळात शाळा बंदीमुळे ऑटोचालकांना आर्थिक समस्या निर्माण झाल्यात.

२) कोरोना काळात रुपयांच्या अभावामुळे ऑटोचालकांचा सामाजिक दर्जा निम्न झाला.

कार्यात्मक व्याख्या:—

१) कारोना :—

Covid-19 या विषाणूपासून होणारा आणि सर्व जगाला वेठीस धरणारा, मृत्यूसदनी पाठविणारा संसर्गजन्य आजार म्हणजे कोरोना होय.

२) शाळा :—

चार भिंतीच्या आत बौध्दीक दृष्टिकोनातून शैक्षणिक कार्य करणाऱ्या संस्था म्हणजे शाळा होय.

३) ऑटोचालक :—

ऑटो या साधनाद्वारे रोजगार प्राप्ती करुन आपल्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करणारा म्हणजे ऑटोचालक होय.

४) मुलांना ने—आण :—

शाळेतील मुलांना घरापासून—शाळेपर्यंत आणि शाळेपासून—घरापर्यंत सुरक्षितपणे होणाऱ्या कृतीला मुलांना ने—आण करणे होय.

५) आर्थिक समस्या :—

कोरोना काळामध्ये शाळाबंदी, वाहतुकबंदी यामुळे ऑटोचालकांना उदरनिर्वाहाच्या साधनाच्या बंदीमुळे निर्माण झालेल्या रुपयांची अडचण म्हणजे आर्थिक समस्या होय.

६) सामाजिक समस्या :—

रोजगार हिरावल्यामुळे, नविन रोजगार प्राप्ती करीत असतांना सामाजिक दुरुत्वामुळे समाजाकडून निर्माण होणाऱ्या अडचणी म्हणजेच सामाजिक समस्या होय.

संशोधन आराखडा :—

प्रस्तुत संशोधनात तथ्यांचे योग्य संकलन व विश्लेषण यासाठी आवश्यक अटीची पूर्तता करुन वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाची तसेच अंशत: परिचयात्मक आणि निदानात्मक संशोधन आराखडयाची निवड करण्यात आली.

अध्ययन विश्व व जणगणना अध्ययन पध्दती :—

प्रस्तुत अध्ययनाचे अध्ययन क्षेत्र हे नागपूर जिल्हयातील काटोल शहर असून अध्ययन विश्व हे काटोल शहरातील एकूण ४२ ऑटोचालक होय. प्रस्तुतु अध्ययनात जणगणना अध्ययन पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे. कारण काटोल शहरातील माऊट कारमेंट कॉन्वेंट, बनारसीदास रुईया हायस्कुल, विद्यानिकेतन कॉन्वेंट, नगर परिषद शाळा क्र.२ या चार शाळांमधून प्राप्त झालेल्या अहवाल सुचीनुसार ऑटोचालकांची एकूण संख्या ४२ आहे. जे ऑटोचालक मुलांना ने—आण करण्याचे काम करतात, त्यामुळे अध्ययन विश्व लघु असल्यामुळे जणगणना अध्ययन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन पध्दती व तंत्रे :—

तथ्य संकलन करतांना संशोधनकर्तीने प्रश्नावलीचा उपयोग केला. कारण कोरोनाच्या प्रोटोकॉलचे पालन तसेच ऑटोचालक हा शिक्षित असल्यामुळे आणि त्यांना प्रश्नावली भरीत असतांना त्यांनी संशोधनकर्तीशी दुरसंचार वाहनाद्वारे केलेल्या चर्चेमुळे वस्तुनिष्ठ माहितीचे संकलन करण्यात आले. आणि घेतलेल्या माहितीच्या आधारे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले.

तथ्य विश्लेषण व अर्थविवरण :—

सारणी क्र.१ रोजगार नसल्यामुळे कौटूंबिक गरजांची होणारी पूर्तता दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	कौटूंबिक गरजा	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	काही प्रमाणात	०९	२१.४२%
२.	फार कमी प्रमाणात	११	२६.२०%
३.	पूर्ण होत नाही	२२	५२.३८%
	एकूण	४२	१००%

वरील सारणी क्र.१मध्ये नागपूर जिल्हयातील काटोल शहरातील शाळांमध्ये मुलांना ने—आण करणाऱ्या ऑटोचालकांच्या कोरोना काळातील टाळेबंदीत कौटूंबिक गरजांची होणारी परिपूर्ततेबाबत माहिती दर्शविलेली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ४२ उत्तरदात्यांपैकी

फक्त २१.४२% उत्तरदत्यांच्या कौटूंबिक गरजांची पूर्तता काही प्रमाणात पुर्ण होत आहे. तर २६.२०% उत्तरदात्यांच्या कौटूंबिक गरजांची पूर्तता फार कमी प्रमाणात होत आहे. तसेच ५२.३८% उत्तरदात्यांच्या कौटूंबिक गरजांची पूर्तता होत नाही.

अध्ययनातून प्राप्त परिणामावरुन असे निदर्शनास येते की, अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश ऑटोचालक आपल्या कुटूंबाच्या गरजा पूर्ण करु शकत नाही. आणि यामागील कारण म्हणजे कोरोना काळातील टाळेबंदी आणि शाळाबंदी आहे.

सारणी क्र.२ कोरोना काळात उत्तरदात्यांची आर्थिक स्थिती दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	आर्थिक स्थिती	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	चांगली	०६	१४.२९%
२.	सर्वसाधारण	०३	७.१४%
३.	कमकुवत	०९	२१.४३%
४.	हलाखीची	२४	५७.१४%
	एकूण	४२	१००%

वरील सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, एकूण ४२ उत्तरात्यांपैकी चांगली आर्थिक स्थिती असणारे उत्तरदात्यांची टक्केवारी १४.२९% आहे. तर सर्वसाधारण आर्थिक स्थिती असणारे उत्तरदात्यांची टक्केवारी ७.१४% आहे. तसेच कमकुवत आर्थिक स्थिती असणारे उत्तरदात्यांची टक्केवारी २१.४३% आहे. आणि हलाखीची आर्थिक स्थिती असणारे उत्तरदात्यांची टक्केवारी ५७.१४% आहे.अध्ययनातून प्राप्त परिणामावरुन असे निदर्शनास येते की, अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश ऑटोचालकांची आर्थिक स्थिती ही हलाखीची आहे. त्यामुळे या कोरोना काळात त्यांचे जगणे अत्यंत कठीण झाले आहे.

सारणी क्र.३ शाळाबंदीमध्ये ऑटोचालकांच्या कुटूंबाकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	समाजाचा दृष्टिकोन	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	अनुकुल	०८	१९.०४%
२.	सहानुभतीचा	०३	७.१४%
३.	समाधानकारक	०५	११.९१%
४.	प्रतिकुल	२६	६१.९१%
	एकूण	४२	१००%

वरील सारणी क्र.३ वरुन असे निदर्शनास येते की, एकूण ४२ उत्तरात्यांपैकी टाळेंबदीमध्ये ऑटोचालकांच्या कुटूंबाकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन अनुकुल दर्शविणारे १९.०४% उत्तरदाते असून ७.१४% ऑटोचालकांच्या मते सहानुभूतीचा दृष्टिकोन होता. तर ११.९१% ऑटोचालकांच्या मते समाधानकारक दृष्टिकोन होता. तसेच ६१.९१% ऑटोचालकांच्या मते सामाजिक दृष्टिकोन हा प्रतिकुल होता असे दर्शविण्यात आलेले आहे.

अध्ययनातून प्राप्त परिणामावरुन असे निदर्शनास येते की, बहुतांश उत्तरदात्यांना समाजाच्या प्रतिकुल दृष्टिकोनाचा सामना करावा लागला.

निष्कर्ष :—

बहुतांश उत्तरदात्यांचा कोरोना काळात शाळाबंदीमुळे ऑटो बंद होता.

बहुतांश उत्तरदात्यांना कोरोना काळात रोजगार नसल्यामुळे यांच्या कौटूंबिक गरजा पूर्ण होत नाही.

बहुतांश उत्तरदात्यांची कौटूंबिक कौटूंबिक आर्थिक स्थिती कोरोना काळात हलाखीची झाली आहे.

बहुतांश उत्तरदात्यांना काम नसल्यामुळे उधारी भरावी लागत आहे.

काम नसल्यामुळे बहुतांश उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण हा प्रतिकुल आहे.

बहुतांश उत्तरदाते हे मिळेल ते काम करुन लोकांची उधारी तोडत आहे.

बहुतांश उत्तरदात्यांना नातेवाईकांच्या प्रतिकुल वर्तनामुळे त्रास होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. आगलावे प्रदीप, (२००६), ''संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्रे'' विद्या प्रकाशन, नागपूर.
२. आगलावे प्रदीप, (२००९), ''भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या'' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. ढवन केतन, (२०१९—२०), ''कोरोना व्हायरसचा उद्रेक'' —विकिपिडीया
४. कऱ्हाडे बी.एम, (२००८), ''शास्त्रीय संशोधन पध्दती'' पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
५. मेश्राम सुरेश, (२०००), ''प्रात्याक्षिक सामाजिक संशोधन'' कृष्णचंद्र एजन्सीज,नागपूर.
६. www. Wikipedia.org - history of the automobile
7- www. Wikipedia.com – ricshaw-wikipedia jinrkisaw story

बंगाली जीवन में कृतिवासी रामायण का प्रभाव

डॉ. मनोतोष माजि
Visva- Bharati, West Bengal
DOI-10.5281/zenodo.6988596

सार
भारत के राष्ट्रीय जीवन में लिखे गए दो महाकाव्यों में से एक बाल्मीकि द्वारा रचित रामायण है। रामायण का अनुवाद भारत की क्षेत्रीय भाषाओं सहित दुनिया की अन्य भाषाओं में किया गया है। बंगाली में अनुवादित सबसे लोकप्रिय रामायण कृतिबास की 'श्रीराम पांचाली' है। हम चर्चा करेंगे कि कैसे कृतिवासी रामायण ने बंगाली जीवन को प्रतिबिंबित और प्रभावित किया। कृतिवासी रामायण मध्यकालीन बंगाली भाषा और साहित्य के उदाहरणों में से एक है। कृतिबास ओझा उत्तर भारत में रामायण के पहले अनुवादक थे। उनकी अनुवादित पुस्तक का नाम 'श्रीराम पांचाली' है। कृतिबास की रामायण का प्रकाशन श्रीरामपुर के पुजारियों ने १८०३ ई. में किया था। कृतिबास का जन्म नदिया जिले के फुलिया गांव में हुआ था। उनके पिता का नाम बनमाली माता मालिनी देवी था। कृतिबास की आत्मकथा के अनुसार उनका जन्म माघ मास के रविवार के दिन हुआ था।

"आदित्यबार श्रीपंचमी माघ का पवित्र महीना है।
पंडित कृतिबास का जन्म ताथी में हुआ था ।।" १

आत्मकथा में कवि के जन्म के वर्ष का कोई उल्लेख नहीं है। हालांकि, शोधकर्ताओं का अनुमान है कि वह पंद्रहवीं शताब्दी के कवि हैं। कृतिबास ने बाल्मीकि रामायण का शाब्दिक अनुवाद नहीं किया। उन्होंने भारतीय राष्ट्रीय जीवन शैली, भारतीय संस्कृति और समकालीन हिंदू धर्म के रीति-रिवाजों और परंपराओं को ध्यान में रखते हुए रामायण की रचना की। कई कविताओं में उन्होंने नई कहानियों के साथ-साथ घटाव भी जोड़ा है। कृतिबास ने राम-सीता की कथा को सरल भाषा में बंगालियों के दरबार में प्रस्तुत किया। यही कारण है कि एक आलोचक का कहना है कि कविता करोड़पति के महल से लेकर गरीबों के वेश्यालय तक समान रूप से लोकप्रिय है। 'श्रीराम पांचाली' में बंगालियों के सामाजिक जीवन का विस्तार से वर्णन किया गया है। 'श्रीराम पांचाली' की एक विशेषता यह भी है कि चरित्र के समकालीन अर्थ में राम, सीता, लक्ष्मण आदि के पात्र बंगाली घराने के लोग बन गए हैं। वहीं कविता में लोकप्रिय बंगाली का स्वाद परोसा गया है। माटीचूर, चनाबारा, दूध, जिलिपी, कचुरी आदि खाद्य पदार्थों का उल्लेख है। विभिन्न घरेलू सामान हैं - बर्तन, घड़े, व्यंजन, छतरियां और दीपक। बंगाली समाज की आचार संहिता से लोक रीति-रिवाजों और समारोहों के विभिन्न पहलुओं जैसे अन्नप्राशन, विवाह, षष्ठी पूजा, विवाह अधिवास, विवाह में सतपेके घोड़ा आदि को कविता में अपनाया गया है। अतीत में प्रयुक्त वाहनों, राफ्ट, नौकाओं, झूलों आदि का उल्लेख कविता में विभिन्न यात्राओं के वर्णन में किया गया है। कृतिबास ने अपने काव्य-कथा में विभिन्न स्थानों पर समकालीन समाज में प्रचलित मायाशक्ति, मन्त्रशक्ति, भाग्य, परजनमा, कर्मफल आदि विषयों को प्रस्तुत किया है। बाल्मीकि रामायण में दुर्गा पूजा का कोई उल्लेख नहीं है लेकिन कृतिबास ने राम द्वारा पूजा के माध्यम से अपनी कविता में बंगाली के सर्वश्रेष्ठ पूजा दुर्गा उत्सव को स्थान दिया है। उस समय प्रयुक्त कहावतों और लोकभाषाओं को कवि ने अपनी कविता में प्रकट किया है। जैसे - १। 'चींटी का पंखा उठकर मर जाता है' २।'तुम्हें अपनी कुल्हाड़ी मिल गई'। बंगाली साहित्य में, कृतिवासी रामायण का बंगालियों के जीवन पर सबसे अधिक प्रभाव पड़ा है। यह पिछले कुछ सदियों से बंगाली राष्ट्र के दिल में जगह ले चुका है। कृतिवासी रामायण बंगालियों के दैनिक जीवन में गहराई से शामिल है। 'श्रीराम पांचाली' में युद्ध, शोर-शराबे, राजनीति आदि के मुद्दों के अलावा पति-पत्नी के रिश्ते, प्यार, स्नेह, भाई-भाई के दिल ने बंगाली राष्ट्र को सामाजिक नैतिकता की सीख दी है। कृत्तिवासी रामायण ने समय की गति को जीत लिया है, युग परिवर्तन के साथ बंगाली राष्ट्र बहुत बदल गया है, लेकिन रामायण के प्रति उनका दृष्टिकोण अपरिवर्तित रहा है। रामायण के सन्दर्भ में रवीन्द्रनाथ टैगोर ने कहा– **रामायण की मुख्य विशेषता यह है कि यह घर शब्द को बढ़ा-चढ़ाकर पेश करती है। पिता और पुत्र के बीच धर्म का बंधन, भाई और बहन के बीच, पति और पत्नी के बीच, उस प्यारे रिश्ते, रामायण ने उसे इतना महान बना दिया है कि वह आसानी से महाकाव्य के लिए उपयुक्त हो गया है।**२

रवीन्द्रनाथ की रामायण पर उपरोक्त टिप्पणी आज भी उतनी ही प्रासंगिक है। बंगाली जीवन पर रामायण के

प्रभाव पर बंगाली भाषा और साहित्य के आलोचक प्रोफेसर सुखमय मुखर्जी की टिप्पणी –

कृतिबास बंगालियों के प्रिय कवि हैं। उनकी रामायण बंगाली का राष्ट्रीय महाकाव्य है।...रामायण का वर्तमान स्वरूप अब किसी एक व्यक्ति का नहीं, बल्कि पूरे देश का छाप है।[३]

आलोचक की टिप्पणी का समर्थन करते हुए, हम कह सकते हैं कि बंगाली जीवन की छाप न केवल इस महाकाव्य में प्रस्तुत की गई है; सदियों से, 'श्रीराम पांचाली' बंगाली राष्ट्र के गठन के साथ बंगाली संस्कृति का वाहक और वाहक बन गया है।

संदर्भ

१। 'रामायण। कृतिबास-बिर्चित', सुखमय मुखर्जी द्वारा संपादित, वर्बी, १३/१ बंकिम चतुजे स्ट्रीट, कोलकाता-७३, वर्बी पहली बार १९८० में प्रकाशित, २०१६ में पुनर्मुद्रित, पृ. ३७ । (तब इस पुस्तक को 'रामायण। कृतिबास-बिर्चित' कहा जाता है) ।

२। रवींद्रनाथ टैगोर द्वारा 'प्राचीन साहित्य', विश्व-भारती ग्रंथ विभाग, आचार्य जगदीश चंद्र बोस रोड, कोलकाता-१७, पहला प्रकाशन-१३१४, पुनर्मुद्रण-१४२२, पृ. ९।

३। 'रामायण। कृतिबास-बिर्चित', पृ. १५।

मराठा आरक्षण: कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळासमोरील गंभीर पेचप्रसंग

Bandu Shrinivas Talikhedkar
Research Students, Department Civices And Politics, University Of Mumbai
DOI- 10.5281/zenodo.6988600

प्रस्तावना: भारताने संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार केला आहे. कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ न्यायमंडळ आणि राष्ट्रपती हे संसदीय लोकशाहीचे महत्त्वाचे घटक आहेत.भारतीय राज्यघटनेनुसार कायदे मंडळ हे कायदे निर्माण करणारे एक महत्त्वाचे मंडळ आहे. न्याय मंडळ भारतीय राज्यघटनेच्या विसंगत कायद्याला अंकुश ठेवून भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत तत्वाच्या संरक्षणासाठी निर्माण झाले आहे. 1952 नंतर कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यातील परस्पर सुसंवाद आणि समतोल कायम होताना दिसतो आहे. 1980 नंतरच्या काळात भारताच्या राजकारणात न्यायालयीन सक्रियता हे तत्व अस्तित्वात आल्यामुळे कायदेमंडळाच्या सक्रियेतेबाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाच्या एकूणच कार्यपद्धती व उद्देशाबाबत साशंकता निर्माण होतात तेंव्हा न्यायालयाकडून अपेक्षा मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसत आहे. सामाजिक न्याय, नागरी आणि राजकीय अधिकार, पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी संदर्भातील महत्त्वाचे निर्णय बाबत सर्वसामान्य जनता न्यायालयाच्या निर्णयावर विसंबून राहताना दिसतात. त्याचाच एक भाग म्हणून मराठा आरक्षणाचा प्रश्न आणि न्यायालयाच्या निर्णयाची गुंतागुंत हा खरा घटनात्मक मूल्याचा म्हणजेच सामाजिक न्यायाच्या प्रश्न म्हणून उभा राहताना दिसत आहे. भारताच्या राजकीय व्यवहारात न्यायालयीन सक्रियता सार्वजनिक चर्चाविश्वाचा आणि अपेक्षाचा महत्त्वाचा घटक राहिला आहे. विशेषतः 1980 नंतर सार्वजनिक प्रश्नासंदर्भात, तत्कालीन सामाजिक धोरणासंदर्भात कायदे मंडळाने आणि कार्यकारी मंडळाने आपल्या भूमिका अस्तित्वात असताना सुद्धा न घेता, न्यायालयाने सक्रियपणे या भूमिका घेऊन सार्वजनिक चर्चाविश्वाचा काही प्रमाणात विश्वास संपादन केला आहे. मराठा आरक्षणाच्या संदर्भात सामाजिक न्याय आणि त्या अनुषंगाने समकालीन सार्वजनिक चर्चाविश्वातील निर्णय यामध्ये मोठे पेचप्रसंग निर्माण झाले आहेत.

मराठा आरक्षण: एक आकलन

महाराष्ट्रातील मराठा समाज विविध प्रादेशिक आणि भाषिक समूहामध्ये विभागला गेलेला समूह आहे. महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशात या समूहाच्या भाषा, चालीरीती आणि कौटुंबिक रितीरिवाज या आधारे भिन्नता दिसून येते. एकूण महाराष्ट्रातील लोकसंख्येचा विचार करता मराठा समुदायाची लोकसंख्या 32 ते 35 टक्के असल्याचे सांगितले जाते. या आकडेवारीमध्ये मतभिन्नता असली तरी एक बाब मात्र निश्चित आहे कि 30 टक्केच्या आसपास मराठा समुदायाची लोकसंख्या आहे. प्रामुख्याने हा समुदाय शेती व्यवसायाशी निगडीत राहायला आहे. शेती व्यवसायाच्या आधारे आपली उपजीविका व आपले व्यवसाय हाच एक प्रमुख आधार स्वातंत्र्यानंतर राहिलेला होता. ग्रामीण जीवनामध्ये प्रामुख्याने हा समुदाय मोठ्या प्रमाणात आपल्या सत्तेच्या केंद्रस्थानी सुद्धा राहिला आहे. ग्रामीण भागामध्ये सहकारी सोसायटी, बँका, शैक्षणिक संस्था, राजकीय पदे यासारख्या महत्त्वाच्या अर्थकारणाशी निगडित बाबी या समुदायाच्या केंद्रस्थानी राहिले आहे. त्यासोबतच जमिनीची मालकी हा सुद्धा या समुदायाच्या राजकीय वर्चस्व शाली भाग म्हणून राहिला आहे. म्हणून अनेक राजकीय अभ्यासकांनी व विश्लेषकांनी प्रभुत्वशाली जात समुदाय म्हणून मानत असताना जात आणि जमीन यांचा परस्पर संबंध आणि अन्वयार्थ लावताना राजकीय अभिजन असलेला समुदाय म्हणून मानले गेले आहे. महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर मोठ्या प्रमाणात सरपंचापासून ते लोकसभेच्या खासदारांपर्यंत या समुदायाच्या सर्वाधिक संख्या दिसते.

मराठा समुदाय हा शेतीशी निगडित असलेल्या समुदाय आहे. ग्रामीण जीवनामध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विकासाला पूरक असणारे घटक निर्माण झाले आहे. किंबहुना असे म्हणता येईल की एकूणच समाजातल्या सामाजिक आर्थिक राजकीय जीवनात मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. या बदलाची प्रक्रिया समजून घेताना आपणास प्रामुख्याने महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासामध्ये हरित क्रांती चा महत्त्वाचा वाटा आहे. हरित क्रांतीमुळे मोठ्या प्रमाणात शेतीच्या तंत्रज्ञानामध्ये मोठे बदल झाले. विशेषतः बी बियाणे, खते, शेतीतील सिंचनाखालील क्षेत्र, यासारख्या घटना मुळे शेती क्षेत्रात किंबहुना ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात. शेती क्षेत्र हे प्रामुख्याने बाजारपेठेची जोडली गेली.

बाजारावर अवलंबित्व हे हरित क्रांतीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. या सगळ्या प्रक्रियेमध्ये तंत्रज्ञानाची उपलब्धता ही लहान तंत्रज्ञानाला नाहीशी करून मोठ्या प्रमाणात तंत्रज्ञानाच्या आधारे जमिनीची आणि त्यासोबतच भांडवल आणि तंत्रज्ञानाचे मक्तेदारी ही मोठ्या वर्गाकडे हस्तांतरित झाले. छोटे-मोठे शेतकरी हे लहान किंबहुना जमीन हे एका विशिष्ट वर्गाकडे हस्तांतरित झाली. त्यातूनच मोठ्या प्रमाणात जमिनीचे आणि संपत्तीचे मोठ्या प्रमाणात मालकी एका वर्गाकडे आली. जी प्रामुख्याने पूर्वी सत्ताधारी असलेल्या जमीन मालक हा नव्या पद्धतीचा वर्गसमीकरण आकाराला आले. राजकीय सत्तेच्या आणि आर्थिक सत्तेच्या केंद्रस्थानी हा वर्ग प्रमुख बनला. पण छोटा जमीन मालक नव्या पद्धतीचा मजुरीवर आधारित कामकरी पडला. जागतिकीकरणानंतर प्रामुख्याने वित्तीय क्षेत्राचे प्रमाण ग्रामीण जीवनामध्ये विविध बचत गट, बँका, किंवा यासारख्या अनेक वित्तीय संस्था प्रमाणामध्ये वाढायला लागला. या पार्श्वभूमीवर मराठा समुदायांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वर्ग स्तरीकरण निर्माण झाले. एका बाजूला जातीय चौकटीमध्ये जातीय अस्मितावादी राजकारण जे प्रामुख्याने प्रतिक्रियावादी म्हणून उदयाला आले. जातीवर आधारित मराठा समाजाच्या संघटना निर्माण झाल्या. संभाजी ब्रिगेड, मराठा सेवा संघ,छावा यासारख्या अनेक संघटना महाराष्ट्राच्या राजकारणात निर्माण झाल्या. या पार्श्वभूमीवर मराठा आरक्षणाचा प्रश्न समजून घ्यावा लागेल.

जागतिकीकरणानंतर मराठा समुदायांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वर्गीय स्तरीकरण निर्माण झाले. एक वर्ग प्रामुख्याने अल्पभूधारक शेतकरी म्हणून अस्तित्वात आला. आपली उपजीविका शेतीच्या माध्यमातून भागवण्यासाठी रात्रंदिवस मेहनत करणारा हा वर्ग होता. शैक्षणिक सुविधा आणि संधी, रोजगाराची संधी, सरकारी सेवेतील संधी याची मोठ्या प्रमाणात खाजगीकरण झाले आहे या वर्गासाठी ही संधी नाहीशी झाली. आपली उपजीविका शेतीमध्ये भागत नसल्यामुळे सावकार, खाजगी बँका वित्तीय संस्था यांच्या माध्यमातून कर्ज काढून जगत होता. दुसरा वर्ग प्रामुख्याने श्रीमंत शेतकरी या नावाने अस्तित्वात आला. शैक्षणिक संस्था माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात डोनेशन घेणे, मोठ्या प्रमाणात राजकीय सत्ता सुद्धा या वर्गाच्या हातात आली. तिसरा वर्ग जो प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणात शहरांमध्ये रोजगाराची संधी शोधत कधी दैनंदिनी रोजगार म्हणून तर कधी नाक्यावर काम करण्यास येऊ लागला अशा विविध वर्गीय स्तरीकरणात मराठा समाज विभागला गेला आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठा आरक्षणाची मागणी आणि कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यातील ताणतणाव समजून घेणे हे या लेखाचे मुख्य उद्देश आहे.

- **मराठा आरक्षण चळवळ : संक्षिप्त आढावा**

5 मे 2021 रोजी, भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या 5 सदस्यीय घटनापीठाने "सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांसाठी महाराष्ट्र राज्य आरक्षण (SEBC) कायदा, 2018 ("SEBC कायदा, 2018") फेटाळला. "डॉ. जयश्री लक्ष्मणराव पाटील विरुद्ध मुख्यमंत्री आणि इतर" ही याचिका सादर करण्यात आली होती . या याचिकेच्या आधारे मराठा आरक्षणाला प्रामुख्याने काही महत्त्वाचे नियम सर्वोच्च न्यायालयाने दिले होते. त्यामध्ये महाराष्ट्र सरकारच्या मागासवर्गीय आयोग आणि गायकवाड समितीचा अहवाल देण्यात आला होता. तो अहवाल फेटाळण्यात आला. या अहवालाने व राज्य सरकारने मराठा समाजाला मागास म्हणून घोषित केल्याचे रद्द करण्यात आले. इंद्रा सहानी केसच्या पुनर्विचाराची मागणी चुकीची ठरवली. 50 टक्केपेक्षा जास्त आरक्षण हे एकूणच घटनात्मक चौकटीमध्ये विसंगत आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये आरक्षणाच्या तत्वाला म्हणजेच आरक्षणाच्या माध्यमातून स्थापित होणाऱ्या समानतेच्या विसंगत आहे अशा प्रकारचे मत सर्वोच्च न्यायालयाने नोंदवले. या निर्णयामुळे एकूणच मराठा आरक्षणाची चळवळ व त्यांनी उपस्थित केलेले मुद्दे याचा आढावा घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

- **भारतातील विविध समित्या आणि आयोगाचे मराठा आरक्षणासंदर्भातील निरीक्षण**

1) **काका कालेलकर आयोग (पहिला मागासवर्गीय आयोग)**

केंद्र सरकारने देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागास घटकांना घटनात्मक चौकटीमध्ये आरक्षण देण्यासाठी काका कालेलकर आयोगाची 1955 मध्ये नेमणूक केली. या आयोगाच्या विविध समुदायाच्या शैक्षणिक व सामाजिक मागासलेपणाबद्दल अभ्यास करून अनेक महत्त्वाचे निष्कर्ष

आणि शिफारसी करण्यात आल्या होत्या. या आयोगाने महाराष्ट्रातील मराठा समाजाबाबत आणि मराठा आरक्षणाबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष नोंदवले आहे. त्यापैकी मराठा समाजाचे सामाजिक आणि शैक्षणिक परिस्थिती विचार करता मराठा समाज हा शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या नाही किंबहुना मराठा समाज सामाजिक दृष्ट्या सुद्धा मागास केला नाही. उलट या समाजाचे समाजातल्या इतर शोषित वंचित घटकावर वर्चस्व असल्याचे निष्कर्ष काढले. यातूनच त्यांनी मराठा समाजाला आरक्षणाची गरज नाही अशा प्रकारचे मत नोंदवून आरक्षणाबाबत विचार करता येणारा समुदाय नाही अशी शिफारस केली.

2) **बी. डी. देशमुख आयोग**

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर केंद्र सरकारच्या सल्ल्यानुसार राज्यामध्ये बी. डी. देशमुख यांच्या नेतृत्वाखाली एक आयोग नेमला होता. या आयोगाची नेमणूक महाराष्ट्र सरकारने 14 नोव्हेंबर 1961 ला केली या आयोगाने अभ्यास करून 11 जानेवारी 1964 हा आयोगाचा अहवाल राज्य सरकारला सादर केला. केंद्र सरकारच्या सल्ल्यानुसार राज्यांमध्ये मागास जातीची यादी निश्चित करणे, त्यासाठीचे निकष आणि निष्कर्ष स्पष्ट करणे. हा या आयोगाच्या मुख्य उद्देश होता. या आयोगाने महाराष्ट्रातल्या विविध 180 मागासवर्गीय जाती म्हणून अधोरेखित केल्या. बी.डी. देशमुख समितीने म्हटले आहे की, "मराठा हा मागासवर्गीय म्हणून आढळला नाही." त्यामध्ये मराठा समाजाला शैक्षणिकदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या मागास नसल्याचे नमूद केले.

3) **मंडल आयोग (१९७९)**

भारताच्या तत्कालीन राष्ट्रपतींनी दुसऱ्या राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोगाची नियुक्ती केली. बी. पी. मंडल हे या आयोगाचे अध्यक्ष होते. म्हणून या आयोगाला मंडल आयोग म्हणून ओळखले जाते. या आयोगाची नेमणूक भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 340 नुसार करण्यात आली होती. या आयोगाने भारतातल्या विविध राज्यांमध्ये शैक्षणिक व सामाजिक दृष्ट्या मागास समुदायांना जे निष्कर्ष ठरवून निवड करण्याची प्रमुख जबाबदारी होती. महाराष्ट्रातल्या विविध जाती समुदायांच्या अभ्यास करून या मागास समुदाय म्हणून नियुक्ती केली. मंडल आयोगाने महाराष्ट्र राज्याच्या अहवालात, मराठ्यांचा समावेश 2.2 टक्के "हिंदू जाती आणि समुदाय" या श्रेणीमध्ये करण्यात आला आहे. त्यानंतर या आयोगाला राज्याच्या विनंतीला प्रतिसाद म्हणून मागासवर्गीयांसाठी राष्ट्रीय आयोगाने मुंबईत सार्वजनिक सुनावणी घेतली; महाराष्ट्र राज्य मागासवर्ग आयोगाच्या अध्यक्षांनी 25 फेब्रुवारी 1980 रोजी सविस्तर अहवाल सादर केला . ज्यामध्ये मराठा हा सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय समुदाय नसून सामाजिकदृष्ट्या प्रगत आणि प्रतिष्ठित समुदाय असल्याचे नमूद केले आहे.

4) **राणे समिती (2014)**

मराठा आरक्षणाचे चळवळीचा वेग मोठ्या प्रमाणात वाढत होता. मराठा जातीतील विविध संघटना, राजकीय पक्ष व त्यासोबत इतर नेत्यांनी मराठा आरक्षणाचा प्रश्न हाती घेऊन योग्य तो मार्गाने सोडवण्याचे आश्वासन या काळात देण्यात आले. परिणामतः तत्कालीन राज्य सरकारने मंत्री नारायण यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली मराठा आरक्षणासंदर्भात अहवाल सादर करण्याची विनंती केली. नारायण राणे समितीने 2014च्या भारतीय संविधान कलम 15 (4) आणि 16 (4) अंतर्गत मराठा समाजाला आरक्षण देण्याच्या संदर्भात शिफारशी केल्या आणि त्यात पद्धतीने आरक्षणाची मागणी केली. याचा अहवालाचा सकारात्मक विचार 2014 चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्रमांक XIII प्रसिध्द करण्यात आला. या अध्यादेशामध्ये महाराष्ट्र राज्यातील अनुदानित आणि विनाअनुदानित शैक्षणिक संस्थांमधील प्रवेशासाठी जागांसाठी स्वतंत्र 16 टक्के आरक्षण तसेच राज्यांतर्गत सार्वजनिक सेवापदांवर नियुक्तीची तरतूद केली होती. तत्कालीन राज्य सरकारने मराठा समाजाला शैक्षणिक आणि नोकरीच्या क्षेत्रांमध्ये आरक्षणाची मागणी जाहीर केली. 2014 च्या शासन निर्णयाला आणि 2014 च्या अध्यादेश क्रमांक XIII ला "श्री संजीत शुक्ला विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य WP.No.2053 2014" नुसार मुंबई उच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले. मुंबई उच्च न्यायालयाने निर्णय देताना दिनांक 7 एप्रिल 2015 रोजी मुंबई उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने मराठा समाजाला 16 टक्के आरक्षण देण्याच्या अंमलबजावणीला स्थगिती देणारा आदेश जारी केला. दुसरीकडे, अंतरिम आदेशात, रिट याचिकेचा अंतिम निकाल लागेपर्यंत, पूर्वी जारी केलेल्या जाहिरातींमध्ये

मराठा आरक्षणासाठी 16 टक्के नियुक्त्या ओपन मेरिट उमेदवारांकडून केल्या जाव्यात आणि रिटच्या निकालाच्या अधीन राहून नियुक्त्या कराव्यात, असे निर्देश दिले आहेत.

5) न्यायमूर्ती एम.जी. गायकवाड आयोग (2017)

महाराष्ट्र सरकारने 2 नोव्हेंबर 1 2017 रोजी न्यायमूर्ती एम. जी. गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली एक मागासवर्गीय आयोगाची नेमणूक करण्यात आली. या आयोगाने मराठा जातीच्या मागास असण्याबद्दलचे वस्तुस्थिती निरीक्षण या संदर्भातील अहवाल सादर करणे हे या आयोगाचे महत्वाचे उद्दिष्ट होते. गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगाने आपला अहवाल २०१८ रोजी सादर केला. या आयोगाच्या अहवालात प्रामुख्याने महत्त्वाचे निरीक्षण आणि शिफारसी मांडण्यात आले होते. त्यातील प्रामुख्याने मराठा जातीला सेवांमध्ये अपुरे प्रतिनिधित्व असल्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक मागास वर्ग (SEBC) म्हणून नियुक्त करण्याची शिफारस केली होती. या आयोगाच्या आधारेच राज्य सरकारने मराठा समाजाला सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय ठरवत आरक्षणचा विशेष असा अध्यादेश जारी केला. या अध्यादेशाला "सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांसाठी महाराष्ट्र राज्य आरक्षण (SEBC) कायदा, 2018" या नावाने ओळखले जाते. हा अध्यादेश राज्यामध्ये 30.11.2018 रोजी लागू झाला.

6) सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल (२०२१)

हा अध्यादेश सर्वोच्च न्यायालयाने खाली निकषाच्या आधारे असंविधानिक व घटनात्मक तत्वाच्या विसंगत असल्याचे नमूद केले. त्याची कारणे खालील प्रमाणे देण्यात आली.

1) मराठा आरक्षणाचा अध्यादेश हा एक असंविधानिक आहे. या अध्यादेशाच्या माध्यमातून इंदिरा सहानीविरुद्ध केंद्र सरकार याबद्दलची आरक्षण संदर्भातला अध्यादेश पन्नास टक्के पेक्षा अधिक आरक्षणाची मर्यादा ओलांडता येणार नाही म्हणून हा अध्यादेश असंविधानिक आहे.

2) न्यायमूर्ती गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोग हा प्रामुख्याने मराठा आरक्षणाच्या संदर्भातील माहिती ही अविश्वसनीय आहे. कारण या माहितीच्या आधारे मराठा समाज मागास असल्याचे कोणतेही ही वैज्ञानिक माहिती समोर येत नाही. त्यामुळे महाराष्ट्रातील आरक्षणाची मर्यादा 52% वरून 67 % इतकी जाणार हे सांविधानिकदृष्ट्या चुकीचे आहे.

3) या अध्यादेशाच्या आधारे इतर मागास वर्गीय घटक (OBC) यांच्या पलीकडे विशेष लाभ देण्यासाठी ज्या काही तरतुदी केले आहे त्या तरतुदी प्रामुख्याने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 14, 16 आणि 19 चे उल्लंघन करणारी आहे. म्हणून हा अध्यादेश असंविधानिक आहे.

4) या अध्यादेशाच्या निमित्ताने म्हणजेच 2014 आणि 2016 मध्ये जो ठराव पास केला तो उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाच्या विसंगत आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानंतर केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्या धोरणाबाबत आणि न्याय मंडळाच्या भूमिकेबाबत संशय निर्माण होत आहे. अशा पार्श्वभूमीवर मराठा समाज गरीब आणि वंचित घटकांना एक प्रकारची राजकीय निर्माण होताना दिसत आहे. निवडणुकीच्या माध्यमातून या प्रश्नाची सोडवणूक विविध राजकीय पक्ष करत असताना दिसत आहेत. आरक्षणाचा प्रश्न हा केवळ निवडणुकीपुरता चर्चिला जातो. मात्र सोडवणुकीच्या दिशेने कोणीही जाताना दिसत नाही.

निष्कर्ष

आरक्षणाची मूळ संकल्पना प्रातिनिधिक तत्वावर आधारित आहे. शैक्षणिक आणि शासकीय सेवेत आरक्षणाचे तत्व लागू करून समानता प्रस्थापित करणे किंवा सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास घटकांना मुख्य प्रवाहात संधी उपलब्ध करून देणे हे आरक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्ष झाली असताना सुद्धा आज सुद्धा समाजातल्या अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती आणि इतर मागास प्रवर्ग यांना हव्या त्या पद्धतीने संधी उपलब्ध झालेल्या नाहीत. आरक्षणाचा फायदा घेऊन एक मध्यम वर्ग या जाती धर्मात निर्माण झाल्याचे दिसते. जागतिकीकरणाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत सर्वसामान्य जनता मात्र आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागास असल्याचे दिसून येते. विविध जाती समुदाय जे प्रामुख्याने शोषित वंचित म्हणून आपले जीवन व्यतीत करत आहे. अशा समुदायांना आरक्षणाच्या आधारे जातीय अस्मिता मजबूत बनत असताना दिसते. मराठा समाज वेगवेगळ्या वर्गीय स्तरीकरण यामध्ये विभागला गेला आहे. त्यातील गरीब शेतकरी, शेतमजूर किंवा कामगार यांना खाजगीकरण माध्यमातून शैक्षणिक सुविधा आर्थिक विकासाची संधी पूर्णत: नाकारली गेली आहे. अशा

पार्श्वभूमीवर कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यातील ताणतणाव हा आरक्षण धोरणावरचा नक्कीच उपाय नाही. सर्व समाज घटकांचा मूलभूत सामाजिक आर्थिक विकास करणे हेच यामागचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

संदर्भ

1. Lele Jayant (१९८१) Elite Pluralism and Class Rule: Political development in Maharashtra, India , University of Toronto Press,
2. Palshikar, S. (2014). Farewell to Maratha Politics? Assembly Election in Maharashtra. Economic and Political Weekly,
3. पळशीकर, एस.व्ही. (2013). राजकारणाचा ताळेबंद: भारतीय लोकशाहीची वाटचाल. पुणे: साधना प्रकाशन.
4. https://kartavyasadhana.in/view-article/maratha-reservation-decisions-that-underlines-social-undercurrent-writes-vivek-ghotale
5. https://www.google.com/amp/s/m.thewire.in/article/law/maratha-reservations-why-scs-verdict-may-still-open-the-door-to-further-litigation/amp
6. Palshikar, S.V., Birmal, N., Ghotale, V. (2010). Coalitions in Maharashtra: Political fragmentation or Social reconfiguration? (CAS Occasional Paper Series No. 4). Pune: Dept of Politics & Public Administration, University of Pune.
7. Sathe,S. P.(2003), Judicial Activism in India,Oxford University Press ,India

पाली भाषेचे स्वरूप

डॉ. माधव बसवंते
प्राध्यापक तथा मराठी विभागप्रमुख राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, जि.नांदेड
Email: madhavgbt@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.6988602

सारांश : *इ.स. पूर्व काळापासून भारतात अनेक भाषा भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतात बोलल्या जातात. या भाषांच्या मालिकेतील पाली भाषेचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. पाली भाषा ही एक स्वतंत्र भाषा आहे. पाली भाषा ही एक प्राकृतिक भाषा आहे. त्रिपिटकातील भगवान बुद्धांची वचने ही पाली भाषेत आहेत. मगध सम्राटाने आपल्या राज्य कारभाराची भाषा म्हणून पाली भाषेला अधिकृत दर्जा प्राप्त करून दिला होता. भारतातील प्रामुख्याने मराठी, हिंदी, बंगाली व पंजाबी, मल्याळम्, गुजराथी या भाषांमध्ये पाली भाषेच्या अनेक शब्दांचा वापर होताना दिसून येतो. भगवान बुद्धाच्या आधीपासूनच पाली भाषा ही अस्तित्वात होती असे भाषा अभ्यासक व संशोधकांना वाटते. आपणास भगवान बुद्धाच्या विशाल मानवतेच्या तत्वज्ञानाचा परिचय हा पाली भाषेतून करून घेता येतो. पाली भाषा ही प्रामुख्याने तथागत भगवान बुद्धांच्या संदेशाची भाषा होती. पाली भाषेच्या साहित्यामध्ये ऐतिहासिक ज्ञानाचा प्रचंड भांडार असून ते ज्ञानभांडार अजूनही वाचकांसमोर पूर्णपणे आलेले नाही, म्हणूनच पाली भाषा आणि पाली साहित्यावर संशोधन करण्याची गरज आहे.*

बीजसंज्ञा : पाली भाषा उगम, त्रिपिटक, वर्णमाला, नाम, सर्वनाम, क्रियापद, विभक्ती, निष्कर्ष

प्रस्तावना :

पाली भाषा ही सर्वसामान्य माणसांची बोलीभाषा असल्यामुळे पाली भाषेत साहित्य निर्मिती होऊ शकली नाही. आज आपण ज्या भाषेला पाली भाषा म्हणून ओळखतो त्या भाषेचे प्रारंभीचे नाव पाली भाषा नव्हते, हे प्रकर्षाने जाणवते. दीपवंस ग्रंथामध्ये पालीचा प्रयोग बुद्धवचन असे दिसून येते. साधारणतः अठराव्या—एकोणिसाव्या शतकापर्यंत पाली या शब्दाचा अर्थ एक स्वतंत्र भाषा म्हणून दिसून येत नाही. आचार्य बुद्धघोषांच्या अट्ठकथा मध्ये पाली शब्दाचा वापर दोन अर्थानी केलेला आहे. त्यातील पहिला अर्थ बुद्धवचन किंवा मूळ त्रिपिटक तर दुसरा अर्थ पाठ किंवा मूळ त्रिपिटकाचा पाठ असा आहे. तसेच सासनवंश या ग्रंथातही पाली या शब्दाचा अर्थ बुद्धवचन किंवा मूळ त्रिपिटक पाठ असाच असल्याचे दिसून येतेण मूळात मागधी भाषाच पाली ही प्राकृत भाषा म्हणून भारतात बोलली जात होती, पण या भाषेचे स्वतंत्र असे नियमबद्ध व्याकरण नव्हते. परंतु पुढे ही पाली भाषा जेव्हा ग्रंथाची वा साहित्याची भाषा झाली, तेव्हा मात्र पालीभाषेला व्याकरणाचे स्वरूप प्राप्त झाले. *'सामान्य जनांद्वारे बोलली जाणारी पाली भाषा प्रगतीशील मानव समाजाबरोबर आपले रंगरूप बदलत गेली. त्या समयी सामान्य जनांच्या भाषेने मागधीचे रूप ग्रहण केले व त्याच भाषेला पुढे पाली भाषा, मागधीा, तन्ति इत्यादी नावांनी ओळखले गेले. बौद्धकालीन सामान्य जणांच्या भावनासह व भगवान बुद्धांच्या उपदेशांचा अंतर्भाव अंकित करण्याचे सौभाग्य पाली भाषेला प्राप्त झाले.*[१]

आपणास पाली भाषेचा अभ्यास परियत्ति, पटिपत्ति व पटिवेदन या तीन अंगाने करता येतो. यावरून पाली भाषा ही भगवान बुद्धाच्या जन्मापूर्वीपासूनच समाजात बोलली जात होती. धम्म उपदेशासाठी भगवान बुद्धांनी पाली भाषेचा वापर केला आणि पुढे पाली भाषा ही ग्रंथाची भाषा झाली.

'दुर्दैवाने भारतातून बुद्धाचा धम्म लयाला गेला. भाषा विसरली गेली आणि लिपी वाचता येईनाशी झाली. परंतु श्रीलंका, म्यानमार सारख्या आपल्या शेजारच्या देशांनी बुद्धाच्या धम्मासह पाली भाषेचे जतनच केले नाही, तर ती भाषा जोपासली. जगभरातील बौद्ध राष्ट्रांमध्ये अभ्यासली जाणारी पाली भाषा भारतात मात्र परकी आणि नवीन भाषा असल्यासारखी वाटते. पण आपण हे विसरायला नको की, पाली भाषा ही आज भारतात बोलल्या जाणाऱ्या सर्व भाषांच्या आदिभाषेसारखी आहे आणि त्यामुळे आपल्याला खूप जवळची आहे. ऐकतांना ओळखीची वाटते आणि कित्येक शब्द तर अगदी बोली भाषेतील वाटतात.[२]

पाली भाषा अर्थ व उगम :

आज आपण ज्या भाषेला पाली भाषा म्हणून ओळखतो त्या भाषेचे प्रारंभीक नाव पाली भाषा नाही हे प्रकर्षाने जाणवते. इ.स.एकोणिसाव्या शतकामध्ये भिक्षू प्रज्ञास्वामी यांनी सासनवंश या आपल्या ग्रंथामध्ये पाली शब्दाचा भाषा म्हणून उल्लेख केलेला आहे. पाली या शब्दाचा मूळ अर्थ बुद्धवचन, त्रिपिटकातील मूळपाठ किंवा संस्कृत भाषेप्रमाणे पंक्ती, असावा अशी मते मांडण्यात आलेली आहेत. पाली भाषेच्या उगमाविषयी काही विचारवंतांची मते खालीलप्रमाणे आहेत.

१) प्रोफेसर रायस डेविडस — कोशल प्रदेशामध्ये इ. स.पूर्व सहाव्या आणि सातव्या शतकामध्ये पाली भाषा ही बोलीभाषा होती, कारण भगवान बुद्ध कोशल प्रदेशातीलच होते. म्हणून त्यांची भाषा मागधीच असणार.

२) आर.ओ.फ्रेंक — पाली भाषेचे उगमस्थान विंध्य प्रदेश आहे, कारण गिरणार शिलालेखाशी पाली भाषेचे अधिक साम्य आहे.

३) स्टैन कोनो — विंध्य प्रदेश पाली भाषेचे उगमस्थान आहे. पैशाची प्राकृत भाषा ही विंध्यप्रदेशामध्ये उज्जयिनीच्या जवळपास बोलली जात होती. पैशाची व पाली भाषेत बरेचसे साम्य आहे.

४) डॉ.ओल्डनबर्ग — पाली ही कलिंङग देशाची भाषा होती, कारण लंका शेजारी असल्याने कलिंग वरूनच लंकामध्ये धम्मोपदेशचे कार्य झाले.

५) इ.मुलर – कलिंङगच पाली भाषेचे उगमस्थान आहे, कारण सर्वात आधी भाषेचा लंकामध्ये प्रचार, प्रसार होणे हे अधिक सुसंगत वाटते.

६) मराठी विश्वकोश – पाली ही जातकांची, तसेच धम्मपद बोधनिहाय इ. बौद्ध धर्मग्रंथाची भाषा आहे. पाली याचा मूळ अर्थ ओळ किंवा पंक्ती असा आहे. एखाद्या धर्मग्रंथातील वचन किंवा उतारा असाही अर्थ नंतर त्याला लक्षणेने आला आहे.

त्रिपिटक

बौद्धांच्या पवित्र ग्रंथांना त्रिपिटक या नावाने ओळखले जाते. भगवान गौतम बुद्धांनी आपल्या अनुयायांना जे नियम, उपदेश आणि तत्वज्ञान दिले आहेत, ते त्रिपिटकात आहेत. त्रिपिटक म्हणजे तीन पेटारे आहेत. या तीन पेटाऱ्यात सुत्तपिटक, विनयपिटक आणि अधिधम्म या तीन पिटाऱ्यांचा समावेश आहे. थेरवादी बौद्ध परंपरेनुसार त्रिपिटकांना बुद्धवचन मानले जाते, कुशिनारा येथे भगवान बुद्धाचे महापरिनिर्वाण झाल्यानंतर चौथ्या महिन्यात राजगृह येथील वैभार पर्वतावरील सप्तपर्णी गुंफा येथे अनेक भिक्खुंच्या उपस्थितीत प्रथम संगीती घेण्यात आली. भगवन गौतम बुद्धांनी ४५ वर्षे चारिका करून जी बुद्धवचने जनतेला दिली आहेत, त्या धर्मोपदेशांचे संकलनात्मक ग्रंथ म्हणजेच त्रिपिटक होय.

१.सुत्तपिटक

ज्या ग्रंथामध्ये सामान्य उपदेश आहेत, अशा त्या ग्रंथाला सुत्तपिटक असे संबोधण्यात आले आहे. तथागतांनी भिक्षु, गृहस्थ व आपल्या अनेक शिष्यांना दिलेल्या अनेक उपदेशांचा या ग्रंथात समावेश आहे. या सुत्तपिटकांध्मये इ.स. पूर्व पाचव्या व सहाव्या शतकातील भारतातील सामाजिक जीवन, उद्योग, धार्मिक पद्धती, मनोरंजन, कला, वर्णवाद, जातिवाद, गाव, शहर, कृषीजीवन, साहित्य, सामाजिक रूढी–परंपरा, माणसांची नैतिकता, स्त्रीयांची अवस्था इत्यादींची माहिती देण्यात आलेली आहे.

२.विनय पिटक

बौद्ध धर्माच्या परंपरेत विनयपिटक या ग्रंथाचे स्थान सर्वश्रेष्ठ दर्जाचे आहे. बौद्ध विचारवंत या ग्रंथास भिक्खू संघाचे संविधान म्हणतात. यात भिक्खूंनी पाळावयाच्या नियमांचा संग्रह असून शरीर आणि वाणीचे नियमन केल्यामुळेच या ग्रंथाला विनयपिटक म्हटले जाते. या विनयपिटकाचे तीन भाग असून या तीन भागांचे सुत्तविभंग, भिक्खू विभंग, भिक्खूणी विभंग, खन्धक, महावग्ग व चुल्लवग्ग या नावाचे ग्रंथ तयार करण्यात आले आहेत.

३)अधिधम्म पिटक

यात शरीर, चित्त अणि वैज्ञानिक विषयावरील उपदेश संग्रहित करण्यात आले आहेत. आचार्य बुद्धघोषांनी त्रिपिटकातील अधिधम्माचा अर्थ उच्चस्तर धम्म किंवा विशेषधम्म असा केला आहे. अधिधम्म पिटकांमध्ये सात ग्रंथाचा समावेश असून त्यात १) धम्मसंगणि, २) विभंग, ३) धातुकथा, ४) पुग्गल पत्रति, ५) कथावत्थु, ६) यमक, व ७) पट्ठाण या ग्रंथाचा समावेश आहे.

वर्णमाला

भारतातील किंवा जगातील कोणतीही भाषा शिकण्यासाठी प्रथमतः वर्णमाला शिकावी लागते. इतर भाषेप्रमाणेच पाली भाषेत ४३ वर्ण असून त्यात दहा स्वर व तेहतीस व्यंजने आहेत. पाली भाषेमध्ये प्रामुख्याने कच्चायन व मोग्गलायन या दोन प्रकारच्या व्याकरणाचा अभ्यास केला जातो. पाली भाषेतील ही वर्णमाला देवनागरी व रोमन लिपीमध्ये आहे. पाली भाषेत स्वर, व्यंजन, नियम आहेत. अट्टकडी व संयुक्त व्यंजनाच्या परिवर्तनाचे काही नियम दिले आहेत. पाली भाषेतील काही अपवादात्मक शब्द वगळता शब्दांच्या प्रारंभीच जोडाक्षर येत नाही.

नाम

पाली भाषेतील नामामध्ये तीन लिंग, दोन वचने व सामान्यपणे सात विभक्त्या आहेत. नामाच्या अंत्य वर्णानुसार पाली भाषेतील शब्दांना प्रत्यय लागतात. संस्कृत भाषेची काही रूपे यात आढळतात. पालीतील एकवचन व अनेकवचनाची रूपावली सोपी व स्पष्ट आहे. जसे बुद्धो (बुद्धा)

सर्वनाम

एखाद्या वाक्यामध्ये वारंवार नामाचा उल्लेख करणे भाषिकदृ ष्ट्या योग्य नाही. त्यामुळे जेव्हा वाक्यामध्ये नामाच्या ऐवजी वापरण्यात येणाऱ्या शब्दाला सर्वनाम म्हणतात. पाली भाषेतील सर्वनाम हे प्रामुख्याने चार भागामध्ये विभागले गेले आहेत. पाली भाषेतील पुरूषवाचक सर्वनाम (अम्ह, तुम्ह), दर्शक सर्वनाम (त, एत, इम), संबंध दर्शक सर्वनाम (य), प्रश्नार्थक सर्वनाम (क) अशा शब्दांचा वापर केला जातो.

क्रियापद

कोणत्याही भाषेच्या अभ्यासासाठी क्रियापदाचा अभ्यास महत्वाचा असतो. जो वाक्यातील कर्त्याची क्रिया दर्शवविते त्या शब्दाला क्रियापद म्हणतात. क्रियापदाच्या मूळ शब्दास धातू म्हणतात. पाली भाषेत तीन काळ आहेत. पाली भाषेत वर्तमानकाळाला, वर्तमान किंवा पच्चुपन्न काल म्हणतात. भूतकाळाला अतित काल म्हणतात, तर भविष्यकाल अनागत काल म्हणतात. पाली भाषेतील क्रियापद ओळखण्यासाठी चार पायऱ्या नेहमीच लक्षात ठेवाव्या लागतात.

'उदा. धावति (क्रियापद) १. मूळ शब्द ओळखणे (धाव), २. मूळ शब्दाला लागलेले प्रत्यय व वचन ओळखणे (ति), ३. प्रत्ययाचा काळा, पुरिस, वचन ओळखणे (वर्तमानकाळ, पठम पुरिस व एकवचन), ४. मूळ शब्दाच्या व प्रत्ययाच्या काळाप्रमाणे क्रियापदाचा अर्थ लावणे = (धावतो)''[३]

विभक्ती पाली भाषेतील विभक्ती हा व्याकरणाचा महत्वपूर्ण भाग आहे. पाली भाषेत सात विभक्ती असून एक संबोधन आहे. मराठीतील संबोधन विभक्ती प्रकार हा पाली भाषेत स्वतंत्र विभक्ती म्हणून विचार केला जात नाही. मराठी भाषेतील संबोधनला पाली भाषेत आलपन म्हणतात. पाली भाषेतील अनेक शब्द हे स्वरान्त असतात, त्यामुळे विभक्तीनुसार शब्दांचे प्रत्यय बदलतात.

निष्कर्ष :

१. मागधी भाषा हीच पुढे पाली भाषा म्हणून नावारूपास आली. देश–विदेशातील सामाजिक,

राजकीय, धार्मिक, वाङ्मयीन, वैज्ञानिक, बौद्धतत्वज्ञान इ. विषयावरील माहितीसाठी पाली भाषेचा उपयोग होतो.

२. पाली भाषा ही फक्त भारतातील आधुनिक भाषांनाच प्रभावित केले नाही, तर जगातील अनेक भाषांवर प्रभाव पाडलेला आहे.

३. भगवान गौतम बुद्धांची शिकवण, उपदेश, तसेच भारतातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक यासारख्या मानवी जीवनाच्या परिस्थितीचे चित्रण त्रिपिटकातून प्रतिबिंबीत होते

४. पाली भाषेत ज्या तीन प्रकारचे वाक्य बोलले जाते त्यास पुरिस म्हणतात. पाली भाषेतील उत्तम पुरिस म्हणजे प्रथम पुरूष, मज्झिम पुरिस म्हणजे द्वितीय पुरूष आणि पठम पुरिस म्हणजे तृतीय पुरूष होय.

५. भारतीय इतिहासाचा कालक्रमाच्या निश्चितीसाठी पाली भाषा आणि पाली साहित्याचे ऐतिहासिक महत्व आहे.

६. तथागत भगवान गौतम बुद्धांच्या काळात अनेक गणराज्य अस्तित्वात होते. या गणराज्यामध्ये उद्‌भवलेल्या अनेक समस्यांवरील अचूक निदानासाठी भगवान गौतम बुद्धांनी मार्गदर्शन केले होते.

७. भयग्रस्त व दु:खी माणसांना त्यांची दु:खातून मुक्ती करण्यासाठी तथागत गौतम बुद्धांनी प्रत्येकांना सुखप्राप्तीचा मार्ग दाखविला.

८. तथागत भगवान गौतम बुद्ध हे जगातील श्रेष्ठ मनोवैज्ञानिक होते.

९. पाली भाषा ही आपणास नऊ अंगानी शिकता येते, म्हणूनच पालीला नवांगसत्थुसासन असेही म्हटले जाते.

१०. विवेकबुद्धी व प्रज्ञाबुद्धीने न वागल्यामुळे माणसांच्या जीवनात दु:ख निर्माण होते, म्हणूनच या दु:खाचे निर्मूलन करण्यासाठी पाली भाषेतील धम्म विचार हा मानवतावाद निर्माण करणरा आहे.

संदर्भग्रंथ :

१.भालशंकर राजेंद्र, पाली भाषा ओळख व व्याकरण, कुलसचिव य.च.म.मु.वि. नाशिक, प्रथमावृत्ती जून २०२१,पृ. २.

२.पालि पकासो, इयत्ता बारावी, म.रा. पाठ्यपुस्तक निर्मिती व संशोधन मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती २०२०, पृ.१०२.

३.कित्ता, भालशंकर राजेंद्र, पृ.७३.

पूर्व बाल्यावस्थेतील मुलांच्या विकासात अंगणवाडीचे योगदान

संगिता गंगाराम मेश्राम
(संशोधन विद्यार्थीनी) द्वारा: विशाल पानेकर, संजय सॉ मिल जवळ, जोगळेकर प्लॉट, अमरावती—४४४६०६
Email-sangitameshram233@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.6988610

सारांश :आजची मुले देशाचे उज्वल भविष्य आहेत. देशाचे निर्माते आणि आकार देणारे आहेत. मुलांच्या जीवनाचा पाया रचताना अधिक संवेदनशिलतेने कार्यकरण्याची गरज आहे. बालकांचा सर्वांगिण विकास योग्य दिशेने होण्याकरीता आवश्यक गरजांची पुर्तता करणारे पोषक वातावरण मिळायला हवे. बालकांना सुदृढ व निरोगी घडवायचे असेल तर त्यांचे उत्तम योग्य पध्दतीने संगोपन होणे अतिशय आवश्यक आहे मुलांच्या सर्वांगिण विकासाच्या दृष्टीने अधिक लक्ष केंद्रित करुन निरोग व सुदृढ पिढी तयार होईल, जी देशाला प्रगतीपथावर नेण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य यशस्वीरित्या पार पाडण्यास सक्षम असेल. अशा कार्यक्षम पिढीला घडविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य अंगणवाडीद्वारे उत्तम प्रकारे पार पाडल्या जाते. अंगणवाडी बालकांच्या विकासासाठी जगातील सर्वात मोठ्या आणि सर्वात अद्वितीय कार्यक्रमापैकी एक आहे.'बालकांच्या सर्वांगिण विकासाची नेमकी दिशा दाखवून उज्वल भवितव्याकडे वाटचाल करण्याचे शिक्षण देणारे केंद्र म्हणजे अंगणवाडी होय.' अंगणवाडीत नोंदणीकृत मुले साधारण: ३ ते ६ वर्षे वयोगटाची असतात. आणि या वयोगटातील मुलांना पूर्व शालेय मुले देखिल म्हणतात. 'पूर्व शालेय अवस्था म्हणजे शाळेत जाण्यापूर्वीचा कालखंड होय.'

प्रस्तावना :

बालकांच्या जीवनातील पहिली सहावर्षे अतिशय महत्त्वपूर्ण असून या वयात भावी आयुष्याचा पाया रचला जातो. आरोग्यदायी सवयी लावून विकासाच्या दृष्टिने बालक सर्वाधिक गतीने नव्या गोष्टी आत्मसात करतो. 'जीवनाच्या प्रारंभिक शिक्षणाचा काळ असून या वयामध्ये जगण्याचे अनौपचारीक शिक्षण दिले जाते.' 'पूर्व शालेय अवस्था अत्यंत संवेदनशील व तीव्र ग्रहणक्षमता असणारी असते. बालकांच्या व्यक्तिमत्व विकासाचा पाया याच काळात घातला जातो. म्हणून बालकास संतुलित आहार व अनुकूल वातावरण मिळावयास हवे.' —मानसशास्त्रज्ञ—सिगमंड फ्राईड बालकांच्या आयुष्याला योग्य वळण लावण्याची आणि त्यांची प्रगती घडवून आणण्याचे एकमेव ठिकाण म्हणजे अंगणवाडी होय. अंगणवाडीमध्ये पूरक पोषण आहार, आरोग्य तपासणी, लसीकरण, पूर्व शालेय शिक्षण पोषण व आरोग्य विषयक मार्गदर्शन आणि किशोरी व मातांना प्रशिक्षण यासारख्या सेवांच्या माध्यमातून बालकांचा सर्वांगिण विकास साधला जातो. 'शिक्षण म्हणजे बालाकांच्या शरीर, मन आणि आत्मा या प्रक्रियेमध्ये जे सुप्त उत्तमत्व आहे त्याचा सर्वांगिण विकास घडवून आणणे ज्यामुळे कृतीशील समाजाची निर्मिती होईल.' — महात्मा गांधी

उद्दिष्टे :

अंगणवाडीतील नोंदणीकृत बालकांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
अंगणवाडीत दिल्या जाणाऱ्या सेवांचे मूल्यमापन करणे.
अंगणवाडीतील सेवांचा बालकांच्या विकासावर होणाऱ्या प्रभावाचे अध्ययन करणे.
अंगणवाडीतील सोयीसुविधांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

अंगणवाडीतील मुले आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील असतात.
अंगणवाडीतील सेवांचा दर्जा समाधानकारक आहे.
अंगणवाडीतील सेवा बालकांच्या विकासाकरिता अनुकूल असतात.
बालकांच्या विकासाकरीता अंगणवाडीतील सोयी सुविधा पूरक आहेत.
भारत हा जागतिक बाल हक्क संरक्षण परिषदेचा सदस्य असल्यामुळे ६ वर्षाखालील बालकांना ई.सी.सी.ई. (Early Childhood Care and Education) देण्यासाठी भारत

देश कटिबध्द आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या २००२ च्या सुधारणेनुसार बालकांचे संरक्षण आणि शिक्षण हा कायदा आहे. त्यानुसार अंगणवाडीच्या माध्यमातुन ई.सी.सी.ई. दिले जाते. एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेच्या माहितीनुसार ऑक्टोबर २०१८ मध्ये महाराष्ट्रात १,०८,७७३ अंगणवाड्या आहेत. यात ३०२४ पर्यवेक्षक तर २५३ बालविकास प्रकल्प अधिकारी आहेत. युनिसेफने महाराष्ट्रराज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद तसेच आय.सी.डी.एस. सोबत शाळापूर्व शिक्षण म्हणजेच ई.सी.सी.ई. चा अभ्यासक्रम होय. राज्यघटनेच्या ४५ व्या कलमात राज्याने ६ वर्षाचे बालक होईपर्यंत ई.सी.सी.ई. सुविधा पुरविली पाहिजे. तसेच शिक्षण हक्क कायद्यामध्ये ११व्या कलमातही याचा पुर्नरूच्चार केला आहे. यापूर्वीचे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९७४ मध्ये तसेच ११ व्या राष्ट्रीय नियोजनामध्ये हे स्पष्ट केले आहे.

स्वयंशिक्षणावर भर, बालकांच्या मानसिक शक्तीचा विचार, स्वयं शिस्तीचे शिक्षण, व्यक्तिमत्वाचा विकास, व्यावहारिक शिक्षण, इत्यादी मूल्ये बालकामध्ये रूजविण्याकरीता डॉ. मादाम मारीया माँटेसरी यांनी ६ जानेवारी, १९०७ रोजी जगातील पहिली बालवाडी इटली या देशात सुरू केली. डॉ. माँटेसरी यांच्या कार्याने प्रेरित होवून भारतात ताराबाई मोडक आणि अनुताई वाघ यांनी ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यातील कोसबाड येथे १९४५ मध्ये आदिवासींच्या मुलांसाठी कुरणशाळा सुरू केली. १९६० च्या दरम्यान विकसनशील राष्ट्रामध्ये 'माता व बालसंगोपन' याकरीता मार्गदर्शन करणारे, आरोग्य व पोषण आणि शिक्षण याविषयी सर्वंकष माहिती देणाऱ्या केंद्राची गरज भासली.

भारतात २ ऑक्टोबर, १९७५ रोजी एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेची सुरूवात अमरावती जिल्ह्यातील धारणी या आदिवासी व मुंबई येथील धारावी या नागरी प्रकल्पाच्या स्थापनेपासूनच महाराष्ट्र राज्यात प्रथम राबविली गेली. अंगणवाडी सेवा योजना सुरू करण्यामागील मुळ उद्देश गरीबातल्या गरीब बालकांचे आरोग्य सुधारणे आणि प्राथमिक शिक्षणाकरीता तयार करणे, हा होता. तसेच ० ते ६ वर्षे वयोगटातील बालाकांचा पोषण व आरोग्याचा स्तर सुधारणे, बालमृत्यूदर, मतीमंदत्व, अनारोग्य, कुपोषण, शाळा गळतीचे प्रमाण कमी करून त्यांचा मानसिक, शारीरिक, सामाजिक विकासाचा पाया विकसित करणे हा देखील होता. अंगणवाडी सेवा योजना हा जगातला महत्वाचा अन्न सुरक्षा कार्यक्रम असुन युनिसेफ आणि वर्ल्ड बॅक यांच्या मदतीने भारतात २ ऑक्टोबर, १९७५ ला सुरू झाल्यामुळे हा भारत सरकारसाठी सर्वात मोठा व महत्त्वकांक्षी कार्यक्रम ठरला. या योजने अंतर्गत आरोग्यासोबतच मुलांना पूर्व प्राथमिक शिक्षण देवून त्यांचा शैक्षणिक पाया मजबूत केला जातो. तसेच बालमृत्यू रोखण्यासाठी व कुपोषणाचा दर कमी करण्यासाठी कार्यप्रणालीचे नियोजन आखून त्याप्रमाणे अंगणवाडी कर्मचाऱ्यांद्वारे अंमलबजावणी केली जाते.

आज भारतात १३,१८,९१२ (तेरा लाख अठरा हजार नऊशे बारा) एवढी अंगणवाडी केंद्र कार्यरत आहेत. शासनाच्या मंजूर अंगणवाड्यांपैकी ९५ टक्के अंगणवाड्या सद्यास्थितीत कार्यरत आहेत. प्रत्येक अंगणवाडीत प्रवेशित बालकांची संख्या सरासरी ३० मुले आहे. साधारणत: ७०० ते ८०० लोकसंख्येमागे १ अंगणवाडी कार्यरत असते. अंगणवाडी सेवा योजनेचे जवळपास १९ कोटी मुले लाभार्थी आहेत. जगातला महत्त्वाचा अन्नसुरक्षा कार्यक्रम म्हणून अंगणवाडीची ख्याती आहे.

महाराष्ट्रात ग्रामीण आदिवासी आणि शहरी वस्त्यामध्ये साधारणत: १ लाख १० हजार अंगणवाड्या आहेत. सद्यास्थितीतील आकडेवारीनुसार ६ वर्षाखालील मुलांची संख्या १ कोटी २८ लाखा पेक्षा अधिक आहे. त्यापैकी फक्त ८० लाख ३० हजार मुलांपर्यंत अंगणवाडीतील सेवा पोहचल्या आहेत. संशोधनाचा मूळ हेतू हाच आहे की, समाजातील आर्थिक दुर्बल घटकातील प्रत्येक मुलांपर्यंत अंगणवाडीतील सेवा पोहचविणे आवश्यक आहे. याकरीता शासन आणि समाजातील सुजाण कार्यकर्त्यांनी, पालकांनी, अंगणवाडी कर्मचाऱ्यांनी प्रयत्न करायला हवे. अंगणवाडीचे महत्त्व प्रत्येक व्यक्तिच्या जीवनात अनन्यसाधारण आहे.

'बालके हा केवळ राष्ट्राचा ठेवा न मानता देशाभिमानाची ढापणे लावून तूकडे पडलेल्या या जगाला एकत्र ठेवणारी शक्ती आहे'—पंडित जवाहरलाल नेहरू

शासनाची अंगणवाडी स्थापन्यामागील उद्‌दिष्टे खालीलप्रमाणे —

३ ते ६ वर्षाखालील गरीब मुलांचा आरोग्य आणि पोषणाचा दर्जा वृध्दिंगत करणे.

मुलांचा सुयोग्य, संतुलित, मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक विकासाचा पाया तयार करणे.

लहान मुलांमधील आकस्मिक मृत्यूचे प्रमाण कमी करणे. राज्यातील मुलांच्या विकासाच्या उद्‌देशाने विविध शासकीय उपक्रम आणि योजना राबविणाऱ्या विविध शासकीय विभागामध्ये धोरण सुनिश्चिती आणि अंमलबजावणी करण्याकरीता समन्वय साधणे.

राज्यातील लहान मुलांच्या मातांना आरोग्य आणि पोषण मूल्यांची माहिती आणि प्रशिक्षण देणे. मुलांचे संगोपन करण्याच्या त्यांच्या क्षमता वृध्दिंगत करणे.

लहान मुलांच्या मातांना आणि गर्भवती महिलांना देखिल पौष्टिक आहार पुरविणे.

वरील उद्‌दिष्टांना साध्य करण्याकरिता अंगणवाडी केंद्र सतत कार्यरत असते. समाजाची पुढील पिढी निरोगी व निकोप घडविण्यामध्ये अंगणवाडीचे मोलाचे योगदान आहे. मुलांच्या संपूर्ण आयुष्याचा पाया मजबूत करण्याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य अंगणवाडी निस्वार्थ हेतूने करत असल्यामुळे अंगणवाडीला समाजात महत्त्वाचे स्थान आहे.

संशोधनाकरीता निरीक्षण, मुलाखत आणि प्रश्नावली यासाधनांचा तथ्ये संकलित करण्याकरीता उपयोग केला.

मुलांची कौंटुबिक पार्श्वभूमी अभ्यासली असता असे निदर्शनास आले की, अंगणवाडीतील मुले आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत, पालकांचे अज्ञान, अंधश्रध्दा, साक्षरतेचे प्रमाण कमी, व्यसनी पालक, आई—वडीलांमधील मतभेद, पालकांमधील उच्च शिक्षणाचा अभाव, अपत्य संख्या अधिक, उत्पन्नाचे स्त्रोत कमी अशा प्रकारच्या समस्या अधिक असलेल्या मोल मजुरी करणाऱ्या कुटुंबातील मुलांचे प्रमाण अधिक आढळले. या वातावरणातील मुलांमध्ये विविध प्रकारचे आजारपण, रातांधळेपणा, मुडदूस, गलगंड, क्वॉशिऑरकर, मॅरसमस यासाख्या आजारांना बळी पडून मुलांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण अधिक दिसून आले. अंगणवाडीत प्रवेशित मुलांना शासनाद्वारे अंगणवाडी मार्फत प्रमुख ६ सेवा दिल्या जातात. मुलांचे आरोग्य सुधारुन, पूर्व प्राथमिक शिक्षण देणे. तसेच त्यांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्याकरीता खालील सेवा दिल्या जातात.

पूरक पोषण आहार :

३ ते ६ वर्षे वयोगटातील सामान्य मुलांना ५०० कॅलरी व १२ ते १५ ग्रॅम प्रथिने मिळतील एवढा पुरक आहार दिला जातो. तसेच तीव्र गंभीर कुपोषित बालकांना ८०० कॅलरी व २० ते २५ ग्रॅम प्रथिने मिळतील अशा स्वरूपाचा आहार दिला जातो. जी मुले अंगणवाडी बसून आहार खाऊ शकत नाही अशा मुलांना आहार घरी घेवून जाण्याची परवानगी आहे. यालाच टी. एच.आर. (टेक होम रेशन) असे म्हणतात.

आरोग्य तपासणी :

मुलांची दरमहा आरोग्य तपासणी मध्ये वजन व उंची मोजून वाढ व विकासाची गती ठरवितात.

लसीकरण :

अंगणवाडीतील मुलांना विविध आजारापासून संरक्षण मिळावे म्हणून प्रतिबंधक उपाय म्हणजे लसीकरण होय. महिन्यातून एकदा लसीकरणाचे आयोजन करतात. वेळापत्रकानुसार लसीकरण केले जाते.

पूर्व शालेय शिक्षण :

शिक्षणाचा पाया रचण्याचे कार्य तसेच पूर्व प्राथमिक शिक्षणाकरीता मुलांना तयार करून त्यांना स्वावलंबी बनविले जाते.

आरोग्य व पोषणाच्या संदर्भात मार्गदर्शन :

मुलांच्या मातांना पोषण व आरोग्याविषयी मार्गदर्शन केले जाते. उत्तम पोषण आरोग्यदायी जीवन देते. म्हणून संपूर्ण अन्नघटक युक्त आहार रोज घेणे आवश्यक आहे. हे पटवून देण्याचे कार्य अंगणवाडी सेविका करतात.

संदर्भ सेवा :

अंगणवाडीतील एखादे मुल आरोग्य तपासणी केल्यानंतर गंभीर आजारी आहे असे आढळल्यास या मुलांना पुढील उपचाराकरीता शासकिय रूग्णालयात पाठविले जाते.

यासारख्या सेवा अंगणवाडी मार्फत समाजातील तळागाळातील बालकांपर्यंत पोहचवून आरोग्यदायी वातावरण तयार केले जाते. असे संशोधनामध्ये दिसून आले.

मुलांना घडविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य जरी अंगणवाडी करीत असली तरी अधिकाअधिक अंगणवाड्या ह्या भाडेतत्त्वावर इमारत घेवून चालविल्या जातात. शासनाची इमारत अंगणवाडीजवळ नसल्यामुळे मुलांना भरपूर जागा खेळायला मिळत नाही, विजेचा लपंनडाव, नळ अथवा हातपंपाचे पिण्याकरीता पाणी, स्वयंपाकाचे भांडे तसेच इतर साहित्याची कमतरता दिसून आली. शौचालय देखील योग्य स्थितीत नव्हते असे पाहणी करते वेळी निदर्शनास आले. अधिकतर अंगणवाडीत पायाभूत गरजा पूर्ण होतील एवढे देखिल साहित्य उपलब्ध नव्हते. पूरक पोषण आहार बचत गटाच्या महिलांकडून बनवून घेतला जातो. आहारामध्ये स्थानिक अन्नपदार्थाचा समावेश आढळला.

निष्कर्ष :

समाजाच्या जडणघडणीत अंगणवाडीचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. देशाला विकासाच्या मार्गावर नेण्याचे कार्य सतत अंगणवाडी केंद्रातून केले जाते. कारण सुजाण, सर्वगुणसंपन्न नागरीक फक्त अंगणवाडीतूनच घडविल्या जातात आणि असे नागरीक देशाचा विकास घडवितात म्हणूनच अंगणवाडीला प्रत्येकाच्या जीवनात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. मुले ही राष्ट्राची वास्तविक संपत्ती असून ती एकप्रकारची भविष्यातील गुंतवणुक आहे.

मुलांच्या सर्वांगिण विकासाच्या अभावी राष्ट्राचे उत्पन्न संभवत नाही. या दृष्टिकोनातून सहा वर्षाखालील मुलांना पूरक पोषण आहार, संदर्भ आरोग्य सेवा, अनौपचारिक पूर्व शालेय शिक्षण, लसीकरण, रोगप्रतिकारकक्षम मुलांना बनविणे, आरोग्य तपासणी अशा विविध सेवा याच प्रमाणे १५ ते ४५ वयोगटातील स्त्रियांना सकस आहाराविषयी शिक्षण देणे, बालसंगोपन इत्यादी विषयीचे मार्गदर्शन अंगणवाडीमध्ये केले जाते. याचा उपयोग बालकांच्या योग्य संगोपनाकरिता होतो.

देशाच्या ग्रामीण तसेच शहरी भागातील आर्थिक दुर्बल समाजातील बालकांचा सांभाळ करण्याकरिता व मनोविकासासाठी अंगणवाड्यांची नितांत गरज आहे.

संदर्भ :

१. महिला व बालविकास विभाग केरळ
२. अंगणवाडीच्या ताई मेस्मा च्या कक्षेत — पण प्रश्न नेमका काय ?
३. महिला व बालविकास विभाग महाराष्ट्र शासन
४. अंगणवाडी कार्यकर्तीसाठी मार्गदर्शिका महाराष्ट्र राज्य
५. महिला व बालविकास विभाग लेखी परीक्षा मार्गदर्शक २०१५ चंद्रकांत मिसळ
६. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना, महाराष्ट्र राज्य
७. पूर्व शालेय शिक्षण सचित्र संदेश मूल्यांकन पूस्तिका (वय वर्षे ३ ते ४)
८. आकार बालशिक्षणक्रम (युनिसेफ) २०१९ पर्यवेक्षिका व अंगणवाडी सेविकासाठी हस्तपूस्तिका
९. बाल्यावस्था पूर्व संगोपन शिक्षण विकीपिडीया
१०. बोल भिडूडॉट कॉम २०२२

शेतमाल हमीभाव व शेतमालाच्या किंमतीचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम

डॉ. संभाजी भाऊराव काळे[1] दिगांबर ज्ञानदेव नलगे[2]

[1] मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री. मारूतराव घुले पाटील शिक्षण संस्थेचे, जिजामाता शास्त्र व कला महाविद्यालय, भेंडा.

[2]संशोधक , पद्व्युत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतूजी थोरात कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर

इमेल – digambarnalage2222@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.6988617

गोषवारा – शेतमालाच्या किंमती हा अतिशय संवेदनशील विषय आहे. अन्नधान्य, तेलबिया, ताग, कापूस इ. कृषिउत्पादने कोणत्या किंमतीला मिळतात, यावर लोकांचे वास्तव उत्पन्न अवलंबून असते. या वस्तू महाग झाल्या, तर लोकांचे राहणीमान खर्चिक बनत जाते. कापूस, ताग, ऊस असा कच्चा माल महाग झाल्यास त्यानुसार कापड, साखर अशी जी औदयोगिक उत्पादने तयार होतात, त्यांच्या उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.शेतकऱ्यांच्या बाजूनेही या किंमतींचा विचार करावा लागतो. जर बाजारात शेतीउत्पादनास अगदी कमी किंमत मिळाली, तर शेतकऱ्यांच्या हातात फारसा नफा अगर वाढावा राहात नाही, अथवा या व्यवहारात त्यांचा तोटाही होऊ शकतो. शेतमालाच्या किंमती उच्च पातळीला गेल्या, तर शेतकऱ्यांचा फायदा होतो ; पण गाहकांना या वाढीव किंमतीचा फटकाही बसू शकतो.अनेक कृषिउत्पादने देशाच्या निर्यातीच्या यादीत समाविष्ट असतात. जर अशा उत्पादनांच्या किंमती उच्चपातळीला गेल्या, तर निर्यातीवरही अनिष्ट परिणाम होतो. शेतमालाच्या किंमतींमध्ये फार मोठे चढउतार असण्याचीही प्रवृत्ती आढळते. मुबलक पीक आले, तर या उत्पादनांच्या किंमती कोसळतात व अतिवृष्टीने किंवा अवर्षणाने पीक गेले, तर किंमती आकाशाला भिडतात, हा अनुभव सार्वत्रिक आहे. शेतमालाच्या किंमतींचा विचार सापेक्षतेनेही करावा लागतो. औदयोगिक मालाच्या किंमती वेगाने वाढत असतील व शेतमालाच्या किंमती तुलनेने अगदी सावकाश वाढत असतील, तर औदयोगिक क्षेत्रास अधिक सापेक्ष लाभ होत जातो. ही प्रकिया पुढे सामाजिक ताण व अन्याय वाढविण्यास कारणीभूत ठरते. म्हणून सरकारचा हस्तक्षेप या बाबतीत अटळ ठरतो.

मुलभूत शब्द – हमीभाव, किमान आधार किंमत.

प्रस्तावना –

हमीभावाच्या माध्यमातून सरकार शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाला एका ठराविक किमतीत खरेदी करण्याचे आम्ही देत असते. या हमीभाव प्रणालीच्या माध्यमातून सरकार ज्या शेतमालाची खरेदी करतो त्यामध्ये गहू, ज्वारी,बाजरी, मका, शेंगदाणा, मुग,सोयाबीन आणि कापूस या पिकांचा समावेश आहे. या शेतमालाची हमीभाव खरेदीचे दर सरकार जाहीर करते आणि मग सरकारी खरेदी केंद्रांवर या शेतमालाची खरेदी केली जाते. याचा फायदा असा होतो की बाजारामध्ये शेतमालाच्या किमतीत घसरण जरी झाली तर तेव्हाही केंद्रसरकार ठरवलेल्या हमी भावाने शेतकऱ्यांकडून शेतमाल खरेदी करतात. शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्चाच्या दीडपट हमीभाव मिळणार ही महत्त्वाची घोषणा 2018 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात करण्यात आली. म्हणजे याचा अर्थ असा होतो की एकंदरीत उत्पादन खर्च अधिक त्या खर्चाच्या 50 टक्के नफा हेच हमीभाव सरकार दिल असं जाहीर करण्यात आलं. म्हणजे यामध्ये एक हजार रुपये उत्पादन खर्च येणार असेल तर दीड हजार रुपये हमीभाव सरकार देणार असा याचा अर्थ होतो. उत्पादन खर्च ठरवत असताना सरकारकडून वेगवेगळे घटक ग्राह्य धरले जातात आणि त्यानुसार उत्पादन खर्चाचे वेगवेगळे प्रकार आहे हे निश्चित करण्यात आलेले आहेत.

शोधनिबधाची उद्दिष्टे– संशोधकाने पुढील उद्दिष्टे निर्धारित केली आहेत.

1) कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील शेतमालाच्या खरेदी-विक्री व्यवहारांचे अध्ययन करणे.
2) शेतमालाच्या किंमतीचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणामअध्ययनकरणे.

संशोधनपद्धती – प्रस्तूत संशोधनाचा प्रकार वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे. निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टांनुसार संशोधन आराखडा तयार करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन -तथ्य संकलनासाठी पुढील साधने वापरली आहेत.

दुय्यम स्तर – उपलब्धमाहिती, संदर्भग्रंथ, शासकीयपत्रके, परिपत्रके, दस्तऐवज, पूर्वी झालेल्या संशोधनाचे संदर्भ, वर्तमानपत्रे, मासिके, कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे अहवाल, खरेदी-विक्री संघाचे अहवाल इत्यादी.

हमीभाव आणि उत्पादन खर्च – हमीभाव मराठीत याला किमान आधारभूत किंमत असे म्हणतात. यालाच हमीभाव असेही म्हटले जाते. शेतमालाला जी किमान आधारभूत किंमत दिली जाते त्याला हमीभाव असे म्हणतात. कमिशन फॉर अग्रिकल्चर कॉस्ट अँडप्राईसेसच्या आकडेवारीवरुन भारत सरकारच्या कृषी मंत्रालय हमीभाव ठरवते. एखाद्या शेतमालाचा संपूर्ण देशातलाहमीभाव संपूर्ण देशात एक सारखा असतो.

उत्पादन खर्च ठरवण्यासाठीचे सूत्रे - उत्पादन खर्च ठरवण्यासाठी केंद्रीय कृषिमूल्य आयोगाने काही सूत्र निश्चित केले आहेत ती पुढीलप्रमाणे -

उत्पादन खर्च ठरवण्याचे ए-2 पहिले सूत्र- या सूत्रानुसार बियाणे, खत,रासायनिक औषध, मजूर, सिंचन, इंधन यावरील प्रत्यक्ष खर्च पकडला जातो.

उत्पादन खर्च करण्याचे दुसरे सूत्र ए-2+ एफ एल(फॅमिली लेबर)-या सूत्रात शेतकरी आणि त्यांच्या घरातील व्यक्तींच्या श्रमाचे मूल्यमोजले जाते. म्हणजे घरातील व्यक्ती शेतात काम करत असतील तर त्यांचा समाजासाठी खर्च करताना त्याचा विचार केला जातो

सी-2(तिसरे सूत्र)- भारतात व्यापक या सूत्रानुसार बियाणे, खते,रासायनिक औषध,मजूर,सिंचन,इंधन,कुटुंब यासोबतच गुंतवणुकीवरील व्याज आणि शेत जमिनीचे भाडे निश्चित करून त्या आधारे उत्पादन खर्च ठरवला जातो. उत्पादन खर्च ठरवतांना सी-2 चा आधार घेतला तर कृषी उत्पादनाला अधिक भाव मिळतो.

भारतातील शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोग- भारतातील शेतमालाच्या किंमती निश्चित करण्यासाठी केंद्र शासनाने नेमलेला एक आयोग. स्वतंत्र भारतात टप्प्याटप्प्याने शेतीविकासावर भर देण्यात आला. देशाचे आर्थिक धोरण उच्च विकासदरास अनुकूल राखण्याच्या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून शेतमालाच्या किंमतीबाबतही काही विशिष्ट धोरणाचा पाठपुरावा करण्यात आला. त्यासाठी १९६५ मध्ये शेतमाल किंमत आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाची कार्यकक्षा वेळोवेळी वाढविण्यात आली. १९८५ साली याचे नामांतर ' शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोग ' झाले.

भारतातील शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोगाची तत्वे-

1. शेतमालाच्या किंमतींत जे पराकोटीचे चढउतार अल्पकाळातही होत रहातात, त्यांची तीवता कमी करून किंमतींच्या स्थिरीकरणाचे प्रयत्न करणे; देशात सर्वसाधारण किंमतींबाबत जे धोरण असेल त्याच्याशी सुसंगत असे शेतमाल किंमतधोरण आखणे, असे धोरण आर्थिक अभिवृद्धी, विकास, सामाजिक न्याय यांच्याशी सुसंगत राखणे; किंमत-धोरणाच्या संदर्भात शेतमालावरील कर, अर्थसाहाय्य, वाहतूक ,साठवणूक असे प्रशासकीय खर्च यांचा विचार करणे; राखीव धान्यसाठा ठेवणे व त्यानुसार जरूर त्या वेळेस बाजारात पुरवठा करून किंमतींवर नियंत्रण ठेवणे इत्यादी.
2. प्रत्यक्षात सरकारच्या हस्तक्षेपाचे स्वरूप निरनिराळे असू शकते. महाराष्ट्रात चालू असलेल्या कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेप्रमाणे शासन पूर्वप्रसिद्ध किंमतीस कापसाचे सर्व पीक खरेदी करण्याची हमी देते किंवा शेतकऱ्यांकडील उत्पादनाचा काही ठराविक भाग लेव्ही स्वरूपात सरकार सक्तीने विकत घेते किंवा बाजारातील शेतमालाच्या किंमती उतरू लागल्यास, एका ठराविक किमान पातळीवर आल्यास बाजारातील सर्व शेतमाल सरकार त्या किंमतीस विकत घेते. परिणामतः शेतकऱ्यांचे संभाव्य नुकसान टाळले जाते.
3. आयाती, करसवलती, पतधोरण, राखीव धान्यपुरवठा या मार्गांनी सरकार हस्तक्षेप करू शकते. शेतमालाचे उत्पादन, उपलब्धता व किंमती यांबाबतच्या माहितीचा प्रसार करणे, जिल्ह्याबाहेरील किंवा राज्याबाहेरील शेतमालाच्या व्यापारावर निर्बंध घालणे अशा अप्रत्यक्ष उपायांनीही शासन हस्तक्षेप करू शकते.

किंमत निश्चितीचे परिणाम –

1. सरकार जाहीर करीत असलेली किमान आधार किंमत हा शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अतिशय जिव्हाळयाचा प्रश्न असतो. ही किंमत उत्पादनखर्चावर अवलंबून असते. सर्वसाधारणपणे मानले, तरी तोच एक निकष येथे नसतो. सध्या खर्च आणि किंमत या संदर्भात खर्चाच्या आठ निरनिराळ्या संकल्पना आयोग विचारात घेतो. त्यांत मुख्यतः अव्यक्त म्हणजे प्रत्यक्ष रूपयात विचारात घेतले न जाणारे खर्च महत्त्वाचे ठरतात.उदा., शेतकऱ्याच्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या श्रमाचे वेतन, शेतकऱ्याच्या स्वतःच्या जमिनीवरील खंड किंवा स्वतः गुंतविलेल्या भांडवलावरील व्याज इ. उत्पादनाचा सरासरी खर्च ठरविताना अतिशय व्यापक व मूलगामी विचार करावा लागतो. जमिनीचा कस, कसण्याच्या पद्धती, तंत्रज्ञानाचा वापर यांनुसार एका खेडेगावातही उत्पादनखर्चात भारी तफावत आढळू शकते. त्यासाठी केवळ गणिती सरासरी काढून यांत्रिक पद्धतीने खर्चपातळी निश्चित केली, तर अनेकांच्या दृष्टीने ते अन्यायाचे ठरू शकते. सरकारने निश्चित केलेल्या किंमतीचा बाजारावरील परिणाम तसेच शेतमालाच्या आयातनिर्यातीवर होणारा परिणाम हेही ध्यानात घ्यावे लागतात.

2. किमान आधार किंमती प्रदेशपरत्वे राज्याराज्यांनुसार निरनिराळया असाव्यात, असे प्रतिपादन केले जाते; पण पिकाचा प्रकार आणि दर्जा यांनुसार सर्वत्र एकसारखी किंमत आयोग जाहीर करतो. यामुळे कार्यक्षमतेत वाढ होते व अधिक उत्पादनासाठी प्रेरणा मिळते, असा अनुभव येतो. किमान आधार किंमत ही हमी किंमत असते व त्यामुळे शेतकऱ्यांची अनिश्चितता कमी होते, हा घटकही विचारात घेणे गरजेचे आहे. आधार किंमतींचा दीर्घकालीन परिणाम होत असतो, हे गृहीत धरून खर्च आणि किंमत यांची निश्चिती केली जाते.
3. शेतमालाची साठेबाजी व काळाबाजार होतो व सापेक्षतेने कमी पातळीवरील अधिप्राप्ती किंमतीस शेतमाल विकण्यापासून शेतकरी परावृत्त होतात. किंमतींचा आधार जरी दिला, तरी किंमतींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उपाय प्रभावीपणे वापरावे लागतात; त्यांचा भारतात अभाव आहे.
4. स्थिर आणि किफायतशीर किंमतींचा फायदा सधन शेतकऱ्यांनी बहुतांशी घेतला आहे, असे अनेक सर्वेक्षणांनंतर आढळून आले आहे. दरवर्षी किमान आधार किंमती ज्या दराने वाढविल्या जातात, तो दर सर्वसाधारण किंमतवाढीच्या दरापेक्षा अधिक आहे, असे आढळले आहे. यामुळे किंमतवाढीस खतपाणी मिळते, हे उघड आहे. शेतमालाच्या आधार किंमती वाढविण्यामागे सधन शेतकरी वर्गाचा दबाव कारणीभूत असतो, असेही मानण्यास जागा आहे.
5. बाजारातील वाढीव किंमतींचा फायदा व्यापारी व शेतकरी यांनी घ्यायचा व किंमती कोसळताना होणारा तोटा सरकारने सोसायचा, यामुळे ही योजना व्यवहारात अडचणीत येते आणि अशा व्यापारी व्यवहारांवर आयोगाचे नियंत्रण रहात नाही. सरकारने किमान आधार किंमती आयोगामार्फत लागवडीपूर्वी जाहीर कराव्यात, अशी अपेक्षा असते; पण रब्बी व खरीप अशा दोन्ही हंगामांतील पिकांबाबत कितीतरी वेळा या किंमती उशिरा जाहीर केल्या जातात. यामुळे शेतकऱ्यांना पिकांबाबत वस्तुनिष्ठ निर्णय घेताना अडचणी येतात व बाजारात सट्टेबाजीस वाव मिळतो.
6. शेतकऱ्यांच्या तक्रारीस नेहमीच जागा रहाते. उत्पादनखर्चही वसूल होत नाही किंवा काही रास्त वाढावा वा नफा मिळत नाही, अशी त्यांची तकार होत रहाते. आयोग अशा टीकेपासून दूर राहू शकत नाही. आयोगाने सातत्याने वाढवीत नेलेल्या किंमतींचा निराळा सामाजिक परिणाम दृष्टीस येतो. अल्पभूधारक, भूमिहीन शेतमजूर, सीमान्त शेतकरी यांनाच अशा वाढत्या किंमतींचा अधिक फटका बसतो. समता व सामाजिक न्याय यांपासून हा वर्ग वंचित रहातो. तसेच निरनिराळया पिकांच्या उत्पादन-खर्चातील आंतरराज्यीय फरक दुर्लक्षिण्याजोगा नसतो.उदा., गव्हाचा उत्पादनखर्च पंजाबमध्ये प. बंगालपेक्षा सु. १५ टक्क्यांनी कमी आहे. आयोग खर्च व किंमत ठरविताना प. बंगालचा साहजिकच विचार करतो व त्यामुळे पंजाबमधील शेतकऱ्यांचा आपोआप तेवढा फायदा होतो. यामुळे राज्यांमधील विषमता वाढीस लागते. सरकारने धान्य, कापूस इ. खरेदी केल्यानंतर त्यांची साठवणूक, आवेष्टन प्रकिया, वाहतूक यांचे मोठे खर्च सरकारला करावे लागतात. तसेच तो शेतमाल विकण्याचीही त्याच्यावर जबाबदारी येते. या सर्व व्यवहारांत सरकारला वेळप्रसंगी तोटाही सहन करावा लागतो.

संदर्भसूची -

1. Dantwala, M. L. Principles and Problems of Agricultural Price Determination, Bombay, 1966.
2. Government of India, Comp. Agricultural Price Policy-A Long Term Perspective, New Delhi, 1986.
3. देसाई भालेराव (मे 2013), भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे.
4. आगलावे प्रदीप (2010), सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
5. दत्तसुंदरम् (2013),), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चांद. पब्लिकेशन, नवीदिल्ली.
6. अहमदनगर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (2018) , अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृष्टिकोण का अध्ययन

डॉ० पंकज कुमार
असि० प्रोफेसर (शिक्षा विभाग) वेंकटेश्वरा ग्रुप ऑफ इंस्टीट्शन, मेरठ (उ०प्र०)

DOI-10.5281/zenodo.6988621

प्रस्तावनाः— शिक्षा मानव जीवन को समुचित रूप से परिश्कृत कर सार्थक बनाने का मार्ग है यही कारण हैं कि संपूर्ण विश्व शिक्षा के प्रति जागरूक है शिक्षा अपने अर्थ में पूर्ण होकर विज्ञान का सर्जन करती है तथा राश्ट्रीय संस्कार का निर्माण करती है साथ ही व्यक्ति में विराट संस्कृति की अवधारणा के लिए आवश्यक पृश्ठभूमि, व्यक्ति का विशिश्ट रूप सामाजिक तथा राश्ट्र चेतना का ही स्वरूप है इसी चेतना से युक्त होकर वह राश्ट्र का नायक बनता है लोक कल्याण की कलित कामना का उद्घाटन बनता है। शिशु को विशाल वृक्ष बनाने में सूर्य बनकर प्रकाश देता है धरती पर करकटी देता है और जल बनकर अभिशेक करता है। भारतीय चिंतन करने में शिक्षा की परिकल्पना सा विद्या या विमुक्ते के रूप में मुक्ति विधायिका प्रक्रिया के समान है स्पश्ट है कि यदि हम यथार्थ रूप में इस विश्व को सुसंस्कृत बनाना चाहते हैं तो हमें निश्चित रूप से शिक्षा का ही अवलंबन लेना पड़ेगा हम आज के अध्ययनरत शिक्षार्थियों को जिस प्रकार की शिक्षा प्रदान करेंगे वह उसी के अनुरूप आने वाले कल के पीछे का निर्माण होगा। इस दुनिया में इस पेशे को सबसे अच्छे और आदर्श पेशे के रूप में माना जाता है क्योंकि शिक्षक किसी के जीवन को बनाने में निस्वार्थ भाव से अपनी सेवा देते हैं उनके संरक्षित कार्य की तुलना किसी अन्य कार्य से नहीं की जा सकती क्योंकि शिक्षा द्वारा मनुश्य सुसंस्कृत और समृद्ध बनता है शिक्षा मनुश्य को मानवीय बनाती है शिक्षा हमारी उन्नति का साधन है। शिक्षा ही व्यक्ति को वैज्ञानिक, साहित्यकार, नेता, लेखक और समाज का निर्माता बनाती है, क्योंकि प्राचीन काल से ही शिक्षा को समाज में सबसे ऊंचा स्थान दिया जा रहा है शिक्षा एक ज्योति है तथा शिक्षक एक ज्योतिपुंज है जो स्वयं जलकर राश्ट्र को प्रकाशित करता है। शिक्षकों के व्यक्तित्व का बालकों के ऊपर अमिट प्रभाव पड़ता है, क्योंकि वह उनके भावी जीवन की नींव रखता है, उनका किसी भी राश्ट्रीय अथवा समाज की उन्नति अवनति में महत्वपूर्ण स्थान होता है भारतीय शिक्षा आयोग के अध्यक्ष दौलत सिंह कोठारी (१९६४—६६) के शब्दों में ”कल के भावी भारत का निर्माण आज के कक्षा कक्ष में हो रहा हैग्‘‘ यदि उक्त कथन पर ध्यान दिया जाए तो कल के भारत का निर्माता आज का शिक्षक ही है जिसके मनोबल एवं संतुश्टि के आधार पर ही श्रेश्ठ एवं स्वास्थ्य देश का निर्माण संभव हैग किंतु आज २१वीं शताब्दी में अगर हम देखें तो सब कुछ बदल गया है।

यह सच है कि स्वतंत्रता प्राप्ति के समय से ही भारतीय अध्यापक शिक्षा में बहुत अधिक सुधार हुए हैं परंतु फिर भी सभी समस्याओं का हल खोजना संभव नहीं हो सका। आज भारत का उच्च शिक्षा तंत्र अमेरिका, चीन के बाद विश्व का तीसरा सबसे बड़ा उच्च शिक्षा तंत्र है। विगत ७० वर्शों में देश के विश्वविद्यालयों की संख्या में ११.६:, महाविद्यालयों में १२.५:, विद्यार्थियों की संख्या में ६०: और शिक्षकों की संख्या में २५: वृद्धि हुई है। सभी को उच्च शिक्षा के समान अवसर सुलभ कराने की नीति के अंतर्गत संपूर्ण देश में महाविद्यालयों एवं विश्वविद्यालयों की संख्या में उल्लेखनीय वृद्धि हुई है और साथ ही उच्च शिक्षा की स्थापना सुविधाओं पर विनियोग भी बड़ा है। लेकिन दुर्भाग्य है कि इसके बावजूद भी उच्च शिक्षा कि सुलभता का सपना साकार नहीं हो पा रहा है। स्वतंत्रता के ६० दशक बाद भी भारत की उच्च शिक्षा प्रणाली अभी तक पूरी तरह विकसित नहीं हुई है। हाल ही में जारी विश्वविद्यालय रैंकिंग में दुनिया के शीर्श १०० विश्वविद्यालयों में एक भी भारतीय विश्वविद्यालय को स्थान प्राप्त नहीं हो सका ग क्योंकि प्रशिक्षित एवं कुशल शिक्षकों की कमी से शिक्षा प्रभावित हो रही है और उसकी गुणवत्ता में निरंतर गिरावट आ रही है शिक्षा

क्षेत्र में दिखी जाने वाली अनेक खामियों में से एक है बच्चों में न सीखने की प्रवृत्ति का लगातार बना रहना यानी स्कूल संबंधी गतिविधियों में विद्यार्थियों की उपलब्धियों में सबसे महत्वपूर्ण भूमिका शिक्षकों की होती है किसी भी देश के बच्चों की स्थिति व विकास को देखकर उस देश के वर्तमान तथा उसके भविश्य की कल्पना कर सकते हैं। इस भविश्य का निर्माता शिक्षक हैं। शिक्षक के महत्वपूर्ण स्थान को देखते हुए विभिन्न आयोगों, समितियों ने शिक्षक के प्रशिक्षण पर बल दिया। योग्य व कुशल अध्यापकों को निर्माण के लिए ही शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्क्रम का प्रावधान किया गया है जिसे शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालय द्वारा दिया जाता हैं। लेकिन वर्तमान में आज उसी पाठ्क्रम पर प्रश्नचिन्ह लगा है जो समाज को एक भावी शिक्षक प्रदान करने में मुख्य भूमिका निभाता है क्योंकि वर्तमान परिपेक्ष में आप जिस प्रकार से देश के शिक्षा प्रशिक्षण संस्थान चलाए जा रहे हैं उनको देखकर साफ अनुमान लग जाता है कि हमारा समाज भविश्य में कितने भावी शिक्षकों से सुसज्जित होगा और यह अनुमान नहीं बल्कि एक कड़वी सच्चाई है। आज शिक्षण प्रशिक्षण संस्थानों ने इस पाठ्क्रम को सिर्फ अपनी आय का एक स्रोत माना हुआ है जहां पर सिर्फ कुछ आय के लिए उन सभी विद्यार्थियों को डिग्री दे दी जाती है जो उसके योग्य ही नहीं है, इन संस्थानों में अध्ययनरत ऐसे विद्यार्थी जो पूरे पाठ्क्रम में या सत्र में उपस्थित ही नहीं होते और अंत में परीक्षा के समय संस्थानों की दरियादिली के कारण औसत से ऊपर अंक प्राप्त कर उत्तीर्ण हो जाते हैं जिससे उन विद्यार्थियों का अधिकार छीन लिया जाता है जो पूरे सत्र में कक्षा में उपस्थित होकर अपना कार्य करते हैं कहीं—कहीं तो ऐसे भी शिक्षण प्रशिक्षण संस्थान हैं जहां सत्र के शुरू में सीटें फुल हो जाती हैं परंतु पूरे सत्र में एक कक्षा तक नहीं होती क्योंकि कहीं शिक्षकों की कमी है तो कहीं बच्चों में कक्षा में उपस्थित न रहने की प्रवृत्ति, शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्क्रम नियमित रूप में चलने वाला पाठ्क्रम है लेकिन आज परिस्थितियां ऐसी है कि आज यह मात्र एक ऐसा पाठ्क्रम बनकर रह गया है जिसमें संस्थान विद्यार्थियों को उपस्थित हुए बिना डिग्री उपलब्ध करा रहे हैं यह एक शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्क्रम के लिए चुनौती है जिसके कारण आज शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्क्रम को ग्रहण करने वाले छात्र अध्यापकों में रूचि का अभाव देखा जा सकता है शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्क्रम में प्रवेश के लिए किसी भी आयु के महिला पुरुश प्रवेश ले सकते हैं जिसके कारण विद्यार्थी जीवन निकल जाने के पश्चात भी महिला पुरुश इस कार्यक्रम में प्रवेश ले लेते हैं ऐसे छात्र अध्यापक या छात्र अध्यापिकाओं के ऊपर अपने घर परिवार की जिम्मेदारी होती है। विभिन्न प्रकार की जिम्मेदारियों के चलते वह इसमें रुचि नहीं ले पाते। इस पाठ्क्रम को केवल खानापूर्ति ही बना कर रख दिया जाता है। वर्तमान में ऐसे विद्यार्थियों की संख्या बढ़ती जा रही है। अब देखना यह है कि इस प्रकार से डिग्री लेने की प्रवृत्ति के प्रति विद्यार्थियों एवं शिक्षकों का क्या दृश्टिकोण है जिससे शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्क्रम प्रभावित हुआ है और उसमें यह समस्या उत्पन्न हुई जो कि एक चिंता का विशय है इसलिए शोधकर्ता द्वारा इस समस्या को अपने शोध—पत्र की समस्या के रूप में चयनित किया गया

समस्या कथनः—

शशिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृश्टिकोण का अध्ययन''

शोध उद्देश्यः—

प्रस्तुत शोध—पत्र में शोधकर्त्ता द्वारा निम्नलिखित उद्देश्यों को लिया गया हैं।

- शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति विद्यार्थियों का दृश्टिकोण।
- शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति शिक्षकों का दृश्टिकोण।
- शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति

के प्रति विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृश्टिकोण का तुलनात्मक अध्ययन।

शोध परिकल्पनाः— शिक्षण प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृश्टिकोण में कोई सार्थक अन्तर नही है।

शोध विधिः— इस शोध—पत्र में शोधकर्त्ता द्वारा शोध विधि के रूप में सर्वेक्षण विधि का प्रयोग किया है।

शोध जनसंख्याः—

इस शोध—पत्र में न्यादर्श के रूप में शोधकर्त्ता द्वारा मेरठ जिले में आने वाले सभी ग्रामीण व शहरी क्षेत्र के सरकारी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय, स्ववित्तपोशित शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय एवं स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालय (जिनमें शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम संचालित है) में अध्यापनरत शिक्षकों व अध्ययनरत विद्यार्थियों को चयनित किया गया है।

शोध न्यादर्शः— इस शोध—पत्र में न्यादर्श के रूप में शोधकर्त्ता द्वारा मेरठ जिले में आने वाले सभी ग्रामीण व शहरी क्षेत्र के सरकारी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय, स्ववित्तपोशित शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय एवं स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालय (जिनमें शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम संचालित है) में कार्यरत शिक्षकों व अध्ययनरत विद्यार्थियों को यादृच्छिक न्यादर्शन विधि द्वारा चयनित किया गया है। जिसमें २० शिक्षक सरकारी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय से, ६० शिक्षक स्ववित्तपोशित शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय से एवं २० शिक्षक स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालय से चयनित किये गये हैं। इसी प्रकार ५० विद्यार्थी सरकारी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय से, १०० विद्यार्थी स्ववित्तपोशित शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय से एवं १०० विद्यार्थी स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालय से चयनित किये गये हैं। इस प्रकार यह शोध—पत्र शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयों के १०० शिक्षकों एवं २५० विद्यार्थियों से पूर्ण किया गया है।

शोध उपकरणः— इस शोध—पत्र में शोधकर्त्ता द्वारा प्रदत संकलन हेतु स्वनिर्मित शिक्षक दृश्टिकोण मापनी एवं विद्यार्थी दृश्टिकोण मापनी का प्रयोग किया है प्रत्येक मापनी में शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति से सम्बधित १०—१० प्रश्नों को रखा है। जिसमें प्रत्येक प्रश्न कथन के सामने तीन विकल्प रखे गये हैं प्रथम विकल्प में **(हाँ)**, द्वितीय विकल्प में **(नही)** एवं तृतीय विकल्प में **(कह नही सकते)** दिया गया है जिस पर शिक्षकों एवं विद्यार्थियों को अपनी प्रतिक्रिया देनी है। अंकन करने के लिए शोधकर्त्ता द्वारा प्रत्येक विकल्प को अंक प्रदान किये हैं प्रथम विकल्प के लिये (०२), द्वितीय विकल्प के लिये (००) एवं तृतीय विकल्प के लिये (०१) अंक दिया गया है। उससे जो आंकडे प्राप्त हुए उन पर सांख्यिकी विश्लेशण कर निश्कर्श निकाला गया है।

प्रदत्त विश्लेशणः— इस शोध—पत्र में शोधकर्त्ता द्वारा प्रदतों के विश्लेशण हेतु मध्यमान, मानक विचलन एवं टी—परीक्षण सांख्यिकी का प्रयोग किया है।

परिणामों की व्याख्याः— प्रस्तुत अध्याय में सांख्यिकी प्रविधियों कि सहायता से विश्लेशित आंकडो को तालिकाओं में स्तम्भ एवं पंक्ति के माध्यम से शोध उद्देश्यों के क्रम से प्रस्तुत किया है। क्योंकि सम्पूर्ण शोध की सार्थकता इस पर निर्भर करती है।

तालिका संख्याः— ०१

शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति विद्यार्थियों का दृश्टिकोण।

क्रम स०	प्रश्न कथन	सरकारी संस्थानों में अध्ययनरत विद्यार्थी का दृश्टिकोण प्रतिशत में	स्ववित्तपोशित संस्थानों में अध्ययनरत विद्यार्थी का दृश्टिकोण प्रतिशत में	स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थी का दृश्टिकोण प्रतिशत में	कुल २५० विद्यार्थीयों का (हाँ) के प्रति

		कुल संख्या (५०)			कुल संख्या (१००)			कुल संख्या (१००)			दृश्टिकोणा प्रतिशत में
		हाँ	नही	कह नही सकते	हाँ	नही	कह नही सकते	हाँ	नही	कह नही सकते	हाँ
१	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम पूर्ण करने हेतु महाविद्यालय द्वारा उपस्थिति सम्बन्धी कोई बाध्यता नही रखी जाती है।	३०	४४	२६	७८	१८	४	६५	२२	१३	६३
२	महाविद्यालय में उपस्थिति हुए बिना भी अच्छे आन्तरिक एवं प्रायोगिक अंक प्रदान कर दिये जाते है।	४४	३२	२४	६५	२२	१३	७६	१८	६	६५
३	महाविद्यालय में उपस्थिति हुए बिना सैद्धान्तिक पाठ्यक्रम के नोटस शिक्षकों द्वारा प्रदान कर दिये जाते है।	५०	४४	६	७६	१८	६	६३	२४	१३	६६
४	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम बिना उपस्थिति के पूर्ण करने हेतु महाविद्यालय द्वारा पाठ्यक्रम पूर्ण करने में कोई व्यवधान पैदा नही किया जाता है।	४४	४८	८	६८	२२	१०	८१	७	१२	६८
५	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम पूर्ण करने के साथ साथ छात्र कोई अन्य कार्य अथवा व्यवसाय करता है तो महाविद्यालय द्वारा कोई आपत्ति नही की जाती है।	४२	३६	२२	६९	१६	१५	८८	९	३	७१
६	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम पूर्ण करने वाले छात्रों को यहाँ विद्यालय के सम्बन्ध में लगभग कोई जानकारी नही होती है।	४८	२६	२६	८८	१२	०	७८	१८	४	७६
७	महाविद्यालय में उपस्थित हुए बिना भी ऑनलाइन के माध्यम से योग्य शिक्षकों द्वारा पढ़ा जा सकता है।	५२	३६	१२	८२	१६	२	७४	२०	६	७३
८	महाविद्यालय मेंकुछ	४	४	१६	७	१८	८	८	११	३	७२

	प्रशिक्षणार्थी केवल विश्र्वविद्यालयी परीक्षा देने हेतु ही उपस्थित होते है।	०	४		४			६			
९	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थित हुए विद्यार्थियों के दस्तावेज सम्बन्धी सभी कार्य महाविद्यालय द्वारा स्वयं पूर्ण कर दिये जाते हैं।	५२	२८	२०	८१	९	१०	९२	६	२	८०
१०	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम पूर्ण कराने में एन०सी०टी०ई०/विश्वविद्यालय द्वारा प्रस्तुत नियमों को छात्र अथवा महाविद्यालय द्वारा पूर्ण नही किया जाता है।	३६	५२		७९	१५	६	८७	७	६	७४

उपरोक्त तालिका न०:— **०१** के माध्यम से शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के ड़िग्री प्राप्त करने की प्रवृति के कारणों का विद्यार्थियों के दृश्टिकोण से अध्ययन किया गया जिसमें सरकारी एवं स्ववित्तपोशित संस्थानों तथा स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों के विद्यार्थियों को सम्मिलित किया गया प्रत्येक विद्यार्थियों से १० प्रश्न पूछे गए हैं, प्रश्नों में संस्थान में उपस्थिति की बाध्यता, बिना उपस्थिति के अच्छे अंक प्राप्त करना, बिना उपस्थिति के सैद्धान्तिक पाठ्यक्रम के नोटस शिक्षकों द्वारा प्रदान किया जाना, पाठ्यक्रम के साथ कोई अन्य नियमित कार्य करने से संस्थान को कोई आपत्ति न होना, संस्थान में बिना उपस्थित हुए विश्वविद्यालय परीक्षा पूर्ण करना, छात्र के बिना संस्थान में आये सभी दस्तावेजों को संस्थान द्वारा पूर्ण कर लिया जाना, योग्य शिक्षकों का अभाव तथा एन०सी०टी०ई० के किसी भी उपस्थिति सम्बन्धि नियमों का पालन न करना इत्यादि से सम्बन्धित कथन थे जिनमें लगभग सभी छात्रों द्वारा विद्यालय में उपस्थित न होने की प्रवृति को बल प्रदान करने में उपरोक्त कथनों की भूमिका को स्वीकार किया गया है जिसमें प्रत्येक कथन पर ६०: से ऊपर विद्यार्थी सहमत पाये गए स्ववित्तपोशित संस्थानों तथा स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों में छात्रों की सहमती का प्रतिशत उपरोक्त कथनों पर ७०: से ज्यादा था। सरकारी संस्थानों के विद्यार्थियों की सहमती का प्रतिशत ४०—५० था तथा

उपरोक्त विवेचना के आधार पर यह कहा जा सकता है कि संस्थानों की शैक्षिक एवं प्रशासनिक व्यवस्था ही छात्रों के बिना उपस्थिति ड़िग्री प्राप्त करने में मुख्य भूमिका निर्वाहण कर रही हैं।

तालिका संख्या:—०२					
शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति शिक्षकों का दृश्टिकोण।					
क्रम स०	प्रश्न कथन	सरकारी संस्थानों में कार्यरत शिक्षकों का दृश्टिकोण प्रतिशत में	स्ववित्तपोशित संस्थानों में कार्यरत शिक्षकों का दृश्टिकोण प्रतिशत में	स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों में कार्यरत शिक्षकों का दृश्टिकोण	कुल शिक्षकों के दृश्टिकोण (हाँ का)

								प्रतिशत में			प्रतिशत
		कुल संख्या (२०)			कुल संख्या (६०)			कुल संख्या (२०)			
		हाँ	नही	कह नही सकते	हाँ	नही	कह नही सकते	हाँ	नही	कह नही सकते	हाँ
१	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में विद्यार्थियों द्वारा बिना उपस्थित हुए सैद्धान्तिक एवं प्रायोगिक परीक्षा में प्रथम श्रेणी में उर्तीण हो रहे हैं।	३५	६०	५	७०	२७	३	३०	६५	५	५५
२	वर्तमान समय में शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में प्रबन्ध तंत्र द्वारा उपस्थिति की कोई बाध्यता नही रखी जाती है।	२५	५५	२०	६८	१७	१७	५०	४०	१०	५५
३	एन०सी०टी०ई० के मानकों के अनुरूप शिक्षक रखने वाले संस्थओं की संख्या दिन प्रतिदिन कम होती जा रही है।	६०	३५	५	७०	१०	२०	६०	३०	१०	६६
४	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में विद्यार्थियों को उपस्थित हुए बिना भी सरकारी योजनाओं का लाभ प्राप्त हो जाता है।	९०	१०	०	८०	१८	२	७५	२५	०	८१
५	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में संस्थान द्वारा विद्यार्थियों को कक्षाओं में उपस्थित होने की कोई अनिवार्यता नही रखी गयी है।	४०	६०	०	६७	२५	८	५५	३५	१०	६९
६	शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों द्वारा विद्यार्थियों को सभी सम्बन्धित सूचनायें ई–मेल/फोन के माध्यम से पहुँचाना अनिवार्य हो गया है।	५०	३०	२०	८०	१७	३	७०	३०	०	७२
७	शिक्षक प्रशिक्षण	८०	१५	५	८३	१३	३	८०	१५	५	८२

	पाठ्यक्रम के विद्यार्थी बिना उपस्थित हुए भी आंतरिक एवं प्रायोगिक परीक्षा में अच्छे अंक प्राप्त कर लेते है।										
८	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में नये प्रवेशित विद्यार्थियों को पुरातन उत्तीर्ण विद्यार्थियों का सत्रीय कार्य प्रतिलिपियों को संस्थान द्वारा उपलब्ध करा दिया जाता है।	६०	४०	०	८०	१८	२	७०	३०	०	७४
९	शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों में नियमित कक्षायें सम्पन्न करने वाले विद्यार्थियों की संख्या दिन प्रतिदिन घटती जा रही है।	८०	१५	५	७३	१०	१७	८०	२०	०	७६
१०	शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों में योग्यताधारी शिक्षकों की संख्या प्रबन्ध तंत्र द्वारा कम ही रखी जाती है।	६०	३०	१०	७७	१३	१०	६०	३५	५	७०

उपरोक्त तालिका न०:— ०२ के माध्यम से शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के ड़िग्री प्राप्त करने की प्रवृति के कारणों का शिक्षकों के दृश्टिकोण से अध्ययन किया गया जिसमें सरकारी एवं स्ववित्तपोशित संस्थानों तथा स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों के शिक्षकों को सम्मिलित किया गया प्रत्येक शिक्षक से १० प्रश्न पूछे गए हैं, प्रश्नों में प्रबन्ध तंत्र द्वारा संस्थान में उपस्थिति की बाध्यता, बिना उपस्थिति के सैद्धान्तिक एवं प्रायोगिक परीक्षा में प्रथम श्रेणी में उत्तीण हो जाना, एन०सी०टी०ई० के मानकों के अनुरूप शिक्षकों का न होना, संस्थान द्वारा कक्षा में उपस्थित होने की कोई बाध्यता न होना, विद्यार्थियों को संस्थान द्वारा सभी सूचना फोन/ईमेल से प्रदान करना, छात्रों को बिना संस्थान में आये सत्रीय कार्य की प्रतिलिपि उपलब्ध करा देना, प्रबन्ध तंत्र द्वारा योग्यताधारी शिक्षकों का अभाव रखना इत्यादि से सम्बन्धित कथन थे जिनमें लगभग सभी शिक्षकों द्वारा संस्थान में उपस्थित न होने की प्रवृति को बल प्रदान करने में उपरोक्त कथनों की भूमिका को स्वीकार किया गया है जिसमें कथन संख्या १,२,३, व ५ पर ५५—६५:ए कथन संख्या ६,८,९, व १० पर ७५: तथा कथन संख्या ४ व ७ पर ८०: से ऊपर शिक्षक सहमत पाये गए स्ववित्तपोशित संस्थानों तथा स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों में शिक्षकों की सहमती का प्रतिशत उपरोक्त कथनों पर ८०: से ज्यादा था। सरकारी संस्थानों के शिक्षकों की सहमती का प्रतिशत ६०—८०: था।

उपरोक्त विवेचना के आधार पर यह कहा जा सकता है कि संस्थानों की शैक्षिक एवं प्रशासनिक व्यवस्था ही छात्रों के बिना उपस्थिति ड़िग्री प्राप्त करने में मुख्य भूमिका निर्वाहण कर रही हैं।

तालिका संख्या:—०३

शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिति के डिग्री प्राप्त करने की प्रवृति के प्रति विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृश्टिकोण का तुलनात्मक अध्ययन।

शिक्षक प्रशिक्षण संस्थान का स्वरूप	विद्यार्थी एवं शिक्षकों की कुल संख्या		औसतमान	प्रमाणिक विचलन त्रुटि	टी—परीक्षण	सार्थकता स्तर (०.५ एवं .०१)
सरकारी संस्थान	विद्यार्थी	50	14.84	2.08	0.254399	' नही
	शिक्षक	20	14.7	2.31		
स्ववित्तपोशित संस्थान	विद्यार्थी	100	15.92	1.88	2.475548	'' है।
	शिक्षक	60	15.16	2.2		
स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालय	विद्यार्थी	100	15.1	2.04	1.300791	' नही
	शिक्षक	20	15.75	1.71		
स्वतन्त्रता अंश	०.०५	०.०१				
सारणी मान	१.९८	२.६१७				

उपरोक्त तालिका न०:— ०३ के माध्यम से बिना उपस्थिति ड़िग्री प्राप्त करने में विद्यार्थियों की बढ़ती प्रवृति के कारणों पर सरकारी एवं स्ववित्तपोशित संस्थानों तथा स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों के विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृश्टिकोण का तुलनात्मक विश्लेशण किया गया जिसमें यह पाया गया की सरकारी संस्थानों एवं स्ववित्तपोशित विश्वविद्यालयों के विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृश्टिकोण में कोई सार्थक अन्तर नही था। इसी प्रकार स्ववित्तपोशित संस्थानों के विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के दृश्टिकोण में .०५ स्वतन्त्रता अंश स्तर सार्थक अन्तर पाया गया जिससे यह स्पश्ट होता है कि विद्यार्थियों में बिना उपस्थित हुए ड़िग्री प्राप्त करने की प्रवृति का मुख्य कारण संस्थाओं का बिना उपस्थिति के ड़िग्री प्रदान कर देने की प्रक्रिया ही पूर्ण रूप से जिम्मेदार है।

निश्कर्श एवं परिणाम

वर्तमान समय में नई शिक्षा नीति २०२० के संदर्भ में यह स्पश्ट किया गया है कि शिक्षा के क्षेत्र के सभी पाठ्क्रमों में परिवर्तन होने वाला है लेकिन इस अध्ययन के परिणामों से ऐसा प्रतीत होता है कि छात्रों की अनुपस्थित रहने की प्रवृत्ति पर अगर सरकार संस्थान एवं विश्वविद्यालय द्वारा कठोर नियम बनाकर नहीं इन्हे नहीं रोका गया तथा बिना उपस्थिति के डिग्री प्रदान करने वाले संस्थान एवं विश्वविद्यालयों पर अंकुश नहीं लगाया गया तो सरकार द्वारा किया जा रहे प्रयास का कोई सार्थक परिणाम नहीं मिल पाएगा क्योंकि छात्रों के अनुपस्थित रहने में केवल छात्र ही दोशी नहीं है बल्कि परिणाम से पूर्ण तरह स्पश्ट है कि शिक्षण संस्थानों द्वारा छात्रों की अनुपस्थिति पर कोई अंकुश नहीं लगाया जा रहा है बल्कि उनके द्वारा विभिन्न कार्यक्रमों में बिना उपस्थिति के छात्रों को उत्तीर्ण कर देना एवं अच्छे अंक प्रदान कर देना अनुपस्थित रहने की प्रवृत्ति को पूर्ण रूप से बल प्रदान कर रहा है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची—

1. पाण्डेय, रामषक्ल, (२००३) 'उदीयमान भारतीय समाज में षिक्षक', विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा — २ ।
2. षर्मा, आर.ए., (२००६), 'भारतीय षिक्षा प्रणाली का विकास', आर.लाल बुक डिपो, मेरठ।
3. बक्षी एन.एल. (२००७), 'उदयीमान भारतीय समाज एवं षिक्षा', प्रेरणा प्रकाषन, दिल्ली ।
4. पाण्डेय रामषक्ल एवं मिश्रा करूणा षंकर, तृतीय संस्करण (२००७/२००८) 'भारतीय षिक्षा की सम—सामयिक समस्याएँ',, अग्रवाल पब्लिकेषन, आगरा—७ ।
5. पाठक पी.डी., (२००७/२००८), 'भारतीय षिक्षा और समस्याएँ', अग्रवाल पब्लिकेषन्स, आगरा — ७ ।
6. चौबे सरयू प्रसाद, (२००७/२००८), 'तुलनात्मक षिक्षा', अग्रवाल पब्लिकेषन, आगरा — ७ ।

'युगांत' आणि 'साई' एक दृष्टिक्षेप

डॉ. यशवंत राऊत
मराठी विभाग, कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड
DOI-10.5281/zenodo.6988624

प्रास्ताविक - प्राचीन महारठ्ठी, मरहठ्ठी भाषा, महाराष्ट्र प्राकृत भाषा, अपभ्रंश मराठी भाषा आणि आजची मराठी भाषा, असा मराठी भाषेचा प्रवास सांगता येतो. भारतातील कोणत्याही राज्याला राष्ट्र हे प्रत्यय जोडलेले दिसून येत नाही. महाराष्ट्राव्यतिरिक्त महाराष्ट्राला महान राष्ट्र म्हटले जाते. कारण या राज्याला थोर संतांचा, पराक्रमी राजांचा, थोर समाजसुधारकांचा, विचारवंतांचा आणि दैवी शक्ती प्राप्त झालेल्या साईबाबासारख्या देवतुल्य माणसांचा वारसा लाभलेला आहे. आजवर झालेल्या महाराष्ट्राच्या संबंध जडण-घडणीमध्ये या थोर माहात्म्यांचे आणि संतांचे भरीव योगदान मिळालेले आहे. म्हणून भारतामध्ये आणि समस्त विश्वामध्ये महाराष्ट्राने आपले आगळे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. आजमितीला महाराष्ट्राने बदलत्या जगाबरोबर प्रचंड भौतिक प्रगती केलेली आहे. तरीपण साधूसंतांच्या शिकवणुकीचे आणि संस्कारांचे महत्त्व टिकून राहिलेले आहे. कारण वरकरणी कल्याणकारी आणि आनंददायी दिसणारी ही भौतिक प्रगती कितीही आल्हाददायी वाटत असली तरी, तिच्या म्हणून काही अंगभूत मर्यादा आहेत.

पूर्णपणे स्वीकारलेला भौतिकवाद हा शाश्वत सुखाची अनुभूती देऊ शकत नाही. अध्यात्म व भगवंत भक्ती हा विचार शाश्वत आणि चिरंतन सुखाचा मुख्य मार्ग आहे. हे वास्तव आजच्या मानवी समाजाला कळून चुकले आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून दरवर्षी नित्यनियमाने आषाढी 'वारी' कडे पहाता लक्षात येते. तुळजाभवानी, तीरुपती, बद्रीनाथ, अंबाबाई अशा अनेक भक्तीस्थळांची भक्त भेट घेतात, त्याचबरोबर जगातील सर्व भक्त वर्षातून एकदा तरी शिर्डी साईबाबांचे दर्शन घेताना दिसतात. येथे वारकरी संप्रदायाचे व साई दर्शनाचे आत्मिक आणि मानसिक उर्जेची अनुभूती देते. अन्यथा दळण-वळणाची इतकी साधने उपलब्ध असताना, मैलो न मैल पायपीट करत, उन्हा-पावसाचा व वाऱ्याचा विचार न करता कोण प्रवास करेल? अर्थातच मानवी जीवनातील अध्यात्माचे स्थान अद्यापही अढळ, अबाधित आणि अभेद्य आहे. खरे पहाता महाराष्ट्राच्या सर्वांगीन जडण-घडणीमध्ये अनेक भक्ती संप्रदायांचा मोठा वाटा आहे. त्यापैकी नाथसंप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय व या बरोबरीने 'साई' संप्रदायाचा निर्देष करणे जरूर वाटते. या सर्वच संप्रदायांची स्वत:ची म्हणून प्रत्येकाची स्वतंत्र अशी वेगळी ओळख आहे. या सर्व संप्रदायाची भक्ती करण्याच्या पद्धती वेगवेगळया आहेत. यापैकी काही संप्रदाय काळाच्या ओघामध्ये कमी अधिक प्रमाणात लुप्त झालेली पहायला मिळतात. तरी काही संप्रदायांनी आजही आपले अस्तित्व टिकवून ठेवलेले आहे. त्यामध्ये नाथ संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय व साई संप्रदाय म्हणून सांगता येते.

आज रोजी शिर्डी साई मंदिर भारतातील महत्वाचे तीर्थक्षेत्र आहे. संत साईबाबांचे हे मंदिर भारतातील श्रीमंत मंदिर म्हणून ओळखले जाते. कारण संत साईबाबा सर्व जाती धर्माच्या भक्तांच्या समस्यांना धावून जातात व प्रसन्न होताना दिसतात. तेव्हा जगभर साईबाबांचे भक्त आहेत. म्हणून शिर्डी हे ठिकाण जगातील एक धार्मिक स्थळ झालेले आहे. अशा दैवीशक्ती लाभलेल्या 'साईबाबा'वरती डॉ. विनोद गायकवाड यांनी 'साई' या नावाने कादंबरी लिहिलेली पहायला मिळते. या कादंबरीचे कन्नड, गुजराती, हिंदी, तमिळ, इंग्रजी अशा विविध भाषांमध्ये या कादंबरीचे भाषांतर झालेले आहे. ही एक अध्यात्मिक जीवनावरील महान कादंबरी आहे.

माणूस अध्यात्मिक जीवनामध्ये फार सुखी व समृद्ध असतो. चांगले वाईट याची पारख करू शकतो. काम, क्रोध, मद व मत्सर यांचा त्याग झालेला असतो. म्हणूनच साधू-संत उपरोक्त गोष्टींचा त्याग करुन अध्यात्मिक जीवनामध्ये रमून जाताना दिसतात तर आणखी एक महत्त्वाची कादंबरी म्हणजे, महाभारतातील एक महत्वपूर्ण व्यक्तिरेखेवर अधारित

आहे. ती व्यक्तिरेखा म्हणजे गंगापूत्र भीष्म होय. म्हणूनच या भीष्मावर डॉ. विनोद गायकवाड यांनी 'युगांत' या नावाने कादंबरी लिहिली आहे.

'साई' ही डॉ. विनोद गायकवाड यांची आध्यात्मिक जीवनावरील महाकादंबरी आहे. या कादंबरीचा कन्नड, तेलग, गुजराती, इंग्रजी व हिंदी भाषेमध्ये अनुवाद झालेला आहे. यामुळे उपरोक्त भाषेतील साईभक्तांना साईबाबांच्या जीवनातील अनेक चमत्कारिक घटनांची ओळख करून देण्यास मदत होणार आहे. 'साई' या महाकादंबरीचे लेखन करण्यासाठी डॉ. गायकवाड यांनी अहोरोत्र कष्ट घेतलेले आहेत. त्यासाठी त्यांनी साईबाबांच्यावर लिहिलेल्या अनेक पुस्तकांचा अभ्यास केलेला आहे. ते रोज पंधरा-पंधरा तास अखंड वाचन-लेखन करीत असत. या कालावधीत त्यांना सर्व चमत्कारिक अनुभव येत होते. कारण संत साईबाबांविषयी वाचन-लेखन करताना ते स्वत: आध्यात्मिक विश्वामध्ये वावरायचे. पण ज्यावेळी ते लेखन-वाचन थांबवायचे त्यावेळी ते संसारिक जीवनातल्या व्यापामुळे अस्वस्थ व्हायचे. म्हणूनच अनेक साधू-संत या भौतिक जगाचा त्याग करून अध्यात्मिक जीवन जगताना दिसतात. या संदर्भात धैसास व जितेंद्र ठाकूर म्हणतात, "जे भगवतभक्त तुमच्या परमपवित्र चरित्राचे श्रवण, पठण, चिंतन, मनन करतात ते इहपर सौख्य प्राप्त करतात."१ 'साई' या कादंबरीत साईबाबा सारख्या देवतुल्य महामानवाचे चित्रण आलेले आहे.

'साई' या कादंबरीच्या सुरुवातीला चांदभाईची घोडी हरवते. त्यामुळे चांदभाई दु:खी व कष्टी होतात. त्यांच्या घोडीचे नाव प्यारी आहे. प्यारीवर ते जीवापाड प्रेम करत असतात. प्यारी ही त्यांचे सर्वस्व असते. तिच आता हरवलेली आहे. त्यामुळे ती आता चांदभाईंना परत सापडणार नाही म्हणून लोक सांगत असतात. पण चांदभाई आपले प्रयत्न करण्याचे सोडत नाहीत, म्हणून ते प्यारीला पुन्हा पुन्हा शोधण्याचा प्रयत्न करतात. 'प्रयत्नांती परमेश्वर' म्हणून चांदभाई प्यारीला शोधण्यासाठी भर उन्हात कशाचीच पर्वा न करता प्यारीला शोधत असतात. पण प्यारी हरवून दोन महिने झाले तरी ते सर्व जंगले, आजुबाजुची गावे पायपीट करुनही त्यांना प्यारी मिळत नव्हती. निराश होऊन ते खोगीर पाठीवर बांधून घरी परत यायचे. एक दिवस श्री संत साईबाबा त्यांना भेटतात व ते घोडीचा ठावठिकाणा सांगतात. घोडी चांदभाईंना सापडताच त्यांना फार आनंद होतो. घोडीला घेऊन चांदभाई साईबाबांकडे येतात. चांदभाई व घोडी साईबाबांचे आभार मानतात. जाताना चांदभाई साईबाबांना आपल्या घरी बोलावतात. साईबाबा त्यांना मी नक्कीच दोन-तीन दिवसानंतर आवश्य येईन म्हणून सांगतात. साईबाबा चांदभाईंना चिलिम विचारतात. चांदभाई चिलिम व तंबाखू आहे पण चिलिम पेटवायला विस्तव व छापी भिजवायला पाणी नाही म्हणून सांगतात. पण साईबाबा आपला चिमटा जमिनीवर आपटताच मातीच्या छोट्या-छोट्या ढेकळांचे निखारे तयार होतात. चिलिमीवर निखारा ठेवला, तोच त्याचे लक्ष छापीकडे गेले. जमिनीवर सोटा मारून पाणीही काढले जाते. छापी भिजवून चिलिमीचे छानसे कश मारून, धुरांचे ढग हवेत सोडतात. चांदभाई हे सारे दृश्य पाहून आश्चर्यचकित होतात. पुढे चांदभाईंच्या घरात लग्न समारंभाच्या वेळी अंगणात साप येतो. लोक त्या सापाला मारण्यास तयार होतात, पण त्याच क्षणी साईबाबा तेथे येतात व त्या सापाला मारण्यापासून वाचवितात, पुढे तो साप साईबाबांच्या पायाच्या बोटाला आपल्या जिभेने स्पर्श करून निघून जातो. पण लोक घाबरतात, सापाचे व साईबाबांचे ते दृश्य पाहून विस्मयचकीत होतात. पुढे साईबाबा वामन तात्यांच्या घरी जातात व तात्यांना दररोज दोन कच्च्या घागऱ्या आणून देण्यास विनंती करतात व त्या घागऱ्या पैसे घेऊनच देण्यास सांगतात. त्याप्रमाणे तात्या साईबाबांना नित्य नियमाने दररोज दोन घागऱ्या देण्यास सुरूवात करतात. श्री संत साईबाबा त्या घागऱ्यातून पाणी आणून फुला-झाडांना शिंपडत असतात. पाणी आणून शिंपडून झाल्यावर साईबाबा त्या घागरी लिंबाच्या झाडाखाली ठेवत असतात. साईबाबा त्या घागरी झाडाखाली ठेवून झाल्यावर घागरी तातडीने फुटून जात होत्या. पण जोपर्यंत साईबाबा कच्च्या घागरीतून झाडांना पाणी शिंपडेपर्यंत मात्र घागर कधीच फुटली नाही. हा साईबाबांचा सर्वात मोठा चमत्कार म्हणावा लागतो. श्री संत साईबाबा हे लोकप्रिय होते. गावातील सर्व तरुण मारुती मंदिरासमोर साईबाबांशी गप्पा मारत बसले होते. साईबाबांबरोबर गप्पा मारण्यात या सर्व तरुणांना आनंद वाटायचा. ते सर्व आपल्या नानाशंका बाबांना

विचारीत असत. साईबाबाही त्यांना मजेदार उत्तरे देऊन तरुणांचे मनोरंजन करत असत. गप्पा मारता मारता सर्वांचे लक्ष मंदिरासमोरील भल्या मोठ्या दगडाकडे गेले. पूर्वी तो दगड व्यायाम करताना गावातील पैलवान उचलून खांद्यावर घेण्याचा प्रयोग करून दाखवत व काहीजण तो दगड खांद्यावर घेऊन दाखवत असत. त्यामुळे त्यांची छाती अभिमानाने फुलून जाई. एक दिवस त्या दगडावर कुत्रा येऊन मुततांना मुले त्या कुत्र्याला हुसकावून लावतात. कारण तो दगड साधासुधा व नव्हता. पूर्वी पैलवान त्या दगडाला खांद्यावर घेत पण आता नाही. म्हणून आताच्या पैलवानांनी तो उचलता येत नाही. तेव्हा साईबाबा चौघां तरुणांना एकत्र येऊन तो दगड उचलण्यास सांगतात. पण तो दगड जाग्याहून हालत सुद्धा नाही. शेवटी आठ जणांना तो उचलायला सांगतात. तरीपण तो दगड हलवायला सुद्धा शक्य होत नाही. मुले हतबल होतात. पण तो दगड साईबाबा एका हाताने उचलून दाखवितात. साईबाबांचे ते रुप पाहून ती तरुण मुले आश्चर्यचकित होतात. कारण साईबाबा हे दिव्य देहधारी आहेत, त्या अर्थी ते देवयोनीतले अध्यात्मात पोचलेले आहेत. याची कल्पना आली. त्यामुळे श्री साबईबाबांना प्रणाम करतात. हे बलशाली व दैवीशक्ती प्राप्त झालेले देव होते, असे दिसून येते.

कादंबरीच्या पाचव्या भागात नानासाहेब डेंगळयांना लग्न होऊन फार वर्षे झाली होती, पण काही केल्याने त्यांना मूल-बाळ होत नव्हत. पण त्यांच्या पत्नीला समाजामध्ये अवमान सहन करावा लागत होता. त्यांना लोक निपुत्रिक म्हणून अवहेलना करू लागले. त्यांना सर्वत्र अंधार दिसत होता. पण नानासाहेब हे साईबाबांचे परमभक्त झाले ते नेहमी साईकिर्तनात दंग झाले. मोठ्या आत्मियतेने, पूर्ण समर्पणशीलतेने ते साईभक्तीत तल्लीन व्हायचे. मिळेल तेव्हा ते साईबाबांचे गुणगाण करायचे. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात साईबाबांनी साक्षात्कार घडविला. त्या संदर्भात नानासाहेब डेंगळे त्यांच्या जिवलग मित्राला पत्र लिहितात व त्या पत्रात ते म्हणतात, “शिर्डीच्या संत साईबाबांचा आशीर्वाद लाभला आणि ‘आंधळा मागतो एक, देव देतो दोन’ आपण अध्यात्मगामी आहात. पुण्यवान आहात. मी आपणास सांगू इच्छितो की, आपण एकवेळ आवश्य शिर्डीस जाऊन यावे. श्री साईसमर्थाचे दर्शन घेण्यासारखे आहे. श्री साईबाबा हे साक्षात ईश्वर आहेत. यात मला तरी तिळभरही शंका नाही. या पृथ्वीतलावर त्यांच्या रुपाने ईश्वरच अवतरला आहे. अशी माझी खात्री आहे. विश्वास आहे. तसा प्रत्यक्ष अनुभवही आही. विलक्षण व अद्भूत अशा तेजाचे दर्शन तुम्हाला घडते. मनातील मळभ दूर होते. किल्मिषे नष्ट पावतात. शंकाकुशंका आणि तर्कवितर्क अंत:र्धात पावतात. मन गंगेप्रमाणे पावन होते. मनात गहन शांतता लाभते. हृदय प्रकाशाने आणि बुद्धी ज्ञानाने भरून जाते. आपण आपली मुलेबाळे व इष्टमित्र घेऊन दर्शनाला यावे हीच नम्र विनंती.”[२] अशाप्रकारे साईबाबांनी नानासाहेबांच्या जीवनात मोठा चमत्कार घडविला होता. पुढे ज्या पुजाऱ्याने संत साईबाबांना खंडोबाच्या देवळात येण्यास मज्जाव केला होता, त्या खंडोबाच्या देवळातील पुजाऱ्याला मस्तकशूळ झाले होते. कितीही उपचार केल्यांने थांबत नव्हते. तेव्हा तो पुजारी संत साईबाबांकडे येतो साईबाबांनी त्या पुजाऱ्याच्या कानफटीत लगावल्यामुळे त्या पुजाऱ्याचा मस्तकशूळ थांबतो. तेव्हां लोकांना माहीत होते की, संत साईबाबा हे आपली सर्वच प्रकारची संकटे दूर करण्यासाठीच अवतार पुरुष म्हणून आले आहेत. असे समजतात. या संदर्भात सरश्री म्हणतात, “हा तर अत्यंत उत्तम शुभशकून आहे पुढे महापुरुष होणार असल्याचा संकेत त्याच्या हास्यात दडलेला आहे.”[३] येथे सरश्री यांचे म्हणणे योग्य वाटते. अशाच प्रकारे शंकर नावाच्या साई भक्ताला डोळयांचा विलक्षण आजार झाला. त्याचे डोळे लालभडक झाले. प्रचंड सूज आली. डोळयांचा खोलगट भाग सुजेमुळे वरती फुगून आला. त्यामुळे त्याला मरणाच्या वेदना होऊ लागल्या. त्यामुळे तो वळवळू लागला, तडफडू लागला. त्यांने अनेक प्रकारचे औषधोपचार करूनही त्याच्या डोळयांचा आजार मात्र कमी होत नव्हता. ज्यावेळी तो संत साईबाबांकडे येतो. त्यावेळी साईबाबा त्याच्या डोळयात बिब्बे चेचून डोळयात घालतात. त्यामुळे शंकरच्या डोळयांचा आजार बरा होतो. त्यामुळे तो चमत्कारामुळे बाबांना दंडवत घालतो.

पुढे रॉबर्ट नावाच्या एक ब्रिटीश अधिकाऱ्यांना संत साई बाबांना भेटण्याची इच्छा होते. त्यानुसार नानासाहेब चांदोरकरांच्या मध्यस्थीने रॉबर्टना संत साई बाबांच्या दर्शनाला घेऊन येतात, पण रॉबर्टच्या

अहंकारी स्वभावामुळे साईबाबा त्यांना आपल्याजवळ घेत नाहीत. म्हणून वाट बघून बाबा त्यांनाजवळ बोलावत नाही, पुढे बाबांच्या परवाणगीशिवाय शिर्डी सोडून जातात. वाटेत त्यांच्या टांग्याचा अपघात होतो व रॉबर्ट जबरदस्त घायाळ होतात. शेवटी ते साईबाबांची क्षमा मागतात. या संदर्भात शंकर पेंडसे लिहितात, "संजया श्री कृष्ण म्हणजे अर्जुनाचा केवळ सारथी आणि अर्जून हा अजिक्य योद्धा"[४] येथेही धृतराष्ट्राचा अहंभाव व पोटतिडकी भाषा त्यांच्या नाशाला कारणीभूत होते. म्हणून पेंडसे यांचे मत योग्य वाटते. असेच एक दिवस दीक्षितांच्या माडीवर बापुसाहेब व शामा झोपलेले होते. अचानक त्यांच्या मनामध्ये आपले एक घर असावे असा विचार ठेवून ते झोपले. फक्त त्याविषयी त्यांनी शामाला सांगितले होते. त्याच दिवशी व दोघांनाही स्वप्न पडते, दोघांच्याही स्वप्नात एकाचवेळी संत साईबाबा प्रकटतात व बापूसाहेबांना व शामाला म्हणाले, "बापू तुम्ही तुमचा वाडा देवघरासह बांधायला सुरुवात करा'. तसेच शामाला बाबा म्हणाले, "शाम्या देवघरासह वाडा तयार होऊ द्या. मग मी सर्वांचे इच्छित पुरविन!" तेव्हा दोघेही दचकून उठले. एकमेकांची स्वप्ने सांगितली आणि ते गप्पगार झाले. पण लगेच घराच्या कामाला माधवराव व बुट्टी यांनी सुरूवात केली. संत साईबाबा त्या कामावर जातीने लक्ष देत होते. येता-जाता सूचना व बदल करवून घेत होते आणि बघता बघता संत साईबाबांच्या आशीर्वादाने बुट्टीचा वाडा पूर्ण झाला.

अशाप्रकारे संत साईबाबा सर्व प्रकारच्या भक्तांची सुख-दुःखे जाणून त्यांना नानातऱ्हेने मदत करताना दिसतात. म्हणून कधी पाऊस पाहिजे असल्यास पाऊस पाडवायचे तर कधी खुशालचंद्र सारख्या भक्ताला साईंना भेटायची इच्छा झाली तर स्वत: संत साईबाबा त्यांच्या भेटीसाठीची व्यवस्था करतात. तर दासगणूंसारख्या भक्ताला गोदावरी नदीमध्ये स्नान करण्याऐवजी आपल्या चरणाजवळ झऱ्यांना बोलावून दासगणूला गंगास्नानाचा साक्षात्कार घडवून दाखवितात. कारण बाबांचे चरण हे गंगेचे उगम स्थान होते.

डॉ. विनोद गायकवाड हे सुसंस्कारीत लेखक आहेत. संत साईबाबांसारखे त्यांच्या मनामध्ये सुद्धा 'सर्वधर्म समभाव' ही संकल्पना रुजली आहे. ते साईबाबांच्या अध्यात्मिक जीवनावरती कादंबरी लिहिताना संत साईबाबांना त्यांनी हिंदू धर्मापुरतेच बंदिस्त करून ठेवले नाही तर सर्व धर्माच्या लोकांना साईबाबांची भक्ती करण्यास प्रवृत्त केलेले दिसून येते. म्हणून डॉ. गायकवाड यांनी साई कादंबरीच्या अकरा भागापैकी अनेक भाग हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन यासारख्या धर्म ग्रंथांच्या रचनाने सुरूवात केलेले दिसून येते. म्हणून डॉ. गायकवाड यांनी आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर 'साई' ही कादंबरी लिहिली व अनेक धर्मातील लोकांना ती मार्गदर्शन करणारी आहे असे म्हणावेसे वाटते. साक्षात. साईबाबासारखेच डॉ. गायकवाड सद्धा सर्व माणसांकडे समान दृष्टिकोनातून पहाताना दिसतात. तेव्हा डॉ. गायकवाड हे मानवतावादी लेखक आहेत म्हणून सांगावेसे वाटते.

साईबाबा सर्व धर्माकडे समानतेच्या दृष्टिकोणातून पहात होते व 'सर्व धर्म समभाव' ही उदात्त दृष्टी त्यांच्याकडे होती म्हणून सांगता येते. तसेच साई म्हणजे महाराष्ट्रातील थोर संत, भक्त वत्सल, भक्ताभिमानी, करुणेचा सागर, योग्यांचे योगी, चराचराचा विसावा, शरणागतांचा आधार आणि दीन आर्त्यांचा रक्षक म्हणून सर्व मान्य आहे. या संदर्भात नंदा ठाकूर लिहितात, "जो प्रेमाने माझे नाव घेईल त्याचे प्रेम मी वाढवत राहीन, त्याच्या सर्व इष्ट मनोकामना पुरवीन. जो माझे चरित्र गाईल त्याच्या मी मागे-पुढे उभा राहीन. जे माझी मनःपूर्वक भक्ती करतात त्यांना माझ्या कथाश्रवणाने परमानंद होईल. जो मला अनन्य शरण आलेला, जो विश्वासाने माझे भजन करील, माझे चिंतन, माझे स्मरण करील त्यांचा उद्धार करणे हे माझे ब्रीद आहे त्याला मी कृतांताच्या दाढेतून बाहेर करीन. माझ्या कथांचे श्रवण केल्याने रोगांचे निरसन होईल माझे नाम घेतल्याने कली प्रभावाने उत्पन्न होणाऱ्या दुष्ट वासनांचा क्षय होईल. मला नमस्कार केल्याने पूर्वजन्मीची पापे नष्ट होतील."

उपरोक्त साई बाबांचे चमत्कार सर्वसामान्य भक्तांच्या प्रत्ययास येतात. ते भक्तांच्या समस्या दूर करतात, म्हणून जगामध्ये साईबाबांचा गजर होताना दिसतो. सदर कादंबरीत साईबाबांच्या चमत्कारांनी व त्यांनी केलेल्या महान कार्याचा आढावा घेतला आहे. तसेच 'युगांत' कादंबरीत डॉ. विनोद गायकवाड यांनी गंगापुत्र भीष्म यांच्या जीवनावर सखोल भाष्य केल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये भीष्मानी घेतलेल्या प्रतिज्ञाचा व

कुरुवंशाच्या उद्धारासाठी घेतलेल्या सर्व जबाबदाऱ्यांची सखोल विचार केलेला आहे.

संदर्भ -

1. दि. अ. धैसास, जितेंद्र ठाकूर, 'श्री साई सच्चरित - कथासार', रायकर प्रकाशन, मुंबई, २०१६, पृ. क्र. ५.
2. गायकवाड विनोद, 'साई', साईसाक्षी प्रकाशन, बेळगाव, २००७, पृ. क्र.१९४.
3. सरश्री सद्गुरू नानक साधना रहस्य आणि जीवन चरित्र, सकाळ प्रकाशन, पुणे, २०१७, पृ. क्र. १९.
4. पेंडसे शंकर दामोदर, 'भगवंताचे अधिष्ठान', सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे, १९५८, पृ. क्र. १०२.
5. ठाकूर नंदा, श्री साईचरित्र कथासार, धार्मिक प्रकाशन संस्था, मुंबई-२०१५, पृ. ३८

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्याय विषयक भूमिका

प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महिला महाविद्यालय,गेवराई

Email ID-shivajidiwan@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.6988629

प्रस्तावना : आपल्याला स्वातंत्र मिळून 75 वर्ष झालीत तरी देखील तळा-गळातील लोकांसाठी शिक्षण देण्यात, महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी करण्यात शासकीय व निमशासकीय क्षेत्रात नोकऱ्या देण्यात व त्यातील आरक्षणाची अंमलबजावणी करण्यात शासनाला पूर्ण यश आलेले नाही. या सगळया पार्श्वभूमीवर एक अग्रणी सुधारक म्हणून 'शाहू महारांजा'चे आरक्षण धोरण व त्यांची बहुजन समाजाला न्याय देण्याची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे. म्हणूनच 'राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायविषयक भूमिका' हा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला आहे. या विषयाची व्याप्ती जरी खूप मोठया प्रमाणावर असली तरी देखील सारांश रुपाने या विषयाचा आढावा घेतला आहे. राजर्षी शाहू महाराजांची विचारधारा सर्व घटकांसाठी होती. सर्व वर्गांना सामावून घेणारी होती. त्यांच्या विचाराला सामाजिक न्यायाची किनार होती. त्यांचे विचार सर्वंच दृष्टीने व्यापक होते. जीवनाभिमुख असे होते. सामाजिक, राजकीय , आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक या सर्व अंगांना स्पर्श करणारे होते. भारतातील मोठ-मोठया संस्थानिकांनी महालात, दिवानखान्यात मौजमजा करत दिवस काढले पण राजर्षी शाहूंनी कोल्हापूरसारख्या छोटया संस्थानात हे करुन दाखविले. त्याचबरोबर ब्रिटीश राजवटीत स्वातंत्रपूर्व कालखंडात अनेक क्रांतिकारी निर्णय घेतले. त्यापैकी 1902 साली प्रशासनात 50 टक्के जागा मागास वर्गीयांसाठी राखीव ठेवण्याचा अध्यादेश.

राजर्षी शाहू महाराज हे सामाजिक समतेच्या तत्वाचे पुरस्कर्ते आणि कृतिशिल राजे होते. 'भारतात इतका समतावादी व न्यायप्रिय राजा झाला असेल यावर काहींचा पुढील पिढींचा विश्वास बसणार नाही' हे खरेच आहे. विसाव्या शतकात काळाची पावले ओळखून आपल्या कर्मभूमीत जातीयता, सामाजिक विषमता व अनिष्ठ रुढी विरुध्द कायदे घडवून त्यांची अंमलबजावणी करुन समतेवर आधारित समाज निर्माण करण्याचे महान कार्य शाहू महाराजांनी केले. मानवी मूल्यावर आधारित व सामाजिक न्यायावर आधारित असणारी समाज व्यवस्था निर्माण करण्याचे कार्य महाराजांनी केले आहे. राजर्षी शाहू महाराजांचे हे विचार भारतीय समाजात परिवर्तनासाठी आजही उपयोगी आहेत.

संशोधनाची उदिष्टये :

1. शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायाविषयीची भूमिका अभ्यासणे.
2. शाहू महाराजांची समतेची विषयी भूमिका समजून घेणे.
3. शाहू महाराजांनी न्यायाकरीता केलेल्या कृती तपासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन लेखाकरिता वर्णणात्मक व विश्लेषणात्मक सामाजिक शास्त्र संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधन लेखाकरिता दुय्यम स्वरुपाच्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :

शाहू महाराजांचे एकूण कार्यात त्यांचे शैक्षणिक कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुले यांच्याप्रमाणेच सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात त्यांनी शिक्षणाला प्रमुख स्थान दिले. शाहू महाराजांनी अधिकारग्रहण केले. त्याचवेळी बहुजन समाज अज्ञानाचे व अंधश्रध्देचे जीवन जगत होता. शिक्षण घेणे आपले काम नाही अशी या समाजाची समजूत होती. ज्ञानाच्या क्षेत्रात ब्राम्हण जातीची मक्तेदारी ब्रिटिशपूर्व काळापासून निर्माण झालेली होती. इंग्रजांनी विद्येची प्रवेशद्वारे सर्व जातींसाठी खुली केली. तथापि पूर्वीपासून ज्यांना विद्या अभ्यासाची परंपरा नव्हती. त्यांना या नव्या संधीचा लाभ घेता आला नाही. बहुजन समाजातील असंख्य लोक अज्ञान व दारिद्र्याचे जीवन जगत होते. छत्रपती शाहू महाराजांनी या अज्ञानी बहुजन समाजात ज्ञानाची ज्योत पेटविली बहुजन समाजाला, स्त्रियांना सुशिक्षित करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत ध्येय उपलब्ध करण्याचे धोरण त्यांनी आखले. बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीत येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्याचे त्यांनी ठरविले.

प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य : बहुजन समाजाचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी महाराजांनी योजनाबद्द आखणी केलेली दिसते. प्राथमिक, शिक्षणाचा पाया मजबूत केल्यानंतर उच्च शिक्षणापर्यंत वाटचाल करण्याचा त्यांचा निश्चय होता. प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारांमध्ये भरभक्कम पायावर उच्च शिक्षणाची इमारत उभी करण्याचा त्यांचा मानस होता. सन 1913 मध्ये शाहू महाराजांनी प्रत्येक गावात एकतरी शाळा असावी व ती शाळा गावात राहणाऱ्या बहुसंख्य जातीच्या व्यक्तीने चालवावी असे त्यांचे मत होते. शिक्षकाचा गावकामगारांत समावेश करुन गाववतनाने भाडेमुक्त जमीन देण्याचे त्यांनी ठरविले. शिक्षणाविषयी शिक्षकांच्या मनात आस्था निर्माण व्हावी व त्याने शिक्षणविषयक चळवळीला गती यावी असे महाराजांना वाटत होते. तथापि, शिक्षकांच्या बाबतीत वतनदारी पध्दत उपयुक्त न ठरल्याने त्यांनी शिक्षकांची पगारावर नेमणूक सुरु केली. 'सन 1913 च्या आदेशानुसार'[1] निरनिराळया खेडयांमध्ये मंदिरे, चावडी, धर्मशाळा व इमारतीमधून प्राथमिक शाळा सुरु झाल्या. शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम दुरुस्ती व देखरेख ही कामे पाटील, कुलकर्णी व प्रजाजनांवर सोपविली. शिक्षणाच्या कार्यात समाजाचा सहभाग मिळविण्याची त्यांनी योजना केलेली दिसते. बहुजन समाजाच्या सर्वांगिण हितासाठी प्राथमिक शिक्षणाद्वारे छत्रपती शाहू महाराज व्यापक बैठक तयार करीत होते. त्या दृष्टीकोनातूनच त्यांनी निरनिराळया शिक्षण संस्था व व्यक्तींना आर्थिक सहकार्य केले. त्यामुळेच कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षणाचा मोठया प्रमाणावर विकास झाला.

मोफत व सक्तीचे शिक्षण :

'25 जुलै 1917 च्या हुकुमानुसार महाराजांनी प्राथमिक शाळेत फी माफीची घोषणा केली.'[2] 'शिक्षणामधून सामाजिक समता येईल. त्यासाठी प्रथम शिक्षण घेतले पाहिजे. जोपर्यंत हिंदुस्थान जाती बंधनाने निगडीत राहील तोपर्यंत स्वराज्य स्थापनेपासून मिळणारे अधिकार आपणास घेता येणार नाहीत. म्हणून निरनिराळया समाजातील लोकांना शिक्षण घेण्याची पध्दत मी अवलंबित आहे.'[3]

राखीव जागांबद्दल भूमिका :

भारताची राज्यघना 26 जानेवारी 1950 सालापासून अंमलात आली. त्यात राखीव जागांची तरतूद केली होती. भारतीय राज्यघटनेत आर्थिक दृष्टया आणि शैक्षणिक दृष्टया मागास वर्गाकरिता राखीव जागा ठेवण्याची सूचना आहे. भारतात या घटनेच्या कैक वर्ष अगोदरच राखीव जागा ठेवण्याचा शाहू महाराजांचा वट हुकुम आहे. या हुकुमात शाहू महाराजांनी म्हटले आहे. 'संस्थानाच्या नोकरीत मागासवर्गीयांचे प्रमाण कमी आहे. म्हणून ही परिस्थिती काही अशी दूर करण्यासाठी व संस्थानामध्ये महाराजांच्या प्रजाजनांना उच्च शिक्षण संपादण्यास उत्तेजन देण्यासाठी या व वर्गाकरीता आजपर्यंतच्या प्रमाणापेक्षा विस्तृत प्रमाणात संस्थानाच्या नोकरीत जागा राखून ठेवण्याचा महाराजांचा कृतनिश्चय झाला आहे.' [4]

शाहू महाराजांनी 26 जुलै 1902 रोजी आपल्या संस्थानात पन्नास टक्के (50%) राखीव जागा ठेवल्या होत्या. पुढे शाहू महाराज म्हणतात. 'या धोरणाला अनुसरुन या हुकुमाच्या तारखेपासून ज्या जागा मोकळया पडतील, त्यापैकी 50 टक्के शेकडा जागा मागासलेल्या वर्गातील उमेदवारांना देण्यात येतील. अशी महाराजांची अनुज्ञा झाली आहे. ज्या - ज्या ऑफीसात मागासलेल्या लोकांचे प्रमाण हल्ली शेकडा 50 टक्के पेक्षा कमी आहे. त्या- त्या ऑफीसातील मोकळी पडणारी जागा झटपट मागासलेल्या वर्गातील इसमास देण्यात येईल. प्रत्येक खात्यांच्या मुख्यांनी या हुकुमानंतर भरलेल्या जागांचा तिमाही अहवाल सादर केला पाहिजे.'[5] शाहू महाराजांच्या या भूमिकेने समाजाला काही अंशी न्याय देण्याचे कार्य महाराजांनी प्रत्यक्ष कृतीने केलेले आढळून येते.

विशेष संधीचे तत्व : विषमतेने भरलेल्या समाजात संधीची विषमता निर्माण करणे आवश्यक असते. व ही विषमता आरक्षण धोरणामुळे वैद्यानिक ठरते. यावर महात्मा फुलेंचा देखील विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी विविध ठिकाणी निवडक जातींना आधी प्राधान्य दयावे व पुढारलेल्या जातींचा नंतर विचार करावा असे सूचित केले. त्यामुळे हजारो वर्षापासून सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्टया अस्पृश्य राहिलेल्या बहुजन समाजाला त्यांच्या जातीला सामाजिक न्याय मिळत आहे. महात्मा फुलेंनी या संकल्पनेचा प्रथम उल्लेख केला. यानंतर शाहू महाराजांनी आरक्षणाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केली.

पुढे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी याच धोरणाला भारतीय राज्यघटनेत स्थान देऊन हाच वारसा चालविला. डॉ.आंबेडकर समतेच्या ध्येयाचा पुरस्कार

करताना समतेचा अर्थ संधीची समानता एवढाच करीत नाहीत. तर आणखी एक पाऊल पुढे टाकून विशेष संधीचे तत्त्व समतेत समाविष्ट आहे, असेही सांगतात, सामाजिक, आर्थिकदृष्टया शोषित, मागास- समुहातील व्यक्तीच्या विकासाला चालना द्यावयाची असेल तर त्यांच्यासाठी खास संधी, सवलती व संरक्षण यांची घटनात्मक तरतुद करणे आवश्यक आहे. तरच काही काळाने समाजातील पुढारलेल्या वर्गाशी स्पर्धा करण्याची त्यांची क्षमता वाढेल. विशेष संधीचे हे तत्त्व समतेच्या तत्त्वांशी वरकरणी विसंगत वाटले, विषमता दर्शक वाटले तरी खऱ्या समतावादयांना तसे वाटत नाही. डॉ.आंबेडकरांनी विशेष संधी तत्त्वाचे पुढीलप्रमाणे समर्थन केले आहे. 'समतावादयांचे ध्येय सर्वांना समतेने वागविणे हे नसून समता प्रस्थापित करणे हे आहे. हे ध्येय साधताना सर्वांना समतेने चालणे शक्य नाही. जेथे सर्व व्यक्ती समान आहेत. तेथे काही लोकांना असमानतेने वागविल्यास विषमता निर्माण होईल. पण जेथे त्यांना सारख्या लेखून चालणे म्हणजे समता प्रस्तापनेच्या ध्येयाला विरोध करणे होय. समाजाला समानतेने न वागविणे हा समतावादयांचा दस्तूर आहे.' [6]

डॉ.आंबेडकर यांच्या समतेच्या विचारात विशेष संधीचे तत्त्व अंर्तभूत करुन न्यायतेला, सामाजिक न्यायाला महत्त्व देतात. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जाती-जमाती, सामाजिक व शैक्षणिकदृष्टया मागासवर्गीय आदि समुहांना विकासासाठी ज्या सवलती व संरक्षण दिले आहे. त्यांची प्रेरणा त्यांच्या या प्रकारच्या समतेच्या संकल्पनेत आहे.

भारतामधल्या ज्या उच्च जाती आहेत. त्या इतर जातीपेक्षा स्वत:ला श्रेष्ठ समजतात. कारण हजारो वर्षापासून त्यांनी आपल्या वर्चस्वाचे डांगोरे पिटून सर्वसामान्य माणसांना जगण्यास पायबंद केला आहे. यामध्ये केवळ आर्थिक विषमता नाही तर एकूणच मानवी जीवनात व्यवहारातील सर्व घटकांना बंदिस्त केले आहे. त्यामुळे कनिष्ठ जातीतील माणसांत आपण उच्च जातीपेक्षा कमी आहोत, ही न्युनगंडाची भावना निर्माण झाली. त्याचे स्वत्व हरवले आणि तो दिशाहिन झाला. त्याचा परिणाम म्हणजे आपल्या हक्कांसाठी त्याच्या मनात कुठलीच आशा उरली नव्हती. म्हणून तो कायम आपले अस्तित्व गमावून बसला. त्यांना भारतीय समाजव्यवस्थेत दुय्यम स्थान मिळाले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातनिहाय आरक्षणांची तरतूद केली. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तन मोठया प्रमाणात घडले. सर्वसामान्य माणसाला नवी ऊर्जा मिळाली. हीच ऊर्जा शेवटच्या माणसांचे जीवनमान उंचावण्यास मोलाची ठरली. परंतु या सोबतच समानेत खूप मोठी दरी निर्माण झाली आहे. एकीकडे प्रचंड भौतिक सुविधा तर दुसरीकडे एक जेवणाची पंचाईत, त्याचा परिणाम जातीय द्वेष वाढत चालला आहे. हा द्वेष कुणाच्याही भल्याचा नाही. पण आपल्या आजूबाजूलाच कधी काळी सोबतीने राहणारा समुह हा प्रगतीच्या दिशेने घोडदौड करतो आहे आणि आपणास थोडीसुध्दा संधी मिळत नाही. ही खंतच सामाजिक तेढ निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरते आहे.

निष्कर्ष :

1) शाहू महाराजांनी दिलेल्या 50 टक्के आरक्षण धोरणाने प्रशासनातील नोकऱ्यात संधी मिळून ब्राम्हणेत्तर
2) जातीचे प्रशासनातील संख्याबळ वाढलेले दिसते. याचा परिणाम बहून समाजाला बऱ्याच अंशी सामाजिक न्याय मिळाल्याचे दिसते.
3) राजर्षी शाहूंनी सतत अपेक्षित व वंचित जीवन जगणाऱ्या भटक्या विमुक्त व गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या जातींना शिक्षणाच्या व रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करुन देऊन त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणले. त्यामुळे भटक्या व विमुक्त जातींचा सामाजिक दर्जा काही प्रमाणात उंचावला गेला.
4) शाहू महाराजांनी मानवतेला कलंक असलेल्या जाती प्रथा व जातीभेद यावर प्रहार केला. विविध कायदे व व्यावहारिक उपाययोजना केल्या. याचा परिणाम म्हणून जातिभेदाची ही तीव्रता खूप कमी झालेली दिसते. हे शाहू महाराजांच्या प्रयत्नांचे यशच म्हणावे लागेल.
5) शाहू महाराजांनी मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण या सुरु केलेल्या योजनेमुळे दलित-अस्पृश्य व शेतकऱ्यांच्या मुलांना देखील घेता आले. शिक्षण हे व्यापक झाले.
6) शाहू महाराजांनी महाराष्ट्रभर शिक्षण संस्था व वसतिगृहे यांना मदत केली. देणग्या दिल्या. यामुळे महाराष्ट्र हे शिक्षणात अग्रेसर असलेले राज्य आढळते.

7) राजर्षी शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षणाविषयीच्या धोरणाने स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली. स्त्रियांमध्ये शैक्षणिक जागृती निर्माण होऊन त्या शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आल्या .
8) शाहू महाराजांचा राजकीय सुधारणांना विरोध नव्हता परंतु राजकीय सुधारणांच्या अगोदर सामाजिक
सुधारणा झाल्या पाहिजेत असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.
9) शाहू महाराज हे राजे होते. तरी देखील त्यांनी सत्ता हळूहळू जनतेकडे सोपवण्याचा प्रयत्न केला. म्हणजे शाहू महाराज हे सामाजिक लोकशाहीचा पुरस्कार करणारे राजे होते.

संदर्भ :

1. पवार जयसिंगराव,(संपा), राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, प्रथमावृत्ती ,महाराष्ट्र इतिहासप्रबोधिनी, कोल्हापूर, 2001, पृ.क्र.07.
2. ॲड पानसरे गोविंद, राजर्षी शाहू: वसा आणि वारसा, तिसरी आवृत्ती, लोकवाङमय गृह प्रकाशन, मुंबई, 2007, पान क्र.26.
3. कीर धनंजय, राजर्षी शाहू छत्रपती (मराठी: जीवनग्रंथ) तिसरी आवृत्ती, पॉप्युलरप्रकाशन, मुंबई पुर्नमुद्रण, 2016, पृ.क्र.08.
4. डॉ.भोसले एस.एस., राजर्षी शाहू: संदर्भ आणि भूमिका, प्रथम आवृत्ती, रणजीतप्रकाशन, कोल्हापूर,1981, पान क्र.71.
5. अर्जुने दिलीप, राजर्षी शाहू महाराजांची आरक्षण भूमिका आणि सद्यस्थिती, प्रथम आवृत्ती, साद प्रकाशन, औरंगाबाद,2013, पृ.क्र.20.
6. आलटे रानबा नरहरी, राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायाबद्दलची वाटचाल: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास, अप्रकाशित पि.एच.डी.प्रबंध, स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, पृ.क्र.216.देशपांडे एम.डी.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार, सातवी आवृत्ती,लोकवाङमय प्रकाशन,मुंबई, 2013, पृ.क्र.16-17.

स्वा. वि. दा. सावरकर :— वाङ्मयीन कार्य

प्रा. प्रियंका आकाश राऊत
सहाय्यक प्राध्यापक (पद्व्युत्तर मराठी विभाग) बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा
ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर महाराष्ट्र (India)
मेल आय डी — akash_raut15@yahoo.in
DOI-10.5281/zenodo.6988635

प्रस्तावना स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे विचार व संघर्षमय जीवन त्यांच्या साहित्यातून आपल्याला उपलब्ध होते. सावरकरांनी विपुल असे लेखन केले. वीर सावरकरांना ग्रंथ वाचनाची आवड बालपणापासूनच लागलेली होती. ज्या वयात इतर मुले बाराखडी गिरवतात त्या वयात सावरकर उत्तमोत्तम ग्रंथ वाचू लागले होते. परिपक्व वयातील भाषाप्रभू साहित्यिकास शोभेल असे भाषावैभव व विचारमांडणी, ऐन तारूण्याच्या उंबरठयावर वीर सावरकरांनी आत्मसात केली होती. ऐतिहासिक, पौराणिक ग्रंथ, मोरोपंत, वामन, इत्यादी ग्रंथांसोबतच जे घरात बसून वाचण्यास निशिध्द मानले जाते ते 'आरण्यक' ही वीर सावरकरांनी बालपणीच वाचले. विभिन्न प्रकारच्या अडथळयांचे आयुष्य असूनही वयाच्या दहाव्या—अकराव्या वर्षापासून सुरू झालेले लेखनकार्य वयाच्या अंशीव्या वर्षापर्यंत अविरत सुरू होते. "साहित्याच्या विविध क्षेत्रात त्यांनी आपल्या जाज्वल्य राष्ट्रभक्तीच्या वारूवर स्वार होऊन, तत्वाच्या खड्गाने एकेक प्रांत हस्तगत केला आणि त्या—त्या प्रांतात आपल्या विजयाची सर्वांना दिसेल अशी उंच गुढी उभारली. त्यामध्ये कविता, पोवाडे, फटके, आरती, निबंध, चरित्र, आत्मचरित्र, ऐतिहासिक, संशोधनपर ग्रंथ, सामाजिक व राजकीय विचारावर लेख, नाटके, कादंबरी, इत्यादी सर्वच विषय आहे. या विविधांगी लेखनकार्यामुळे मराठी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षपदही आपसुकच चालून आले. त्यांच्या साहित्यात देशभक्ती व त्यासंबंधित तत्वाचेच परिपोषण केले आहे, नव्हे त्या तत्वाच्या स्पष्टीकराणासाठी, सर्वांसमोर सत्य येण्यासाठीच त्या—त्या साहित्याची निर्मिती झालेली आहे. त्यांच्या कवितेतही देशभक्तीच्या विचारांशी वचनबध्द राहण्याचं ते सुचवतात. तर पोवाडयातही राष्ट्रभक्तीचीच शिवनीती शिकवितात, साहित्याचे सर्वच प्रकार व अविष्कारणाचे माध्यम ते आपल्या विचारांसाठीच वापरतात. त्यांचा नायकही राष्ट्रीयतेचे विचार विसरत नाही."

सावरकरांच्या लेखनकौशल्याचे एक अनन्यसाधारण वैशिष्ट असे की, अंगात व्यासंगी विद्वत्ता पुर्णपणे मुरलेली असूनही त्यांच्या लिखाणात रूक्ष बोजडपणा कोठेही आढळत नाही. प्रतिभा आणि प्रचिती यांनी त्यांचे लिखाण भरलेले असते. त्यांच्याप्रमाणे दुसऱ्या कोणाच्याही लेखनीने महाराष्ट्रात एवढी प्रचंड खळबळ उडवून दिली नाही किंवा इतके प्रक्षुब्ध विचारमंथन घडवून आणले नाही. " महाराष्ट्रातील स्थितिप्रिय, प्रतिगामी, परंपरावादी आणि शब्दप्रामाण्यवादी लेखक नि पंडित यांच्यावर तितक्याच आवेशाने ते तुटून पडले. परंतु त्या सामाजिक विरोधकांना चिकित्सक बुध्दिच्या कडक आसूडाने सावरकरांनी फटकारून काढले. यंत्र, गाय, मनुस्मृतीतील महिला, ललनांच्या लावण्याचे हानि—लाभ, दोन शब्दात दोन संस्कृती, मनुष्याचा देव आणि विश्वाचा देव, जात्युच्छेदक निबंध, इत्यादी विषयावर त्यांनी लिहिलेले प्रखर बुध्दिवादी लिखाण जगातील श्रेष्ठ समाजसुधारकांच्या मालिकेत त्यांना अढळ स्थान मिळवून देण्यास पुरेसे आहे."

स्वा. सावरकरांचे वाङ्मयीन कार्य :—

१. **सवाई माधवराव यांचा फटका** :— १८९४ ला वयाच्या अकराव्या वर्षी हा फटका लिहिला.
२. **हिंदू संस्कृतीचा गौरव** :— ओजस्वी विचार आणि जहाल भाषा असलेला लेख स्वा. सावरकरांनी 'नाशिक वैभव' साठी लिहिला.
३. **स्वदेशीचा फटका** :— वयाच्या १५व्या वर्षी १८९८ ला हा फटका प्रकाशित झाला. याचवेळी त्यांनी वृत्तदर्पणचा अभ्यास केला व गणमात्रा समजून घेतल्या.
४. **चाफेकरांचा पोवाडा** :— प्लेगचे थैमान व रँडचा अत्याचार यांनी जनता होरपळून निघत होती. चाफेकर यांनी रँडचा वध

केला व त्यांना फाशी झाली. त्या भावनेच्या आवेगात सर्वांग व मन त्वेषाच्या अंगाराने पेटून उठलेल्या स्थितीत हा चाफेकर व रानडे यांचा वीररसप्रधान पोवाडा लिहिला.

५. **शिवरायांची आरती** :— इ.स. १९०२ मध्ये आर्यन संघाकरिता शिवरायांवर आरती रचली.

६. **एतिहासिक पुरूषांचे उत्सव का करावेत** :— नाना फडणीस यांच्या शतवार्षिक पुण्यातिथी निमित्त १०० निबंधापैकी प्रथम क्रमांकाचा निबंध १९०२ साली लिहिला.

७. **स्वतंत्रतेचे स्तोत्र** :— 'जयोस्तुते श्री महान्मंगले' हे स्वतंत्रतेचे स्तोत्र सावरकरांनी १९०३ मध्ये लिहिले.

८. **सिंहगड चा पोवाडा** :— "नरवीर तानाजीच्या पराक्रमाचा पोवाडा १९०५ साली लिहिला. यामध्ये शिवनीतीचा उल्लेख केला आहे. १९०६ ला बाबाराव सावरकर यांनी तो छापला."

९. **बाजीप्रभूंचा पोवाडा** :— बाजीप्रभू देशपांडे यांच्या शौर्यावर हा पोवाडा १९०५ ला रचला. हे पोवाडे मित्रमेळयात म्हटले जायचे. गावोगावी यांच्या चाली आबालवृध्दांच्या तोंडी पाठ झाल्या होत्या. तीन वर्षानतर यांच्यावर जप्ती आली.

१०. **रामायण व इलियड** :— पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजला असतांना हा लेख लिहिला.

११. **तारकांस पाहून** :— "लंडनला जाताना बोटीवरून प्रवास करताना रात्रीच्या वेळी आकाशातील असंख्य तारे पाहतांना केलेली कविता. प्रत्येक कडव्यात ताऱ्यांची उत्पत्ती कशी झाली याचा काव्यात्मक अंदाज घेतला."

१२. **जोसेफ मॅझिनी चरित्र** :— लंडनच्या वास्तव्यात लिहिलेला पहिला ग्रंथ, सावरकरांनी इटलीचा महान क्रांतिकारक जोसेफ मॅझिनीचे चरित्र व त्याला साजेशी मनोवेधक प्रस्तावना लिहिली. २८ सप्टेंबर १९०६ या दिवशी हा ग्रंथ पूर्ण केला. लोकमान्य टिळक व काळकर्ते शि. म. परांजपे यांना अर्पण केला. या ग्रंथाची प्रस्तावना अनेक तरूणांना मुखोद्‍गत होती.

१३. **लंडनची बातमीपत्रे** :— लंडनला आल्यापासून तेथेच अटक होईपर्यंत नियमित लिहिलेली वार्तापत्रे.

१४. **१८५७चे स्वातंत्र्य समर** :— "के. नि. मॅलेसनचे समग्र ग्रंथ इंडिया ऑफिसच्या ग्रंथलयातली असंख्य पुस्तके वाचून वरी सावरकरांनी हा ग्रंथ मराठीत १९०८ च्या एप्रिलमध्ये महात्प्रयासांनी पूर्ण केला. त्या ग्रंथाचा भारत प्रवास पुन्हा लंडन विविध भाषात भाषांतरित छापन्यासाठीचे विविध उपाय पाहता जगातला हा एकमेवाद्वितीय ग्रंथ असावा, ज्याचा छापण्यासाठीचा एवढा प्रवास व खटाटोपी झाल्या असतील. छापण्यापूर्वीच या ग्रंथावर बंदी घालण्यात आली. ५० वर्षानंतर जगासमोर वीर सावरकरांनी सत्य प्रकट केलं की, १८५७ चे शिपायाचे बंड नसून ते भारतीय सैनिकांनी, संस्थानिकांनी अणि विविध प्रांतातील जनतेने एकत्र येऊन केलेले स्वातंत्र्याचे युध्द होते." हॉलंडमध्ये हा ४०० पानांचा ग्रंथ इंग्रजीत छापण्यात आला. यास क्रांतिकारकांची गीता संबोधले जाऊ लागले.

१५. **शिखांचा इतिहास** :— रूग्णालयात या ग्रंथाचा मसुदा तयार केला. नंतर पॅरिसला हा ग्रंथ लिहून पूर्ण केला. त्याच्या तीन प्रती करूनही, दुर्दैवाने गहाळ झाल्या आहेत. आज हा ग्रंथ उपलब्ध नाही. वीर सावरकर इंग्लंडमध्ये असतानाच प्रभाकरचे निधन झाले. त्याची आठवण म्हणून त्यांनी हा ग्रंथ चि. प्रभाकरास अर्पण केला आहे.

१६. **हे हुतात्म्यांनो** :— १८५७ च्या स्वातंत्र्यवीरांना आदरांजली म्हणून पत्रक काढले, सोबतच सैनिकांना पत्रके म्हणून शिखांना क्रांती चळवळीसाठी प्रेरणा दिली.

१७. **ने मजसी ने परत मातृभूमिला** :— ब्रायटनच्या समुद्रकिनारी आजारपणानंतर अत्यंत थकलेल्या मन:स्थितीत ही कविता लिहिली.

१८. **वहिनीस सांत्वनपर पत्र** :— संपूर्ण कुटुंबाची क्रांतिकार्यामुळे वाताहात झाल्यानंतर धैर्य देणारे काव्यात्मक पत्र.

'माझे मृत्यूपत्र'

" कि घेतले व्रत न हे आम्हि अंधतेने
लब्ध प्रकाश इतिहास निसर्ग माने
जे दिव्य, दाहक म्हणूनि असावयाचे
बुध्दांची वाण धरिले करिं हे सतींचे " (९वे कडवे)

या प्रसिद्ध ओळी या कवितेमधीलच आहेत.

१९. **रवींद्रनाथ टागोरांचे अभिनंदन** :— १९१३ नोबेल प्राईझ मिळाल्याबद्दल अंदमानातून काव्यरूप अभिनंदन.

२०. **कमला** :— " ८८२ कडव्यांचे, अनुष्टूभ छंदातले खटयाळ, श्रृंगारमय, निसर्गकाव्य. अंदमानच्या दगडी कारागृहाच्या भिंतीवर टोकदार लोखंडी पट्टीच्या साहयाने लिहिलेले, स्वतः व इतर बंदीवानांनी कंठस्थ केलेले जगातील एकमेव काव्य. साहित्यसम्राट तात्यासाहेब केळकर म्हणतात, सावरकरांचे 'कमला' काव्य वाचतांना कालिदासाच्या 'रघु'चाच सर्ग वाचलासे वाटते. विद्वत्ता नि कवित्व हातात हात घालून चालताना दिसतात."

२१. **सप्तर्षी** :— अंदमानच्या कोठडीतुन दिसेल ते रात्रीचे आकाश पाहत केलेले काव्य. भावनिक भरती—ओहोटीचे वैचारिक कल्लोळाचे कुलात्मक शब्दांकन म्हणजे सप्तर्षी खंडकाव्य.

२२. **जगन्नाथाचा रथ** :— कविता—विश्वाच्या विराट स्वरूपाचे दर्शन म्हणजे जगन्नाथाचा रथ ही कविता.

२३. **विरहोच्छवास** :— ३८४ ओळीचे प्रेम व शौर्य यांचा मेळ असणारे खंडकाव्य.

२४. **गोमंतक** :— अंदमानातच रचलेले खंडकाव्य गोव्यात १५०० ते १९०० या कालखंडात पोर्तुगिजांकडून झालेला अमानुष अत्याचार, धर्मांध इसाई व विरोध करणारा हिंदू यांचे वर्णन या काव्यात आहे.

२५. **मराणोन्मुख शय्येवर** :— अंदमानच्या रूग्णालयात रचलेली कविता तत्वज्ञ सावरकर यांचे दर्शन या काव्यात होते.

२६. **अंदमानच्या अंधेरीतून** :— अंदमानमध्ये कारागृहात गेल्यापासून पुढील भारतातील तुरूंगात जाईपर्यंत, नियमितपणे, लहान बंधू डॉ. नारायण दामोदर सावरकर यास पाठविलेली दीर्घ आठ पत्रे. पहिले पत्र १५ डिसेंबर १९१२ चे तर शेवटचे म्हणजे आठवे ६ जुलै १९२० चे.

२७. **हिंदूपदपादशाही** :— छत्रपती शिवराय ते राजाराम यांचा ओझरता उल्लेखासह पेशवे यांच्या कार्यकाळावर प्रकाश टाकला आहे.

२८. **हिंदुत्व** :— मूळ इंग्रजी लेखनकाल १९२३

२९. **तुम्ही आम्ही सकल हिंदु** :— सर्व जातींना एकत्र बांधणारी आवाहनात्मक कविता रत्नागिरी वास्तव्यात १९२५ ला लिहिली.

३०. **माझी जन्मठेप** :— लेखनकाल १९२६ रत्नागिरी " रत्नागिरीच्या तुरूंगात बंदिस्त असताना मुख्य टिपणे भितीवर लाल विटांच्या तुकडयाने लिहिले. कारण लेखनसाहित्य पुरवण्यावर बंदी होती. नंतर यथावकाश लेखनसाहित्य उपलब्ध झाल्यानंतर तीन महिन्यात हा ग्रंथ लिहून पूर्ण केला. अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये १४ वर्षे तुरूंगवास भोगत असतानाचे सविस्तर रोमहर्षक, चित्तथरारक, वास्तववादी चित्रण — आत्मचरित्र."

३१. **मला काय त्याचे (मोपल्याचे बंड)** :— लेखनकाल १९२६ बादंबरी मोपल्यांनी हिंदूवर केलेले भयानक अत्याचार हिंदू स्त्रियांची केलेली विटंबना, लुटून बेचिराख केलेली गावे, झालेल्या कत्तली, इत्यादी आसुरी घटनांचे वर्णन या कादंबरीत आहे.

३२. **काळे पाणी** :— लेखनकाळ रत्नागिरी. अंदमान पार्श्वभूमीवर रेखाटलेली कादंबरी.

३३. **उःशाप** :— १९२७ ला रत्नागिरीस स्थानबद्ध असताना लिहिलेले नाटक. यामध्ये अस्पृश्यतेचा प्रश्न हाताळण्यात आला आहे.

३४. **सन्यस्त खड्ग** :— १९३१ रत्नागिरी. हिंसा व अहिंसा यांचे मूलगामी द्वंद्व आणि अहिंसा तत्वतान कसे पांगळे आहे याचे संवादातून सविस्तर स्पष्टीकरण.

३५. **उत्तरक्रिया** :— छत्रपती शिवाजी महाराज व पेशवाई संपल्यानंतरचा कार्यकाळ यामध्ये रंगवला आहे. लेखनकाळ १९३३ रत्नागिरी.

३६. **बोधिवृक्ष** :— एक अपूर्ण नाटक. सिध्दार्थ व यशोधरा यांच्या जीवनावर आधारित यशोधरा हिचेही विचार देशभक्त आणि सैनिकांच्या बायकांनी मनन करण्यासारखे आहेत.

३७. **जात्युच्छेदक निबंध** :— १९३०—३१ मध्ये रत्नागिरीला असताना समाजाच्या सप्तबेडया तोडण्याचे आवाहन करताना लिहिलेले जातीवरील अभ्यासपूर्ण निबंध. हिंदुच्या संघटनासाठी सावरकरांनी केलेले निबंध.

३८. **क्ष—किरणे** :— १९३५ रत्नागिरी. हा तात्विक निबंधाचा संग्रह असून यामध्ये गाभारा की गोठा, गायीसंबंधी स्फोटक लेख, समस्यामूलक निबंधांचा समावेश आहे.

३९. **विज्ञाननिष्ठ निंबध** :— यातील निबंध हे बुध्दिनिष्ठ व तर्कवादाने परिपूर्ण निबंध आहेत.

४०. **पूर्वपीठिका** :— १८८५ पासूनचा भारतीय राजकीय कार्यकाळाचा उल्लेख या पुस्तकात आहे.

४१. **माझ्या आठवणी** :— वीर सावरकरांच्या बालपणीच्या आठवणी, व्यक्तिमत्वाची जडणघडण कशी झाली याचा आलेख यामध्ये मांडला आहे. यामध्ये जन्म, पूर्वइतिहास, आडनावाची आख्यायिका, आईसंबंधी, व्यायाम, पहिले भाषण, बालपण, येसुवहिनी इत्यादी संबंधी सविस्तर माहिती वाचकास मिळते.

४२. **भगुर, नाशिक** :— आत्मचरित्र

४३. **सावरकरांच्या गोष्टी** :— कथा

४४. **रणशिंग** :— ऐतिहासिक लेख

४५. **ऐतिहासिक निवेदन** :— त्यावेळच्या विविध विषयांवर सावरकरांचे निवेदन यातून त्यांनी कार्यकर्त्यांना अनेक संदेश दिलेत.

४६. **हिंदुत्वाचे पंचप्राण** :— लेखसंग्रह

४७. **तेजस्वी तारे** :— लेखसंग्रह

४८. **प्राचीन अर्वाचीन महिला** :— भारतीय महिलांचा त्याग, धैर्य, याचे गुणगाण सावरकर म्हाणतात, “ लावण्य विलोभनीय आहेच, पण त्याहूण शील विलोभनीय आहे.”

४९. **भाषाशुध्दी, लिपीशुध्दी** :— स्वदेशी शब्द का वापरावे? स्वभाषा का वापरावी? देशाचे स्वातंत्र्य व राष्ट्रीयतेशी त्यांचा संबंध काय? यासंबंधी सविस्तर विश्लेषण. सावरकरांनी परकीय शब्दांना अनेक पर्यायी शब्द दिले. देशातील सर्व भाषा देवनागरी लिपीत लिहाव्यात ही सुचनाही दिली.

५०. **शत्रूच्या शिबिरात** :— आत्मचरित्र १९६५ ला प्रसिद्ध झाले.

५१. **सहा सोनेरी पाने** :— पूर्वार्ध — १० मे १९५६ ला प्रसिद्ध झाला. उत्तरार्ध १९६३ एप्रिलला वयाच्या ८०व्या वर्षी प्रसिद्ध झाला. “ हिंदुस्थानचा इतिहास विजयांनी भरलेला, विजयाचा इतिहास आहे हे सिद्ध करण्यासाठी हा ग्रंथ लिहिला. पहिले सुवर्ण विजयी पानाचा श्रीगणेशा केला, ते सम्राट चंद्रगुप्त व चाणक्य या गुरू शिष्यांनी. दुसऱ्या सुवर्ण पानाचा शिल्पकार ठरला तो सम्राट पुष्यमित्र, तिसऱ्या सुवर्ण पानाचे मानकरी ठरले ते सम्राट विक्रमादित्य. चवथे सुवर्ण पान सजवलंय ते महापराक्रमी राजा यशोधर्मा यांनी. पाचव्या सुवर्ण पानावर नाव कोरलं ते छत्रपती शिवाजी महाराज व त्यांचे मावळे, सहावे सुवर्ण पान व्यापून टाकलं ते इंग्रजाविरूद्ध झालेल्या स्वातंत्र्यलढयाने ”, अशा सहा सोनेरी पाने ग्रंथाची सिध्दता वीर सावरकरांनी केली. या व्यतिरिक्त त्यांचे स्फूट कविता, इतर प्रासंगिक लेखन, प्रतिक्रिया असा भरपूर मजकूर आहे.

“ साहित्याच्याद्वारा स्वमत प्रचार करण्याचे जे अनन्यसाधारण सामर्थ्य नि कौशल्य सावरकरांच्या लेखणीत होते, ते इतर कोणाही भारतीय लेखकात असल्याचे आढळत नाही. सावरकरांनी देशस्वातंत्र्याचा इतका निर्भय प्रचार केला होता आणि हिंदू जातीच्या पुनरूत्थानाचा इतका सर्वकष पुरस्कार केला होता की, या दोन बाबतीत त्यांच्याशी तुलना करता येईल असा दुसरा कोणताही साहित्यिक वा नेता झालेला नाही, असे मत माडखोलकरांनी व्यक्त केले आहे.”

मूळ प्रांत कवीचा असताना सुध्दा साहित्यदृष्टी मूळातच पक्व असल्यामूळे साहित्याच्या विविध प्रकारात त्याचे प्रकटीकरण —अविष्करण केले. शेकडो व्याख्यानातून जी कार्यसिद्धी होत नाही ती एका नाटकाने होते, हे ज्ञात असल्यामूळे सामाजिक समस्यांना नाटकाचे रूप दिले. वीर सावरकर कोमल मनाचे कवी व कठोर मनाचे देशभक्त होते, हे खरेच आहे. १८५७ चे स्वातंत्र्य समर व ' सहा सोनेरी पाने ' या ग्रंथानी एतिहासिक संशोधक म्हणून मान्यता मिळाली. सोबतच्या क्रांतिकार्याने त्यांना ' इतिहास घडविणारा इतिहासकार ' असे नामाभिदान मिळाले.

निष्कर्श

१. आपल्या अल्पवयातच भारताचे राजकीय स्वातंत्र्य सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने परत मिळविणे हे ध्येय सावरकरांनी निश्चित केले. 'अभिनव भारता' ची स्थापना याच हेतूने झाली होती.
२. वीर सावरकर हे महान साहित्यिक होते. भाषा आणि लिपी हे त्यांच्या दृष्टीने राष्ट्रीयत्वाचे घटक आहेत. राष्ट्रजीवन म्हणजे हिंदुजीवन सर्वार्थाने समृद्ध करण्यासाठी त्यांनी भाषाशुद्धी व लिपिशुद्धीवर जोर दिला. भाषा व लिपी त्यांना राष्ट्रीय प्रवृत्ती वाढविण्याचे साधन वाटत होते. याही क्षेत्रात त्यांची राजकीय दृष्टी सुटली नाही त्यांच्या प्रत्येक विचाराला, कृतीला, सुधारणांना राजकीय परिमिती आहे.
३. संपूर्ण आयुष्यभर सावरकरांनी अखंड हिंदुस्थान हीच कल्पना जोपासली. पण त्यांच्याच नजरेसमोर राष्ट्राची फाळणी झाली. केळकरांच्या मते हे सावरकरांचे अपयश नव्हते तर संपूर्ण हिंदुसमाजाचे अपयश होते. एका अर्थाने हे सावरकरांच्या तत्वज्ञानाचे, नेतृत्वाचे अपयश होते. त्यांची शरीरप्रकृती ही त्यांच्या मार्गातील आणखी एक अडचन होती. अंदमानातील हालअपेष्टानंतर त्यांचे शरीरस्वास्थ्य पुर्णतः ढासळले होते. त्यामुळे वयाच्या चौपन्नाव्या वर्षी सक्रिय राजकारणात शिरल्यावर त्यांना फारसे श्रम करता आले नाही. हिंदुमहासभेचे कार्य देखील त्यांना सोडून दयावे लागले. भविष्यकाळाने नोंद घ्यावी असेच महान कार्य स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी करून ठेवलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. चोपडे हेमंत, सावरकर आंबेडकर अेक समांतर प्रवास सचिन उपाध्याय विजय प्रकाशन हनुमान गल्ली, सीताबर्डी नागपूर. प्रथम आवृत्ती २००८ पृ.क्र. १४८, १५०, १५४
२. कीर धनंजय, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, हर्ष भटकळ पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि. ३०१ महालक्ष्मी चेंबर्स मुंबई पृ.क्र. २२०, २२४
३. आचार्य डॉ. भालेराव सुधाकर स्वातंत्र्यवीर सावरकर पुतळा नागरिक समिति ३३ प्रेरणा रामदासपेठ नागपूर प्र.क्र. २१३, २१६

'पचपन खम्भे लाल दीवारें: अदृश्य वेदना की दास्तान

प्रा.बालाजी सूर्यवंशी
हिंदी विभाग शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जिला लातूर

DOI-10.5281/zenodo.6988638

सार: 'पचपन खम्भे लाल दीवारें' उपन्यास स्त्री विमर्श का ऐसा पाठ प्रस्तुत करता है जहाँ कहीं पर भी स्त्री-पुरुष का संघर्ष नहीं है और न ही पुरुष के अत्याचारों एवं पुरुषसत्ताक व्यवस्था में दबी-कुचली स्त्री है। यहाँ न स्त्री पुरुषप्रधान संस्कृति के प्रति संघर्ष कर रही है न स्त्री पर लादे गए प्रतीकों का विरोध। वस्तुत: उपन्यास में लेखिका एक ऐसी स्त्री को उपस्थित करती है जो अपने पारिवारिक दायित्वों एवं समाज की मानसिकता के बीच द्वन्द्वग्रस्त है। उसका वास्तविक युद्ध उसके मनोभूमि पर चल रहा है जहाँ वह अनंत अवकाश में दोलायमान है। वह न अपने रास्ते का चयन कर पाती है और न ही चयन किये रास्ते पर निर्भीकतापूर्वक चल पाती है। वस्तुत: इस उपन्यास की नायिका दोहरे संकट से गुजर रही है जो पारंपारिक समस्याओं के साथ-साथ उत्तरआधुनिक परिवेश से निर्मित समस्याओं से भी ग्रस्त है। अपनी पीड़ा, यातना और जीवन संघर्ष में वह अकेली है तथा अपने अंतर्मन में घुट-घुट के जी रही है। उसकी इस स्थित के लिए जितना पुरुष जिम्मेदार है उतनी ही स्त्री भी, जितना समाज जिम्मेदार है उतना उसका परिवार भी।

परिचय

'पचपन खम्भे लाल दीवारें' उपन्यास की नायिका सुषमा पढ़ी-लिखी और उच्चशिक्षित है, वह नौकरी करती है तथा दृष्टिकोण से आत्मनिर्भर है। मगर वह जीवन में सुखी नहीं है। उसका जीवन संघर्षमय है। वह अकेलेपन की पीड़ा एवं एक अदृश्य व्यथा से त्रस्त है। वह आज की उच्चशिक्षित युवती का प्रतिनिधित्व करती है। एक समय था जब महिलाओं का जीवन बालविवाह, अनमेल विवाह, सती प्रथा आदि समस्याओं के दलदल में फँसा हुआ था। शिक्षा के माध्यम से समाज में आधुनिकता का संचार हुआ। धीरे-धीरे समाज की मानसिकता में परिवर्तन आया। बालविवाह की प्रथा समाप्त हो गई और स्त्री के सामने शिक्षा के द्वार खुल गए। किंतु शिक्षा और नौकरी के चक्रव्यूह में आज युवाओं के सामने एक नई समस्या खड़ी है-प्रौढ़ विवाह की। सुषमा तैंतीस वर्ष की हो गई है किंतु जीवन का आधा वसंत समाप्त होने पर भी वह अविवाहित है। उसके जीवन में भयानक सन्नाटा व्याप्त है। उषा प्रियंवदा उसकी तुलना अंधकार से भरी रात्री के साथ करती है। वह कहती हैं- "रात्री के वह मौन स्वर उसके चारों ओर मँडरा रहे थे।... सुषमा को लगा कि उसके प्राणों और रात्री की आत्मा में घना साम्य है। वैसे ही कुछ मद्धिम स्वरों की प्रतिध्वनियाँ गूँजती हैं, मन में कुछ करवट लेता है और चुप हो जाता है; ऐसा ही अभेद्द सर्वग्रासी अंधकार जीवन में सिमटता है।"[1]

मनुष्य का जीवन आशा के बल पर आगे बढ़ता है। आशा के आधार पर ही इन्सान जीवन में संघर्ष करता है, बड़े-बड़े संकटों का सामना करते हुए आगे बढ़ता है। वह आशा करता है कि आज-न-कल निराशा के बादल टल जाएँगे और जीवन में व्याप्त अंधकार समाप्त होकर नया सवेरा आयेगा। किंतु कब तक? एक समय के बाद निराशा घेर लेती है। जैसे-जैसे समय आगे बढ़ता है वैसे-वैसे वह सपनों की दुनिया से निकलकर यथार्थ की जमीन पर आ जाता है। अपने ऑफिस में बैठे-बैठे सुषमा का ध्यान बाहर उमड़ते युवा स्वप्निल चेहरों पर जाता है। उस रंगीन दुपट्टों की झलक देख अचिंतित युवा स्वरों की हँसी-खुशी में वह डूब जाती है। आज उसके पास पद की गरिमा है मगर वह चैतन्य, वह नई आशाएँ उसके जीवन में नहीं है। "अब वह उस स्थान पर आ पहुँची है, जहाँ पीछे मुड़कर देखने से आशाएँ बड़ी खोखली नजर आती है। यथार्थ की प्रखरता में कोमल स्वप्न कुम्हला जाते हैं।"[2] उषा प्रियंवदा ने सुषमा की इस व्यथा का अत्यंत मार्मिक चित्रण किया है।

सुषमा का परिवार उस पर ही निर्भर है। पाँच भाई-बहनों में वह सबसे बड़ी है और उसे अपनी जिम्मेदारी का एहसास है। सुषमा के पिता बिमार हैं और माँ चिंताग्रस्त। सुषमा के प्रति माता-पिता के मन में संवेदना है पर उन्होंने उसकी शादी का भरसक प्रयास नहीं किया जिसका कारण है सुषमा का वेतन। वहीं इस घर का मुख्य आर्थिक स्रोत था। सुषमा की माँ सुषमा से छोटी बेटी निरुपमा की शादी के बारे में चिंतित है, वही सुषमा की ओर से निश्चिंत। सुषमा की शादी न होने का एक कारण उसके पिता की गैरजिम्मेदारी भी है। "बात असल यह थी कि उन्होंने यह चाहा ही नहीं कि सुषमा की शादी हो, उनके अंतर्मन में यह बात अवश्य होगी कि सुषमा से उन्हें सहारा मिलेगा।"[3] सुषमा की माँ को यह भी लगता है सुषमा की शादी अब उनके बस की बात ही नहीं है। सुषमा इतनी पढ़ी-लिखी है कि उसके उम्र का

लड़का मिलना मुश्किल है। माँ-बाप के इस बर्ताव से सुषमा कभी-कभी निराश होती है, उसका मन क्रोध से भर जाता है, मगर वह काफी संवेदनशील है। अपने जीवन से ज्यादा वह अपने घर-परिवार के संबंध में सोचती है।

हमारे विवाह एवं हमारे समूचे जीवन की चिंता हमसे ज्यादा हमारे समाज को होती है। बेचारा समाज! न जाने क्यों दूसरों की इतनी चिंता करता है। हमसे ज्यादा हमारा विचार हमारा समाज करता है। कृष्णा मौसी सुषमा से कहती है कि समाज किसी को जीने नहीं देता। वस्तुत: समाज विभिन्न रुपों में हमारे जीवन में हस्तक्षेप करता रहता है। इस सामाजिक हस्तक्षेप से हमारा व्यक्तित्व विभिन्न रुपों में प्रभावित होता है। वर्तमान समाज इस संदर्भ में अधिक जटिल और संवेदनशील बन गया है। इस संदर्भ में राजेंद्र यादव कहते हैं-"आज की समाज व्यवस्था में जीवन का संघर्ष इतना विषम और कठिन हो गया है कि स्वतंत्र रूप से आपके व्यक्तित्व का विकास हो ही नहीं पाता।"[4] सुषमा विवाह न होने से जितनी व्यथित है उससे कई ज्यादा परेशान है विवाह से संबंधित समाज की चिंता एवं प्रश्नों से। किन-किन को समझायेगी सुषमा और क्यों? यह उसका व्यक्तिगत प्रश्न है। मगर समाज मानता नहीं। कुछ लोगों के मन में सुषमा के प्रति संवेदना है और वे उसका भला ही चाहते हैं। मगर विवाह का विषय सुषमा की पीड़ा बना है। वह उदास और खिन्न-खिन्न रहने लगी है। वह कानपुर आती है तो कृष्णा मौसी विवाह की चर्चा करती है। उसकी सहेली मिनाक्षी कहती है कि उसे शादी कर लेनी चाहिए। अपनी सहयोगी मीरा धर के घर आने पर भी वही बात कि विवाह क्यों नहीं करती? इससे सुषमा की पीड़ा कम होने की जगह पर बढ़ती ही जाती है।

सुषमा के जीवन में नील का प्रवेश होता है। शुरू में वह नील को टालने का प्रयास करती है, उसे समझाती है तब भी उसके मन में समाज है। सुषमा को इस बात का एहसास है कि वह नील से पाँच साल बड़ी है। फिर परिवार की जिम्मेदारी भी उस पर है। नील से अब वह भी चाहने लगी है मगर पद की गरिमा और समाज की उलाहना के कारण नील को टालती रहती है। नील का साथ उसे अच्छा लगता है पर अपने पद की गरिमा, दायित्वों की कुंठाओं के दीवारों में उसका जीवन कैद है। अनेक प्रकार की अदृश्य मर्यादाओं में वह बँधी हुई है। कभी-कभी हमारा सुख समाज को देखा नहीं जाता। सुषमा के लिए जो रिश्ता पवित्र है, जिसे उसने अत्यंत प्रेमपूर्वक अपने मन में बसाया है उसी के कारण समाज द्वारा उसका मजाक बनाया जाता है।

कॉलेज के कोने-कोने में सुषमा की चर्चा हो रही है। वह कहाँ जाती है, कब आती है, कब जाती है, उसे मिलने कौन आता है आदि पर सबका ध्यान है। इस बात का सहारा लेकर कुछ अध्यापिकाएँ सुषमा को वार्डन पद से हटाने का षड्यंत्र भी रचती है। सुषमा को अनैतिक आचरण के लए उत्तरदायी ठहराया जाता है। प्रिंसिपल तक उसकी रिपोर्ट की जाती है। जिन छात्राओं को सुषमा ने काफी स्नेह-प्यार दिया, उनकी सुख-सुविधाओं का खयाल रखा उन्होंने भी सुषमा का मजाक किया। यह बात सुषमा को बहुत खलती है। लोगों के इस उपहास से सुषमा बेहद परेशान है। वह नील से कहती है कि यहाँ लोग किसी को जीने नहीं देते। उसकी स्थिति गार्गी जैसी हो गई है-"राजा जनक की राजसभा में हो-हो करते हुल्लडबाजों के बीचमेरी नजर गार्गी पर टिकी है-स्तब्ध! चकित ! जड़ ! चहुँ ओर से खिल्ली उड़ाते स्वर सुन बड़ी मुश्किल से उसने अपनी आँखों के सैलाब को छलकने से रोक रखा है। लाख कोशिश करके भी नहीं समझ पा सकी कि उसका ऐसा सार्वजनिक उपहास क्यों?"[5] सुषमा को लगा मैंने किसी का कुछ नहीं बिगाड़ा तो मेरे साथ ऐसा क्यों किया जा रहा है?

सुषमा सहयोगी स्वाति नींद की गोलियाँ खाकर आत्महत्या करने का प्रयास करती है। इस पर संवेदना व्यक्त करने की जगह बाकी अध्यापिकाएँ काफी रस लेकर इस बात की खिल्ली उड़ाते हुए चर्चा करती। सुषमा को इस बात का बहुत दु:ख होता है। सुषमा का संवेदनशील हृदय इस बात का तीव्रता से विरोध करता है। सुषमा का क्रोध देख मिनाक्षी उसे चुप कराती हुए कहती है-"दुनिया की यह रीति है सुषमा-दूसरे के फटे में पैर अड़ाना सबको अच्छा लगता है। और हम बहुत प्रबुद्ध, प्रगतिशील महिलाएँ बनने का दम भरती है।"[6]

स्वाति अस्पताल में जीवन मृत्यु से लड़ रही है और स्टाफ-रूम में उसका मजाक उड़ाया जा रहा है इस बात से सुषमा का मन वितृष्णा से भर जाता है। उस समय वे शिक्षित महिलाएँ उसको केवल नौकरानियाँ लगती हैं। शिक्षा से मन व्यापक विशाल बनना चाहिए, संवेदनशील बनना चाहिए। "शिक्षा के द्वारा मनुष्य का मानसिक विकास होता है। शिक्षित व्यक्ति आत्मनिर्भर एवं आत्मविश्वासी होने के साथ-साथ जीवन के हर पहलू को समझने एवं सोचने की क्षमता रखता है।"[7] किंतु शिक्षा एक भी लक्षण उन अध्यापिकाओं में दिखाई नहीं देता। सुषमा उनको खुब खरी-खोटी सुनाती है।

सुषमा अपने अंदर उठते मिश्रित भावों को समझने में असमर्थ है। सुषमा का मन द्विधाग्रस्त है। वह नील के साथ शादी करना चाहती है तो दूसरी ओर अपने

घर-परिवार को निराधार बनाना नहीं चाहती। उसे वह नील से अलग भी नहीं हो पाती और शादी भी नहीं कर पाती। नील को समझाते हुए वह कहती है-"मेरी जिंदगी खत्म हो चुकी है। मैं केवल साधन हूँ। मेरी भावना का कोई स्थान नहीं। विवाह करके परिवार को निराधार छोड़ देना मेरे लिए संभव नहीं। मैंने अपने को ऐसी जिंदगी के लिए ढाल लिया है। तुम चले जाओगे तो मैं अपने को उन्हीं प्राचीरों में बंदी कर लूँगी।"[8] वह नील को जाने के लिए कहती है और उसके चले जाने पर पछताती भी है। नील जिस दिन हॉलंड जाता है उस दिन वह अपने दैनिक काम करते हुए नील को याद करती रहती है। नील जाते समय नजदीक आता है तो वह अचानक मिनाक्षी को ऑटो बुलाने के लिए कहती और स्वयं नील के पास जाने के लिए तैयार होती है। ऑटो द्वार पर आकर खड़ा है तब कहती है, मैं नहीं जाऊँगी। और अपनी पसीजी हथेली होठों पर रगड़ती हुई उन्हें पोंछने लगती है...।

संदर्भ

1) 'पचपन खम्भे लाल दीवारे'-उषा प्रियंवदा, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, छात्र संस्करण 2017, पृष्ठ 05

2) वही, पृष्ठ 06

3) वही, पृष्ठ 33

4) 'उखड़े हुए लोग'-राजेंद्र यादव, पृष्ठ 228

5) 'हिंदी उपन्यास का स्त्री पाठ'-रोहिणी अग्रवाल, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2015, पृष्ठ 05

6) पचपन खम्भे लाल दीवारे-उषा प्रियंवदा, पृष्ठ 28

7) महिला सशक्तिकरण-प्रो.सरिता वशिष्ठ, कल्पना प्रकाशन, दिल्ली, 2010, पृष्ठ 218-19

8) 'पचपन खम्भे लाल दीवारे'-उषा प्रियंवदा, पृष्ठ 56-57

तिनका तिनका आग और दलित चेतना

डॉ. बी.आर. गायकवाड
हिंदी विभागाध्यक्ष, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि. लातूर

DOI-10.5281/zenodo.6988642

सार: डॉ. जयप्रकाश कर्दम का दूसरा काव्य संग्रह है 'तिनका तिनका आग' । दलित चेतना की दृष्टि यह काव्य संग्रह हिंदी दलित कविता की महत्त्वपूर्ण कड़ी है। इस संग्रह में भी कवि की दृष्टि लोकरंजन के बजाय लोकमंगल की ओर अधिक रही है इसीलिए यहाँ पर कवि ने संप्रेषणीयता को अधिक महत्त्व दिया है। दलित समाज में स्थित विसंगतियों को उन्होंने बड़ी मार्मिकता से प्रभावपूर्ण रूप से उभारा है। दलित चेतना के विविध पक्षों को उन्होंने इस काव्य में उद्घाटित करने का प्रयास किया है। जिस दलित चेतना के परिवेश में उन्होंने अपना जीवन व्यतीत किया, उसी परिवेश में उनकी कविता फलती-फूलती है। नव परिवर्तन का संदेश देती उनकी ये कविताएँ दलित जीवन संघर्ष को प्रभावी ढंग से व्यक्त करती हैं। सन् २००४ ई. में प्रकाशित यह काव्य संग्रह दलित आन्दोलन को भी एक नई दिशा देता है। नवपरिवर्तन का संदेश देती ये कविताएँ मनुष्य को मनुष्य के रूप में ही स्थापित करने का प्रयास करती हैं।

परिचय

मानवता विरोधी सामाजिक मूल्यों तथा मान्यताओं को इस संग्रह की कविताएँ विस्थापित करने का प्रयास करती हैं। सवर्ण समाज किस तरह से जातिव्यवस्था और सामंतवादी व्यवस्था को टिकाए रखने का प्रयास करता है इसका उदाहरण ये कविताएँ है। इस संदर्भ में भी शीलबोधि का यह कथन वास्तविकताओं पर प्रकाश डालता है, 'कवि कहता है कि यह वह सबसे मज़बूत कारण है जिसके चलते-चलते भारत में गरीबी की मार सहते दो व्यक्ति अपने शोषण के लिए संयुक्त प्रयास नहीं कर सकते। जाति भारतीयों के दिमाग में मालिक व गुलाम की तरह व्यवहारित होती है। आज भी हमारी समाजव्यवस्था ठाकुरों और ब्राह्मणों द्वारा ही संचालित होती है। दलित समाज के उत्पीड़न और शोषण पर प्रकाश डालती डॉ. कर्दम की इस संग्रह की कविताएँ पाठकों के साथ सीधा रिश्ता स्थापित करती है। 'अतं दीपं भवं' का संदेश देती ये कविताएँ दलित चेतना के स्वर को ही मुखरित करती हैं। इसीलिए इन कविताओं का अपना अधिक महत्त्व है। 'अत्तं दीपं भव' की चेतना से युक्त कविताएँ हैं। डॉ. कर्दम की कविताओं पर जितना डॉ. अम्बेड़कर के विचारों का प्रभाव है महात्मा गौतम बुद्ध के दर्शन और चिंतन का है। यही कारण है कि उनकी उतनी ही कविताओं की वैचारिक सीमा अधिक विस्तृत और उदात्त हैं। 'अतं दीपं भवं' कविता में सारे दलित समाज को बंधनों से मुक्त होकर उदात्त भाव से जीने की प्रेरणा यह कवि देता है। कवि का विश्वास है कि 'अतं दीपं भवं' का संदेश दलितों के जीवन का सही मार्ग बताता है। साथ ही यह संदेश व्यक्ति को अपने भीतर झाँकने की प्रेरणा भी देता है। डॉ. शिवाजी दळवी के मता नुसार, 'कवि की यह वाणी चिंतन के यथार्थ को समझती है। ब्राह्मण संस्कृति अकर्मण्य की संस्कृति है, जो अंधःकार से निकल ने को भी दूसरों से ही प्रार्थना करती है और बौद्ध संस्कृति श्रम संस्कृति है। इसीलिए वह अपना दीपक आप बनने की बात कहती है। एक में याचना है तो दूसरे में आत्मविश्वास। इसी आत्मविश्वास को डॉ. कर्दम ने अभिव्यक्ति दी है।'

यह उद्धरण दृष्टव्य है- 'मुझे लोहे की छड़ और पृथ्वी पर खड़े होने की जगह दो में पृथ्वी को हिला दूंगा।' यहाँ यह भी ध्यान में रखना ज़रूरी है कि वर्णवादी व्यवस्था में सवर्णों ने ही दलितों को शिक्षा से वंचित रखा और खुद हर तरह की शिक्षा दीक्षा प्राप्त करते रहा है। परिणामस्वरूप यह वर्ण बुद्धिवादी रहा है। ये लोग युद्ध रणांगण में नहीं आते बल्कि बौद्धिक बल से लड़ते हैं क्योंकि अन्ततः विजय बौद्धिकता से प्राप्त होती है। दलितों में भी युद्ध जीतने के लिए बौद्धिक विकास करना होगा आरै अपने उद्देश्य ऊँचा रखना होगा तथा सत्ता उसके हाथ में आयेगी। अभी तो स्तर पर दलित समाज का शोषण ही हो रहा है। इसीलिए शोषित समाज को आह्वान करते हुए कवि कहता है 'याद रखो यह भी छोटे लक्ष्य के साथ किसी ऊँचाइ तक, नहीं पहुँया जा सकता आगे बढ़ना है यदि अपने लक्ष्य को बड़ा बनाओ 'तमसो मां जोतिर्गमय' की याचना छोड़ 'अतं दीपं भवं' को अपनाओ।' इस तरह कवि दलित समाज नव-उत्साह का निर्माण करना चाहता है कि दलित समाज स्वच्छंद और जीवन जीते हुए सारे मानवाधिकार का उपयोग करें। इस कविता में कवि दलित वर्ग से कहता है कि अपना दीप स्वयं बनकर यातना और उत्पीड़न से मुक्त होकर जीवन बिताए। महात्मा बुद्ध और डॉ. अम्बेड़कर का यह संदेश है। इसी संदेश को ध्यान में रखकर दलित समाज को आगे बढ़ना है। दलितों के मुक्ति के मार्ग में अब कोई भी बाधा उपस्थित करने का साहस नहीं करेगा। यंत्रणाओं की आग में तपकर ही दलित अपने भविष्य का स्वयं ही निर्माण कर रहा है। कवि को इस बात का अहसास है कि सवर्णों की प्रगति में उसका ही परिश्रम है

आरे सवर्णों की तिजोरी भी मेरे परिश्रम से भरी। इसी बात को आगे बढ़ाते हुए कवि स्पष्ट कहता है

'ठाकुर के खेत से मेरा ही लहू बहता है वही सबसे सस्ता है की तिजोरी तक सूरज की गर्मी से नहीं झुलसता मेरा शरीर उसे झूलसता है, यंत्रणाओं का सूरज ।' यदि इन यंत्रणाओं से दलित वर्ग मुक्त होना चाहता है तो 'अतं दीपं भवं' बनना होगा। कवि कहता है कि इस देश में दलित व्यक्ति को चाहिए कि एक सर्व सामान्य व्यक्ति की तरह स्वतंत्र रूप से अपना जीवन व्यतीत करें। कोई भय या कोई चिंता नहीं। इस तरह हम जीवन व्यतीत करते रहेंगे तभी इस देश में समानता स्थापित हो सकेगी। इसी बात को कविने 'मेरी चाह' नामक कविता में कहा है “असमानता और अन्याय की गालियों में मैं समता के राजपथ पर चलना चाहता हूँ।'

आज के इस वैज्ञानिक युग में भी दलित समाज को कभी ईश्वर और कभी पापपुण्य का नाम लेकर डराया जाता है, धमकाया जाता है ताकि वह सदा सवर्णो का दास बने रहे आरे उनकी सेवा में अपना जीवन बिताए तथा यही उच्चवर्ग की इच्छा और स्वार्थ रहा है। दलितों को भाग्य और धर्म के नाम पर सदा ही लूटा जाता रहा है। महात्मा फुले और डॉ. अम्बेड़कर के जनजागृति आन्दोलन के कारण दलित सजग हो गया है। अपने अधिकार को जान गया है। इसीलिए अब वह एक आम आदमी की तरह जीना चाहता है। पढ़-लिखकर अपना जीवन परिवर्तित करना चाहता है। इतना सब करने के बाद भी जातीयता का कलंक मिटने का नाम नहीं लेता। बड़े से बड़ा ओहदा प्राप्त करने के बाद भी उसकी जात से ही उसे पहचाना जाता है। इसी दुःख को व्यक्त करते हुए कवि कहता है

'प्रेम की कविता का बेतुका छंद मनुष्यता की कमीज़ पर जाति का पैबंद ।' वर्तमान युग में जातीयता का कलंक पीछा छूटता न देखकर कवि को बड़ी पीड़ा होती है। पूरा देश आज प्रगति की और बढ़ रहा है। हम हर रोज समानता की प्रतिज्ञा का पाठ करते, सब एक समाज होने का नारा लगाते हैं। फिर भी समाज में जितना परिवर्तन होना चाहिए उतना नहीं हुआ। आज भी गांवों और शहरों में दलित समाज पर अन्याय तथा अत्याचार होते हैं। ज़मींदार और सामंत दलितों को आज भी पीड़ित करते हैं। कहीं रणवीर सेना उनके परिवार को बर्बाद कर देती है तो कही साहूकारी पाश हर तरह से उस पर अन्याय करता है फिर हम कहत है कि 'मेरा भारत महान!'। ऐसे भारत से कवि को घृणा है। इसीलिए यह स्पष्ट कह ता है कि 'मैं' नहीं हूँ भारत। डॉ. कर्दम 'भारत' नामक अपनी कविता में आज के हालात को देखकर स्पष्ट कहते हैं- 'नहीं बनना चाहता में भारत यदि न्याय और असमानता के ढ्रोंग का नाम है भारत, नहीं बनना चाहता में भारत।' हमारे देश में हर आदमी लगातार धर्मनिरपेक्षता और समानता की बातें करता है लेकिन हमारे बीच में न तो जातिगत समानता है और समाजव्यवस्थागत। जातियता का नाटक जो हमारे यहाँ देश में चलता है। जब तक इस देश में इस तरह के ढोंग चलते रहेंगे तब तक दलित और किसानों पर इस तरह के अत्याचार होते रहेंग। और हमारे देश में नाटकीयता बहुत है। खानेके दाँत अलग हैं तो दिखाने के अलग।

सामाजिक सरोकार की कविता :

यहाँ खाने वैसे तो जयप्रकाश कर्दम शुरु से आखिर तक सामाजिक दायित्त्व निभानेवाले कवि है। उनका दूसरा संग्रह 'तिनका तिनका आग' की कविताएँ बड़ी शिद्दत से उनके सामाजिक सरोकार को प्रतिबिम्बित करती है। जिस तरह 'गूंगा नही था मैं' की कविता दलित वर्ग के जीवन यथार्थ को व्यक्त करती है उसी तरह 'तिनका तिनका आग' की कविता सामाजिक परिवर्तन और क्रांतिकारी संदेश देती है। संग्रह की शीर्षक कविता 'तिनका तिनका आग' सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण कविता है जिसमें कवि ने दलित साहित्य के उद्देश्य को ही रेखांकित किया है। हिंदु धर्म जिस तरह के चक्र में फँसकर रह न जाय, यह भय कवि को है। यह भय अकारण नहीं हैं। आज दलित राजनीति में एक ऐसा वर्ग है जो वोटों की राजनीति कर अपने स्वार्थ की फसल को हरी भरी रखना चाहता है। इसीलिए यह कवि स्पष्ट कहता है

'देवता नहीं हैं अम्बेड़कर, पूजा घर में बंद कर दिया जाय, न प्रतिमा है अम्बेड़कर, जिसे तोड़कर ध्वस्त कर दिया जाय।' इसी आशंका के कारण देवेशकुमार चौधरी कहते हैं- 'जिस तरह बौद्ध धर्म में महायान संप्रदाय ने तथागत गौतम बुद्ध को भगवान बनाकर बौध्द धर्म में अवतारवाद और चमत्कार भरकर उसके मूल सिद्धान्तों से तिरोहित कर दिया था, ठीक उसी तरह अम्बेड़कर के अनुयायियों ने बाबासाहब को बुत-परस्ती के मूल वर्ग से विचलित किया है, अपनी वोटों की फसल हरी-भरी रखने के लिए दलित राज़नेताओं ने दलित बुद्धिजीवियों का भरपूर उपयोग किया है।' इस कथन से स्पष्ट हो जाता है कि कैसे डॉ. अम्बेड़कर को भी कुछ लोग निजी स्वार्थ के कारण प्रतिमा बनाकर कैद कर देना चाहत है। पर जो व्यक्ति अपना सारा जीवन अपने समाज के हित के लिए समर्पित करता है और सामाजिक सरोकार ही जिसके जीवन का लक्ष्य है, ऐसे महान विचारक को किसी विशिष्ट दायरे में बाँधकर रखना उसपर अन्याय करना है। डॉ. अम्बेड़कर ने तो सारा जीवन कालबाह्य दायरों को तोड़ने में ही बिताया है। विद्रोह ही जिनका मूल

स्वभाव था भला उसे कौन सीमा में बांधकर रख सकता है? दलित समाज के हितों के लिए ही जिसने जीवन भर संघर्ष किया उससे बड़ा सामाजिक सरोकार और किसका हो सकता है?

'तिनका तिनका आग' की कविताएँ स्पष्ट संकेत करती हैं कि 'अभी भी कविता में मनुष्य की संवेदना के रंग भरे जा सकते हैं, इस दौर में जब अधिकाश कविताएँ नारेबाजी का शिकार हो गई है।' डॉ. कर्दम की कविताएँ सामाजिक सरोकार से जुड़ी हुई हैं। यही 'तिनका तिनका आग' की कविताओं का एकमात्र लक्ष्य है। इसमें सन्देह नहीं कि डॉ. कर्दम की ये कविताएँ बिना किसी लाग-लपेट के अपने समय की सच्चाइयों से संघर्ष कर रही है। सामाजिक सरोकार की इस तरह की प्रचीति बहुत कम रचनाओं में देखने को मिलती है। सामाजिक सरोकार से जुड़ी इस कवि की कविताएँ न तो केवल मनोरंजन की वस्तु हैं और न समय काटने का साधन । कविता कवि के लिए कमाने का साधन भी नहीं हैं। यह उसका उद्देश्य नहीं है। चमत्कार प्रदर्शन कविता इस कवि के लिए दलित जीवन के यथार्थ व्यक्त करने का सशक्त माध्यम है। वे ये भी मानते हैं कि कविता उनके लिए सज़ा-सँवारकर पेश करने की वस्तु नहीं है वह तो जीवन के यथार्थ और कटु जीवन अनुभूतियों से जुड़ी हुई है। कर्दम के लिए कवि ता समाजपरिवर्तन लाने का साधन है और इसीलिए वे कविता का प्रयोग एक हथियार की तरह करते हैं। उनकी कविता सामाजिक प्रतिबद्धता की कविता है। प्रगतिशील चेतना से युक्त कर्दम की कविताएँ सदा ही आत्ममंथन कर सामाजिक सरोकार का ध्यान रखती हैं। दलित समाज के प्रति सामाजिक सरोकार से ओतप्रोत ये कविताएँ मानवतावादी संकल्प को दोहराती हैं। दलित समाज को उत्पीड़न से मुक्ति का मार्ग बताती ये कविताएँ अपने लक्ष्य की ओर बढ़ रही हैं।

इस देश को आज़ादी मिले पचाहत्तर वर्ष हो रहे है फिर इस लोकतंत्र में न तो हम जातिभेद मिटा सके और न दलितों पर होनेवाले अत्याचार खत्म कर सके। आज भारतीय चिंतन की ट्रेन जाति के स्टेशन से दूर से निकल जाती है। इसी बात को स्पष्ट करते हुए कवि 'मै बनारस जाऊंगा' कविता में कहता है 'वहाँ ब्राह्मणवाद का गढ़ है, एक से बढ़कर एक सनातनी कट्टर और क्रूर लोग मिलेंगे जातिभेद और छूआ-छूत में डूबे हुए पानी को धो-धोकर पीने वाले।' ढोंग, पाखण्ड और प्रदर्शन का विरोध करती कर्दम की कविता समाज के यथार्थ को ही प्रभावपूर्ण रूप में व्यक्त करती है। इससे यही सिद्ध होता है कि ये कविताएँ सामाजिक सरोकार की कविता हैं। डॉ. कर्दम की इन कविताओं का मूल स्वर यातनाओं से मुक्त होकर फिर से जीवन के गीत गाने का है। दलित पूरी तरह आज़ाद होकर अपने अधिकारों का उपभोग कर सके। ऐसे स्थिति में भी दलित वर्ग जीवन • की वास्तविकता को नहीं भूलता। इसीलिए कवि संवेदनाओं को व्यक्त करते हुए कहता है ' ठाकुर के खेत से सेठ की तिजोरी तक मेरा ही लहू बहता है, वही सबसे सस्ता है।' शोषण, अनाचार तथा अत्याचार जब तक होता रहेगा तब तक न तो देश धर्मनिरपेक्ष होगा और न समानता की स्थापना होगी। यदि जातिगत भेदभावों को मिटाना है, समाज में समानता स्थापित करनी है, दलित समाज की प्रगति करनी है तो यह कवि के मतानुसार, तभी संभव है जब हम सारे जातिभदे फैलानेवाले ग्रंथों को आग लगा दें। वास्तव में यह कवि दलित जीवन के कटु सत्य अनभुवों से गुजरा है जहाँ उसे अपमान के घंटू पीने पड़े है। इसी कारण उन्होनें दलित समाज के वास्तव का मार्मिक रेखांकन इन कविताओं में किया है। ये कविताएँ दलित जीवन के यथार्थ का जीवन्त आलेख है।

जातियता की समस्या का चित्रण:

डॉ. कर्दम ने 'तिनका तिनका आग' संग्रह की कविताओं में अनेक स्थलों पर जातियता की समस्या का मार्मिक चित्रण किया है चूँकि यह जातियता प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्था का ही परिणाम है। प्राचीन काल से इस देश में समाजव्यवस्था में जातिभेद का अधिक प्रभाव है। वर्तमान काल से इस देश में समाजव्यवस्था में जाति विशेष को बड़ा महत्त्व प्राप्त है। विशेष रूप से देश ग्रामीण भाग में जातिभेद का अधिक प्रभाव है। वर्तमान काल में भी ग्रामीण भागों में वर्णव्यवस्था का ही बोल बाला है। स्वाधीनता के बाद डॉ. अम्बेड़कर के मानवतावादी और समानतावादी विचारों के कारण जातीय समाजव्यवस्था पर काफी प्रभाव पड़ा है। यद्यपि भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में सभी भारतीयों ने मिलकर विदेशी सत्ता का विरोध किया था। पर स्वाधीनता के बाद इस जातीय एकता में फिर से दरारें पड़ने लगी। धीरे-धीरे ये दरारें और अधिक बढ़ती ही गई। इस संदर्भ में डॉ. देवेश ठाकुर ने जो बात कही वह उल्लेखनीय है। वे कहत हैं, 'एक ओर राष्ट्रीयता की भावना से प्रेरित भारतीय समाज एक स्वर में अंग्रेजी शासन के विरुद्ध उठ खड़ा हुआ था तो दूसरी ओर स्वयं उसमें नगर ही ग्राम्य और आँचलिक स्तर पर भी जातिवाद का विषबीज विकसित हो रहा था। जिससे व्यक्ति-व्यक्ति के बीच की खाई गहरी हो रही थी आरै व्यक्ति समाज जातिगत आधार पर अलग-अलग समूह में विभाजित और विच्छिन्न होकरपरस्पर द्वेष, ईर्षा और शत्रुता के भाव को बढ़ाता हुआ राष्ट्रीय शक्ति एकता और उदात्त मानवीयता के आदर्शों को धूमिल कर रहा था। इससे स्पष्ट होता है कि समाज जातियता के कारण ही विभाजित हुआ है।'

उपर्युक्त कथन से स्पष्ट हो जाता है कि जातियता के बीज गाँवों के स्तर पर भी विकसित हो रहे थे। हर जाति अपने को अन्यों से श्रेष्ठ समझ रही थी। हर व्यक्ति अपने स्तर पर अपनी जाति के प्रति निष्ठावान बने रहन का प्रयास करता है। समाज के विरुद्ध जाने पर जात पंचायत उसे बहिष्कृत कर देती थी। इस तरह जातिव्यवस्था को मिटाने का प्रयास सबसे पहले महात्मा फुले, राजर्षि शाहू महाराज, डॉ. अम्बेड़कर जैसे महान विद्वान और समाज सुधारकों ने किया। डॉ. कर्दम भी इन्हीं महान नेताओं के बताए मार्ग का अनुसरण कर रहे है। फिर भी आज भी हमारे समाज में दलित व्यक्ति सवर्णों के सामने बैठ नहीं सकता और नही उनसे मुँह उठाकर बात का कोई स्थान ही नहीं है। इस संग्रह की 'भारत' नामक कविता में जातियता के चित्रण करते हुए कवि स्पष्ट कहता है-'अपनी सत्ता और साम्राज्य को सुरक्षित रखने के लिए मिटाएँ वे मुझे ही जिंदा रखेंगे वे वर्ण और जाति वर्णभेद और सामुदायिकता।'

इस तरह यह कवि कहना चाहता है कि सवर्ण लोग सदा ही अपनी संकुचित प्रवृत्ति के कारण समाज में जातिभेद को प्रश्रय देकर बढ़ाते ही रहेंगे। ये लोग अपने स्वार्थ के लिए वर्णभेद और सांप्रदायिकता का भी सहारा लेंगे ताकि समाज जातिव्यवस्था और वर्णव्यवस्था के बीच फँसा रहे। अपनी दूकानदारी चलाने के लिए ही ऐसे सदा प्रयास करते रहते हैं। कवि आगे स्पष्ट कहता है

'मुझे कहा गया सवर्ण ताकि मैं तुम्हारा वर्ण सुचिता का सम्मान करता रहूँ घोषित किया गया अस्पृश्य ताकि मैं तुम्हारे साथ घुल-मिल ना सकूँ पुकारा गया मुझे हरिजन ताकि सदैव हीनता से दबा कवि यहाँ स्पष्ट करना चाहता है कि जातिभेद की व्यवस्था के कारण उसे अस्पृश्य घोषित कर दीन-हीन बना दिया गया है। जब कभी जातिभेद का प्रश्न आता तब लोकतंत्र की यह रेलगाडी इक्कीसवीं सदी में आती, जाति के स्टेशन को छोड़कर निकल जाती है। इसी बात का संकेत करते हुए यह कवि 'भारतीय चिंतन की गाड़ी' नामक कविता में कहता है

'लोकतंत्र की धुरी पर चलनेवाली भारतीय चिंतन की यह गाड़ी इक्कीसवीं सदी में भी, जाति के स्टेशन से बचकर निकलती है।' देश को आज़ादी पच्चाहत्तर वर्ष बीत रहे है। लोकतांत्रिक प्रणाली लेकर चलनेवाला हमारा देश है। फिर भी यह हमारा दुर्भाग्य है कि हम जातीयता के संकीर्ण जाल से मुक्त नहीं हो सके। उच्च और नीच को नापने का साधन आज हमारा जातीयता ही। हम कही भी जाए सर्वत्र जातीयता को ही महत्त्व दिया जाता है। ब्राह्मणवाद का असर हमारी संपूर्ण समाज व्यवस्था पर इस तरह छाया हुआ है कि इस बुद्धिवादी और वैज्ञानिक युग में भी हमें उससे मुक्ति नहीं मिली है। सदियों से चली आती हुई, धर्माधिष्ठित इस समाज व्यवस्था ने दलित समाज को इस तरह शोषित और पीड़ित किया कि आज भी इस समाज की उस पीड़ा से मुक्ति नहीं मिली। जातिभेद की • व्यवस्था को माननेवाला हर व्यक्ति दलित समाज को हीन दृष्टि से देखता है। वर्तमान युग में भी सनातनी समुदाय के लोग दलितों के स्पर्श मात्र से मानते हैं कि ये अपवित्र हो गए। ऐसा अंधविश्वास और अंधश्रद्धा जिस समाज में होगी वह समाज क्या प्रगति करेगा। अतः हम चाहिए कि पूरी बल-शक्ति का प्रयोग कर जातिगत व्यवस्था का पूरी तरह से विनाश कर दलितों को उनका अधिकार दें। तभी सही अर्थों में मानव मुक्ति होगी।

शोषण की समस्या का चित्रण :

दलित समाज का शोषण कोई नया विषय नहीं है। प्राचीन काल से भारतीय समाज व्यवस्था में दलित जातियों के लोगों को हर तरह से पीड़ित किया गया है। ब्राह्मण और ठाकुर समाज के लोगों ने तो अकल्पनीय अनाचार अत्याचार दलित समाज पर किए हैं। कई उदाहरण हम ऐसे मिलते हैं कि हम इस तरह के अमानवीय शोषण की कल्पना भी नहीं कर सकते। सवर्ण जाति के लोग दलितों से सेवा कराते रहे, बेगारी में उनसे हर तरह का काम करवाते रहे। यहाँ तक कि जिन दलितों के पास अपने पुरखों की थोड़ी-बहुत जमीन थी, वह जमीन भी उन्हें धोका देकर खुद के नाम से करवाते रहे। इस संग्रह की 'अदालत' नामक कविता में जयप्रकाश कर्दम स्पष्ट कहते हैं । 'लगवाकर अँगूठा कोरे कागज पर हडपते आए हो तुम मेरे घर जमीन लूटते आए हो मेरे गाय-भैंस तक।' यह वास्तविकता है कि दलित समाज को जान-बूझकर अशिक्षित रखा है।

'शूद्र' कहकर उन्हें शिक्षा से वंचित किया गया और इसी आधार पर उनसे कोरे कागज पर अंगूठा के चिह्न लगाकर कभी उनका घर, तो कभी जमीन, तो कभी जानवर आदि लूट लिए गए। सारी सुख-सुविधाओं से दलितों वंचित कर, सवर्ण मनचाहे ढंग से दलितों पर अन्याय करते रहे। अज्ञानी होने के कारण दलितों ने ठाकुर ब्राह्मणों पर सदा ही विश्वास जताया। पर उन्होंने गरीब दलित समाज की नित्य उपेक्षा ही की। दलित सदा सवर्णों के कहने पर ही चलते रहा। परिणामतः, उसके पास जो भी वह सवर्णों ने लूट लिया। अशिक्षा के घोर अंधःकार में दलित पड़े हुए थे। उनके इसी अज्ञान का लाभ उठाकर सवर्णों ने उन्हें बेघर कर दिया।

वर्णव्यवस्था पर आधारित भारतीय समाजव्यवस्था ने सदा ही उच्च वर्ग के हितों की रक्षा की है जिसमें हर व्यक्ति अपने लाभ के लिए निम्नवर्ग का शोषण करता है। इसीलिए श्रीराम गुंदेकर ने एक स्थान पर कहा है, 'दैववादी होनेवाले 'मुझे' का बीज यहाँ की विषमता पर आधारित समाजव्यवस्था में मुनाफ़ाखोर

उत्पादन व्यवस्था में, भ्रष्टाचारी शासन तथा प्रशासकीय व्यवस्था में दिखाई देता है। इस मत से स्पष्ट होता है कि जहाँ समाज में विषमता तथा भेदभाव है वही शोषण होता है।

इसी तरह अपने मत को व्यक्त करते हुए इस संदर्भ में डॉ. बनसोडे ने कहा है, 'भारतीय समाजव्यवस्था में वर्णव्यवस्था एवं वर्ग व्यवस्था के कारण दलितों का शोषण हो रहा है। इस समाजव्यवस्था में सवर्ण समाज बल तथा छल से दलित वर्ग का शोषण करता है। नए नए हतखडें आजमाकर दलितों का शोषण सवर्ण लोग कर रहें है। राजनीति का सहारा लेकर तथा पुलिस को अपना पक्षधर बनाकर उच्चवर्ग दलित वर्ग पर अत्याचार करता है। जिसका सर्वत्र निषेध होना चाहिए। यह निषेध हर स्तर पर, हर जगह होना ही चाहिए। दलितों की गरीबी और अशिक्षा का लाभ उठाकर सवर्ण उनका अमानवीय शोषण कर रहे हैं। ज़मीदार, सरकारी अफ सर, धामिर्क नेता, महाजन, साहुकार ये सारे के सारे अपने स्वार्थ एवं हित के लिए दलितों पर अन्याय करते हैं । इन सब के मूल में घृणा भाव आरै दलितों के प्रति द्वेषभाव है। उन्हें पशु पक्षी से भी गया-बिता समझा गया है। इस सन्दर्भ में डॉ. प्रभा बेनीपुरी का यह कथन दृष्टव्य है । जहाँ वे कहते हैं, 'जब तक मनष्यु मात्र के प्रति मनुष्य के हृदय में प्रेम का है भाव आविर्भूत न हो मनुष्यता कसे टिकेगी? कहीं व्यक्ति, कहीं समाज आरे कहीं राष्ट्र एक दूसरे का शोषण ही करेंगे।'

प्रभा बेनीपुरी के इस कथन से स्पष्ट होता है कि मानव-मानव जब तक एक दूसरे के समाज में एक-दूसरे का शोषण होता ही रहेगा। निकट नहीं आयेंगे, प्रेमभाव नही रखेंगे तब तक दलित समाज का शोषण हमारे देश में एक आम बात है। यद्यपि महात्मा फुले और डॉ. अम्बेडकर जी ने इस शोषण के विरुद्ध आवाज उठाकर दलित समाज को सुशिक्षित और संगठित होकर संघर्ष करने का संदेश दिया और दलित समाज में सामाजिक क्रांति के बीज बोए, तब शोषण की प्रक्रिया में अंतर पड़ा है। किंतु वर्तमान युग में आज भी गावों में दलित समाज का शोषण किया जाता है। यह शोषण सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक स्तर पर अधिक किया जाता हैं। इसी शोषण के विरोध में डॉ. कर्दम इस संग्रह की अनेक कविताएँ लिखी है। कई स्थलों पर इन कविताओं में जातिभेदी सामाजिक व्यवस्था पर कड़ा प्रहार किया गया है। कवि शिकायत करते है कि आज भी कई स्थलों पर दलितों की रोटी छीनने का प्रयास सवर्णो द्वारा किया जाता है। दलित समाजपर सामुदायिक रूप से अत्याचार कर उन्हें जबरन् बेगारी पर लगाया जाता है। 'अस्मिता' नामक संग्रह की कविता में कवि ने इस समस्या का चित्रण करते हुए स्थितियों को उजागर किया है 'मानव अधिकारों के पक्षधर चिंतित है मानव अधिकारों की रक्षा के लिए सजग और सक्रिय है वे मानव अधिकारों के उल्लंघन के खिलाफ हला लगती है उन्हें, मानव अधिकार की। '

सामान्यतः आज भी अत्याचार तथा अनाचार दलितों पर सरे आम किया जाता है। उन्हें अन्याय की भट्टी में धकेल दिया जाता है। हर स्तर इनके साथ घृणास्पद व्यवहार किया जाता है। मानो न तो कोई उनकी अस्मिता है और अस्तित्त्व । परिणामतः, दलित समाज इस युग में भी पीड़ित और शोषित ही हैं। सवर्णों की इस घृणास्पद वृत्ति

का विरोध करते हुए यह कवि स्पष्ट कहता है 'अन्याय और उत्पीड़न की इस भट्टी में तुमने हमें क्यों झोंका घृणा और घूटन की ठस जिंदगी को लेकर ।'

इस तरह कवि डॉ. कर्दम रेखांकित करते है कि दलितों पर शोषण, अनाचार, अत्याचार, करने की यह सवणों की मानसिकता ही हो चुकी है। हर बार दलितों पर हिंसा का कोई-ना-कोई बहाना ढूँढ लिया जाता है। यही सवर्णों की नीति हो गई है। दलितों को सवर्ण मात्र अपने पैरों की जूती बनाकर ही रखना चाहते। इस समाज के साथ ही सवणों ने अमानवीय व्यवहार किया है। जिसका निषेध कवि करता है।

दलित नारी जीवन की समस्याओं का निरूपण :

दलित नारी की दयनीय स्थिति का चित्रण डॉ. कर्दम ने इस संग्रह की अनेक कविताओं में किया है। एक समय था जब भारतीय समाज में नारी का स्थान सम्माननीय था। उसके प्रति पूर्ण आदर की भावना थी डॉ. बनसोडे मानते हैं, 'भारतीय समाज में नारी का महत्त्वपूर्ण स्थान है। प्राचीन काल में नारी और पुरुष दोनों को समाज में समान स्थान था।' इसी डॉ. दुर्गेशनंदिनी ने इस सम्बन्ध में अपने विचारों को व्यक्त करते हुए एक स्थान पर कहा है, 'समाज में नारी और पुरुष का अस्तित्त्व समान है। सच पूछा जाय तो सृष्टि के मूल में नारी का ही अस्तित्त्व है किंतु उन दोनों को समान मानने में ही सृष्टि की वास्तविकता है।' डॉ. दुर्गेशनंदिनी का यह कथन नारी के गौरव को उल्लेखित करता है। यह वस्तुस्थिति भी रही है। पर कालांतर में स्थितियाँ बदलती गई और पुरुष प्रधान संस्कृति के कारण धीरे-धीरे समाज में नारी का महत्त्व कम होने लगा जिसके और भी कई कारण रहे है। इस संदर्भ में डॉ. बनसोडे का मत उल्लेखनीय है जहाँ वे कहते हैं, 'आदिकाल में भारत में विदेशी आक्रमणों की संख्या बढ़ गई। विदेशी आक्रमणकर्ता नारियों को उठकर ले जाते थे। इनसे बचने के लिए समाज में परदा प्रथा, बालविवाह,

सति प्रथा आदि कुप्रथाओं ने जन्म लिया।' आगे चलकर इन्हीं प्रथाओं और विदेशी आक्रमणों के कारण समाज में नारी को दुय्यम स्थान प्राप्त हुआ और यहीं नारी पर अनेक प्रकार के निर्बंध लादे गएँ। तब से नारी का समाज में अधिकतर शोषण ही होता गया है। नारी को केवल उपभोग या वासना तृप्ति का साधन ही माना गया हैं। यहाँ तक कि उसे चार दिवारों में बंद रखा जाने लगा। उसका सामाजिक तथा आर्थिक शोषण भी हुआ। उसके साथ गुलामों जैसा व्यवहार किया जाने लगा और आज भी वह लगातार जारी है। दलित नारी की स्थिति तो और भी अधिक दयनीय हो गई। वह दलितों में भी दलित है। सुप्रसिद्ध मराठी दलित लेखक दया पवार और शरणकुमार लिंबाळे भी इस मत से सहमत हैं और आज तो हर स्तर पर नारी का मानसिक और शारीरिक शोषण हो रहा है। इसी का चित्रण करते हुए यह कवि कहता है 'वह भी देवी है किंतु दीन वह भी जननी है किंतु दीन वह भी पूजनीय है किंतु उपेक्षित वह भी शक्ति है किंतु अधिन स्त्री होकर भी नहीं बन पाती वह हिस्सा उस समाज का । नारी का दुर्भाग्य यह है कि समाज में उसकी

भागीदारी नाम मात्र की है। समाज का हिस्सा होने पर भी उसे अलग माना गया है। हर बार उसकी इज्ज़त को लूटा गया है। उसे मात्र भोग्या ही माना गया है। ऐसी स्थिति में नारी सुरक्षित कहाँ है? वह वैसे अपने आप को पुरुषों के समाज का हिस्सा माने? पुरुषप्रधान समाज ने नारी का तो सदा अपमान ही किया है। नारी जीवन के इसी कटु यथार्थ का चित्रण करते कवि जयप्रकाश कर्दम कहत हैं 'स्त्री होने से पहले, जहां होती है एक जाति पहचाना जाता है उसे उसकी जाति से कैसे करे वह अनुभव एक होने का कैसे माने खुद को वास्तव समाज ।'

समाज में नारी के वास्तव रूप को कवि ने यहाँ रेखांकित किया है। बार बार नारी को उसके मात्र नारी होने का एहसास दिलाया जाता है। उसकी शक्ति को उसकी कमज़ोरी बताकर अपना स्वार्थ सिद्ध किया जाता है। नारी इस दुर्दशा का यथार्थ निरूपण इस कवि ने अपनी कविताओं में अनेक स्थलों पर किया। तथ्य यह है कि नारी कभी उसके अधिकार भोगने का उसे अवसर ही नहीं दिया गया। सवर्णों ने तो उसे मात्र उपभोग की वस्तु समझा, वासना पूर्ति का साधन समझा और दलित वर्ग ने भी उसे इस से अधिक दयनीय बना दिया। दलित स्त्री सवर्णों की दृष्टि से भोग्या है तो दलितों में भी वह मात्र वासना पूर्ति का साधन है। पुरुष वर्ग ने यह भूला दिया कि नारी एक मौ है, बहन है, पत्नी है। ये सारे रिश्ते स्त्री के गौरव को बढ़ानेवाले हैं। पर पुरुषों ने नारी को उसका गौरव देने के बजाय सदा उसे कुचला है। जिसकी कोख से पैदा हुए उसी का अपमान किया। नारी जीवन इसी त्रासद स्थितियों का मार्मिक चित्रण कवि जयप्रकाश कर्दम ने इन कविताओं में किया है।

इस दयनीय स्थिति से नारी को उबारना है, तो इस उत्पीड़न से मुक्ति के लिए सुनियोजित संघर्ष करने की ज़रूरत है। धैर्य और निरंतर प्रयत्नों पर ही यह संभव है। इस विषम स्थिति को मिटाने की ज़रूरत है और यह तभी मिटेगी जब हृदय आग हो। इस स्थिति का चित्रण करते हुए कवि 'तिनका तिनका आग' नामक कविता में कहता है- 'विषमता के विशाल जंगल में तिनका तिनका सुलगती आग है जिंदगी जेहाद है जारी रहना है जिसे उदित होने तक क्रांति का सूर्य स्थापित होने तक समता का साम्राज्य।' इस तरह कवि जयप्रकाश कर्दम ने अपनी कविताओं में भारतीय दलित नारी स्थिति का यथार्थ चित्रण करते हुए संकेत किया है कि नारी को इस दयनीयता से इस दयनीय नारी की स्थिति से हम मुक्ति दिलानी ही है आरै यह तभी संभव है जब हम उसे समाज में सही अर्थों में उसकी आधी हिस्सदोरी कबुल करें।

संदर्भसूचिः-

१. डॉ. शीलबोधी, दलित साहित्य की वैचारिकी और जयप्रकाश कर्दम, अकादमी प्रतिभा, दिल्ली.

२. दळवी, डॉ. शिवाजी सुखदेव, जयप्रकाश कर्दम के साहित्य मे दलित जीवन का अनुशीलन, मनभावन प्रकाशन, दिल्ली

३. तिनका तिनका आग पृ. ९,१०

४. तिनका तिनका आग पृ. ६३-२०

५. रुपचंद गौतम (सं) (२००७) दलित अभिव्यक्ति, वाद प्रतिवाद, श्री. नटराजन प्रकाशन, दिल्ली.

६. डॉ. कर्दम, तिनका तिनका आग पृ. २१

७. डॉ. देवेश ठाकूर, मैला आँचल की रचना प्रक्रिया पृ. ६८

८. तिनका तिनका आग पृ. २०, २१

९. तिनका तिनका आग पृ. २०, २१

१०.तिनका तिनका आग पृ. ६१

११.डॉ. श्रीराम गुंदेकर, ग्रामीण साहित्यः प्रेरणा और प्रयोजन पृ. ५९

१२.कवि जयप्रकाश कर्दमः एक अध्ययन डॉ. बनसोडे, डॉ. कांबळे पृ. ५६

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील नवीन विचार प्रवाह

प्रा.कांबळे शिल्पा बळीराम
सहाय्यक प्राध्यापिका म.म.निलंगा
Email.id : shilpakemble0@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.6988652

प्रस्तावना : - आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी संबंधित विविध घटकांचा अभ्यास केला जातो. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र या विविध घटकांचा अभ्यास करताना आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अडचणी व त्यावरील उपाययोजना यांचा देखील अभ्यास करते परिणामी आंतरराष्टीय व्यापरातील अडचणी दूर करून आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून अधिकाधिक लाभ प्राप्त करता येतात म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्राच्या अभ्यासामूळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात व आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या लाभात वृध्दी होते. याचा अर्थ आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्व आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून मिळणाऱ्या लाभात दडलेले असते जगाला मानवनिर्मित व निसर्गानिर्मित संपत्ती मध्ये कशी वाटण होते यांची माहिती ज्या अर्थशास्त्रात मिळते ते आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र होय. थोडक्यात जगातील व्यवहारांचा अभ्यास ज्या अर्थशास्त्रात केला जातो ते आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र होय.
जगातील विविध देशात ज्या वस्तू व सेवांची निर्मिती होते. त्यांचे वितरण जगभर कशा पध्दतीने होते हे सांगणारे अर्थशास्त्र म्हणजे आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र होय.

संशोधन निबंधपत्राचे हेतू/उद्देश

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे महत्तव स्पष्ट करणे : -

औदयोगिक विकासाला चालना मिळते : -

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामूळे उदयोगांच्या विकासासाठी आवश्यक असणारा कच्चा माल आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून आयात केला जातो त्यामूळे देशी उदयोगांना आवश्यक तेवढा कच्चा माल मिळतो व मोठया प्रमाणात औदयोगिक उत्पादन वाढते. उत्पादन वाढले म्हणजे निर्यात देखील वाढते यांचा परिणाम म्हणून देशाच्या औदयोगिक विकासाला चालना मिळते प्रामूख्याने निर्यातक्षम वस्तू निर्माण करणाऱ्या उदयोगांच्या विकासाला अधिक गती प्राप्त होते.

उत्पादनाच्या तंत्रात सूधारणा: -

अल्पविकसित देशामध्ये उत्पादन तंत्रे ही मागास व जून्या स्वरूपाची असतात. त्यांचे प्रमूख कारण मागास देशातील तांत्रिक ज्ञानाची कमतरता होय. विदेशी व्यापार सूरू झाल्यामूळे स्पर्धा निर्माण होते व त्यामूळे तांत्रिक सूधारणेला महत्वाचे स्थान प्राप्त होते त्यामुळे परंपरा वस्तूंच्या बाबतीत विशिष्टीरकण होते. त्यांचा परिणाम म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात परंपरागत वस्तूंचे योगदान वाढून देशाला लाभ मिळतो.

भांडवल संचय वाढतो : -

विकसनशील देशातील लोकांचे दरडोइर उत्पन्न कमी असते म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्न देखील कमी असते आणि म्हणून त्याचा विपरीत परिणाम त्या देशाच्या आर्थीक विकासावर होतो म्हणजे नवीन गुंतवणूकीस वाढ नसतो यात वाढ करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे निर्यातीत वाढ करणे हाच ठरतो आंतरराष्ट्रीय व्यापारामूळे विदेशी चलन देशामध्ये येते व देशाच्या भांडवल संचयात वाढ होते.

रोजगारात वाढ होते : -

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामूळे जो नफा किंवा आधिक्य मिळते त्यातूनच राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते उत्पन्न वाढले म्हणजे गुंतवणूक वाढते वाढत्या गुंतवणूकीमूळे देशात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात. अकि लोकांना रोजगार मिळतो लोकांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होते. म्हणूनच प्रसिध्द अर्थशास्त्र जे एम. केन्स यांनी प्रारंभाची गुंतवणूक पूढे देशातील रोजगाराचे प्रमाण वाढविण्यास कशी मदत होते यांचे विश्लेषण आपल्या विदेशी व्यापार गूणकाच्या आधारे स्पष्ट केले आहे. रोजगार केवळ विकसनशील देशातच वाढतो असे नाही तर विकसित देशात देखील वाढतो.

1) साधनाचा प्रभावी उपयोग : -

विदेशी व्यापार झाल्यामूळे प्रचलित साधनांचा अकि उत्पादकतेने वापर होवू लागतो जे.एस.मिल त्यांच्या मते, हा विदेशी व्यापाराचा सरळ व प्रत्यक्ष लाभ आहे.

2) उत्पादन व्यय कमी होणे : -

मार्केट किंवा बाजारपेठेच्या विस्तारामूळ विविध प्रकारच्या आंतरिक व बाहय मितव्ययत मिळून उत्पादन व्ययात घट होऊ लागते.

3) बाजाराच्या आकाराचा विस्तार : -

अल्पविकसित देशाच्या भागात स्थानिक बाजारपेठेचा आकार हा लहान असल्यामूळे उत्पादनाची पूरेशा प्रमाणात विक्री होवू शकत नाही. त्यामूळे गुंतवणूक करण्याची प्रेरणा घटत जाते बाजारपेठेचा आकार लहान असण्याचे कारण म्हणजे दरडोठ्र उत्पन्न व क्रयशक्ती कमी असणे आंतरराष्ट्रीय व्यापार सूरू झाल्यास मार्केटचा किंवा बाजारपेठेचा विस्तार होतो व अधिक चांगलया प्रकारच्या संसाधनामूळे गुंतवणूक व बचत हया महत्वाच्या घटकांना उत्तेजन मिळते.

4) व्यवहार शेषात संतूलन निर्माण होते : -

एखादया देशाचा व्यवहार शेष असंतूलित असेल तर आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून तो संतूलित करता येतो जसे निर्यात वाढवून व आयात कमी करून प्रतिकूल व्यवहार शेष अनूकूल म्हणजेच संतूलित करता येतो. प्रामूख्याने विकसनशील देशांचा व्यवहार शेष संतूलित असणे आवश्यक आहे ते आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या विकासातून सहज शक्य होते

5) टंचाईवर सहज मात करता येते : -

बऱ्याच वेळा देशामध्ये अवर्षण टंचाई, दूष्काळ यांसारखी परिस्थिती निर्माण होते. अशा परिस्थितीत अन्नधान्य यासारख्या व इनर वस्तूंची आयात करून अन्नधान्याच्या बाबतीत निर्माण झालेली टंचाई सहजपणे दूर करता येते

तसेच मंदीच्या काळात किंमती स्थिर राहण्यास मदत होते सन 2015-16 या वर्षी भारतात डाळीची मोठया प्रमाणात टंचाई निर्माण झाली होती. परिणामी तूरदाळ 200 रूपये प्रतिकिलो झाली होती. तेव्हा सरकारने तूरदाळीची मोठया प्रमाणात आयात करून किंमती नियंत्रणात ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता. अशा प्रकारे आंतरराष्ट्रीय व्यापारामूळे देशात निर्माण होणाऱ्या टंचाईवर मात करता येते.

6) देशात निर्माण करता येत नसलेची वस्तू मिळते : -
जगातील प्रत्येक देश स्वयंपूर्ण असतोच असे नाही. सर्वच वस्तूंचे उत्पादन जगातील सर्वच देशात मोठया प्रमाणात होत नाही. तेव्ह आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून देशामध्ये ज्या वस्तूंचे उत्पादन कमी होते अथवा अधिक खर्चिक असते. त्या वस्तूंची आयात करता येते आणि ज्या वस्तूचे उत्पादन कमी खर्चात अधिक होते त्या वस्तूची निर्यात केली जाते. हाच तर आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून मिळणारा खरा फायदा आहे.

7) तंतूमय पदार्थ : -
वॉटकिन्स यांच्या मते, अल्पविकसित देश हे एक किंवा दोन तंतूयूक्त पदार्थाच्या उत्पादनाचे विशिष्टीकरून करतात. हया वस्तूंची निर्यात व्हावयास लागली तर उत्पादन, रोजगार व उत्पन्न हयात वाढ होईल तसेच निर्यात क्षेत्रात वाढ होईल.

8) राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते : -
कोणत्याही देशाचा आथि�क विकास हा त्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नावर अवलंबून असतो राष्ट्रीय उत्पन्न जेवढे अधिक तेवढा आथि�क विकास अधिक असतो आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून जो फायदा मिळतो तो त्या देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविण्यास मदत करतो.

2)आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील नवप्रवाहाची चर्चा

परकिय व्यापाराची संरचना

भारत आयात करत असलेल्या वस्तुंची संख्या-6000
निर्यात करत असलेल्यश वस्तुंची संख्या- 7500

आयात मुल्यानुसार वस्तूचा क्रम,2020-21

अ.क्र	वस्तू	2020-21
1	कच्चे पेट्रोलिअम	15.1%
2	सोने	8.8%
3	पेट्रोलिअम उत्पादने	5.9%
4	मोती,मौल्यवान खडे	4.8%
5	कोळसा व कोक	4.1%

निर्यात मुल्यानुसार वस्तुचा क्रम, 2020-21

अ.क्र	वस्तू	2020-21
1	पेट्रोलिअम उत्पादने	8.9%
2	औषधी उत्पादने	6.5%
3	मोती मौल्यवान खडे	6.3%
4	लोह व पोलाद	4.2%
5	इलेक्ट्रीकल मशिनरी	2.8%

आयात मुल्यानुसार वसतुगट

अ.क्र	वस्तू	2020-21
1	इंधने	25.4%
2	इलेक्ट्रॉनिक वस्तू	13.4%
3	भांडवली वस्तू	11.3%
4	सोने व चांदी	9.1%

निर्यात मुल्यानूसार वस्तुगट

अ.क्र	वस्तू	2020-21
1	उत्पादित वस्तु	70%
2	कृषी व संलग्न्	14.2%
3	कोळसा व कच्चे तेल	9.2%
4	खडे व दागिने	9.%

परकिय व्यापाराची दिशा : 2020-21

निर्यात देश

अ.क्र.	देश	2020-21
1	चीन	16.6%
2	अमेरिका	7.3%
3	युएई	6.8%
4	स्वित्झलॅंड	4.6%
5	सौदी अरेबिया	4.1%

आयात देश

अ.क्र.	देश	2020-21
1	अमेरिका	17.1%
2	चीन	7.3%
3	युएई	5.7%
4	हाँगकाँग	3.5%
5	बांग्लादेश	3.1%

व्यापार भागीदारी व्यापारशर्ती : 2020-21 (आकडे बिलियन डॉलरमध्ये)

	देश	निर्यात	आयात	एकूण व्यापार	भारताच्या व्यापारातील वाटा	तुट	निर्यातीचे आयातीशी प्रमाण
		1	2	1+2	1-2	1-2	1/2
1	चीन	21.2	65.2	86.4	-12.6%	44.0	0.3
2	अमेरिका	51.6	28.9	80.5	11.8	22.7	1.8
3	यूएई	16.7	26.6	43.3	6.3	9.9	0.6
4	हॉंगकॉंग	10.2	15.2	25.3	3.7	5.0	0.7
5	सौदी अरेबिया	5.9	16.2	22.0	3.2	10.3	0.4

सारांश : -

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की भारत देशामध्ये चीन कडून आयत जास्त प्रमाणात 16.6 % होते तर सर्वात कमी आयात सौदी अरेबिया 4.1% केली गेली तर निर्यात अमेरिकेला जास्त प्रमाणात 17.1% केली आहे आणि सर्वात कमी निर्यात बांग्लादेश 3.1% केली गेली.

माहिती संकलनाचे मार्ग : -

वरील शोधनिबंध लिहिण्यासाठी दूय्यम माहिती साधनाचा उपयोग केलेला आहे अशा प्रकारची माहिती वेबसाईट वरून आणि आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र या पूस्तकातून घेतलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ : -

1. डॉ. बी.डी. इंगळे ; आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र ; अरूणा प्रकाशन लातूर- , पृष्ट क्र. 14,15,16,17.
2. डॉ. गणेश गावंडे ; आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र ; कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृष्ट क्र. 13.
3. डॉ. जी.एन. झामरे : आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र : पिंपळापुरे & क. पब्लिकेशन नागपूर पृष्ट क्र. 13,14,15.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

" कोयता कादंबरीतील ऊसतोड कामगार स्त्रीचे चित्रण "

शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी
संशोधक विद्यार्थिनी, दयानंद कॉलेज मराठी विभाग, लातूर
E-mail-ID: sugavebalaji@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.6988656

गोषवारा: इ.स. 1990 नंतरच्या साहित्यामध्ये भटक्यांचे साहित्य हा विशेषत: वेदनांचा प्रदेश व उपेक्षितांचे जीवन यांच्या चिंतनाने निर्माण झालेला आढळतो. कोयता सारख्या कादंबरीतून सरदार जाधवांसारख्या नवलेखकांनी विस्थापीत कामगारांचे दारुण दु:ख मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत कादंबरीतून शेतमजूर साखर कारखान्यातील कामगार, ऊसतोड कामगार मुकादम, कामगार स्त्रिया व त्यांची उद्ध्वस्त कुटुंबे व विविध प्रश्न यांचा धांडोळा घेतला आहे. दुष्काळग्रस्त कामगार स्त्रियांच्या प्रश्नांचा ऊहापोह करुन समाज जागृतीसाठी उपयोजित संशोधन करुन समस्यांची उकल करण्याचा प्रयत्न साधला आहे. समाजात श्रेष्ठत्वानुसार तसेच स्त्री पुरुष विषमतेनुसार अनेक स्तर निर्माण झाले असून स्त्रियांना या समाजात आजही मौलिक स्थानप्राप्ती झालेली नाही. शेतकरी हा उभ्या जगाचा पोशिंदा आहे. पण या सुखी शेतकऱ्यांचे जीवन निसर्गावर अवलंबून आहे. दुष्काळाने हा शेतकरी उद्ध्वस्त होऊन विस्थापित ऊसतोड कामगार बनला व राजकारणी लोकांच्या पायंदळी कसा तुडवला गेला याचे जिवंत चित्रण सदर कादंबरीतून घडते.
प्रमुख शब्द :- कोयता, कादंबरी, ऊसतोड, कामगार, स्त्री, चित्रण

संशोधनाचे उद्देश :- विस्थापित स्त्री कामगारांचे जीवन अभ्यासणे.

कारखाना पद्धतीमुळे स्त्री कामगार जीवनावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. याकरिता विविध दैनिके साप्ताहिके, मासिके विविध अहवाल तसेच इंटरनेटचा आधार घेतला आहे. या ऊसतोड कामगारांच्या वाटयाला येणारे दु:ख, कष्ट, दारिद्रय, अवहेलना, आकस्मिक मृत्यू, कुटुंबाची हेळसांड हे सारे कोणामुळे व का येतो असा लेखकाचा भेदक प्रश्न या कादंबरीतून सतत जाणवतो. प्रस्तुत कादंबरीतील ग्रामीण स्तरावरील स्त्रिया कष्टाळू, सोशिक, त्यागी, प्रेमळ, सौदर्यवान, खंबीर आहेत. त्या पुरुषांपेक्षा मनानेच नव्हे तर शरीराने सुद्धा अधिक खंबीर आहेत हे लेखक प्रकर्षाने दर्शवतात. पोटासाठी प्रसंगी रस्त्यावर चुली मांडून विस्थापीतांचे आयुष्य जगताना या स्त्रिया स्वत:चा स्वाभिमान शिल तसेच कुटुंबाची जिम्मेदारी कसोसीने सांभाळतात. पण निष्ठूर समाज व राजकारण या स्त्रियांना पायंदळी तुडवून पुढे जातो. * कोयता कादंबरीतील स्त्री चित्रण प्रस्तुत शोधनिबंधात " कोयता " या कादंबरीतील स्त्रियांची विविध रुपे सादर केली आहेत. " पार्वती " हे कादंबरीतील प्रमुख स्त्री पात्र कष्टाळू, लाजाळू, मायाळू तसेच खंबीरपणे सर्वांचा विचार करणारी सौंदर्यवती असून ती दुसऱ्यांची मने ओळखणारी आहे. बालविवाह सारख्या अनिष्ट रुढीने बालवयातच माहेरची प्रेमाची माणसे सोडून पार्वती नवसंसारात रममाण असतानाच निसर्ग काळसर्पाप्रमाणे विळखा घालतो व तिच्या सुखी संसाराचे रुपांतर कष्टमय दारिद्रय भटक्या जीवनात होते. तरीही पार्वती जाणिवजागृतीतून पती, मुले, सासु, सासरे, दीर, जाऊ या कुटुंबियांना मानसिक तसेच आर्थिक हातभार देण्यास पुढे सरसावलेली खंबिर स्त्री दिसते. दलित कामगार स्त्रीचे वर्णन पार्वती सारख्या पात्रातून दिसते. भारतीय संस्कृतीचे रक्षण जपवणूक ग्रामीण स्त्रीने केले आहे. अन्नदान रितीरिवाज करताना स्वत:उपाशी राहून, कर्ज काढून दुष्काळात सुद्धा न डगमगता पार्वतीने पितर जेवण घातले. ही स्त्री गरीब असली तरी स्वाभिमानाने ताठ मानेने जगताना दिसते. प्रसंगी उपाशी रहावे पण अन्न चोरुन खाऊ नये याची शिकवण लेखकाला आईकडूनच मिळाली. सौभाग्याचं लेणं असलेलं मंगळसूत्र सुद्धा इच्छा नसतानाही केवळ कुटुंबासाठी पतीच्या स्वाधीन करते तेव्हा लेखक पार्वतीच्या अंतर्मनातील द्वंद्व युद्धाचे वर्णन समर्पकपणे मांडताता.

ग्रामीण भागातील पाणी टंचाईचा प्रश्न विस्थापितांचे राहण्याचा, आरोग्याचा तसेच स्त्रित्व जपण्याचा प्रश्न किती गंभीर आहे हे या कादंबरीतील स्त्रिपात्रातून दिसते. " शोभाताई " सारख्या पात्रातून स्त्रीचे बंधूप्रेम, प्राणिमात्रांवरील प्रेम, आईवडिलांवरील प्रेम वर्णन केले आहे. स्त्री ही जन्माने होत नाही तर समाजाच्या शिकवणुकीतून घडत जाते. याचा प्रत्यय लेखक या स्त्रिपात्रातून दर्शवतात. " नंदी " सारख्या स्त्रिपात्रातून स्त्रीयांच्या जीवनातील दु:खाची कारणे समाजव्यवस्थेतच आहेत याचा धांडोळा लेखक घेतात. पोटाच्या कमाईसाठी कुटुंबातील स्त्रियांची काळजी न करणाऱ्या समाजातून नंदी सारख्या ग्रामीण स्त्रियांच्या वाटयाला येणाऱ्या व्यथा वेदनांचे दर्शन लेखक घडवतात. समाजवास्तवाचे भयचित्र " नंदी " या शोषित स्त्रिच्या जीवनातील प्रसंगातून दिसते. नंदी सारख्या ग्रामीणच नव्हे तर शहरी सुशिक्षित स्त्री सुद्धा आज या पुरुषी समाजात सुरक्षित नाही. या अल्पवयीन स्त्रीया परिस्थितीच्या प्रतिकुलतेमुळे अध:पतनाच्या खोल गर्तेत कशा प्रकारे ओढल्या जात आहेत. याचे उत्कृष्ट रेखाटन

लेखकाने केले आहे. या स्त्रियांची या प्रतिकुलतेवर मात करुन बाहेर पडण्याची सतत धडपड सुरु असते पण हा पुरुषी वर्चस्वाचा समाज तिला पावलोपावली खाली ओढण्याचा सतत प्रयत्न करत असतो. यातून निर्माण झालेले मानसिक व भावनिक आंदोलने लेखक समर्पकपणे येथे मांडतात.

निमी, नंदी सारख्या स्त्रिया स्वत:ची चुक नसताना परपुरुषांच्या पापकृत्याची झाकणी करण्याचा प्रयत्न करतात याचे प्रमुख कारण आजची समाज व्यवस्था होय. कारण स्त्रीला जन्मापासून स्त्रीत्वाची सतत जाणीव करुन देताना ती अबला आहे, तिने सहनशिल असावे यासारखे दुय्यमत्व भाव स्त्रीमनावर लाहनपणापासूनच बिंबवले जाते. पार्वती, यमी, मावशी या स्त्री पात्रातून कुटुंबाचा एकोपा जपणाऱ्या कुटुंबाचा आधार बनणाऱ्या स्त्रीची प्रतिमा उभी केली आहे. निमी सारख्या पात्रातून स्त्रीच्या सहनशीलतेचा अंत दर्शवला आहे.

श्रीमंत राजकारणी कारखानदारांना त्यांच्या ऊसतोड कामगारांची तिळमात्र पर्वा नसते ते त्यांना किड्यामुंग्याप्रमाणे चिरडतात पण त्या कामगारांच्या स्त्रियांच्या आयुष्याची मात्र राख रांगोळी बनलेली धुळ पायदळी उडवीत हे राजकारणी लोक सहज पुढे जातात. या कामगारांच्या पत्नी मुलांच्या आर्थिक अडचणी ऐकून घेण्याची सुद्धा या श्रीमंताना वेळ नसतो.

निष्कर्ष :-

लाखो ऊसतोड कामगार आज महाराष्ट्रात अस्थिर स्थलांतरितांचे जीवन जगत आहेत. अल्पभूधारक अस्मानी तसेच सुल्तानी संकटाचा समाना करुन व्यथा व वेदनांचे आयुष्य कंठत आहेत. स्थलांतर या प्रमुख प्रश्नामुळे या विस्थापितांना रस्त्यावर संसार मांडण्याची वेळ आली. फडांवर राहताना अपुऱ्या सुविधांमुळे पाण्याच्या अन्नाच्या तसेच निवाऱ्याच्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागत आहे. प्रमुखतेने स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न, व्यसनाधिनतेचा प्रश्न, शिक्षणाची हेळसांड, बालविवाहाची समस्या, लौंगिक अत्याचाराचा प्रश्न व त्यातून निर्माण होणाऱ्या गर्भपाताची समस्या या सर्वांचा या कामगार वर्गाला सामना करावा लागत आहे. स्वच्छतागृहांचा अभाव तसेच पाण्याची कमतरता यामुळे अनेक आजार व्याधी जडताना दिसतात. या कामगार स्त्रियावर होणाऱ्या लौंगिक अत्याचाराविरोधी सुतोवाच करण्याची मुभा या स्त्रियांना नाही कारण हे हिंसक पुरुष म्हणजे यांचेच सहकारी, मुकादम, गावातील धनदांडगे शेतकरी असतात. त्यामुळे या स्त्रिया दुर्बलतेने अन्याय अत्याचार सहन करतात. या सौंदर्यवान दुर्बल स्त्रियांची होणारी कुचंबना, असुरक्षिततेतून होणारा गर्भपात, चुकीची औषधोपचार, अस्वच्छता यामुळे यांचे आरोग्य अशक्ततेतून वार्धक्याकडे झूकताना दिसते. मुलामुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न तर यांच्या जीवनातील अविभाज्य घटक होय. हंगामात हाती कोयता आल्यावर आपोआपच शिक्षणाची नाळ तुटते. गावात वसतिगृहांचा अभाव यामुळे शाळेची गोडी तुटून अभ्यासात दुर्लक्षता येऊन आर्थिक टंचाईने कामगार पाल्य शालेय जीवनाला दुरावत आहे. कारखानदार व कामगार यांच्यातील अंतर कधीही संपत नसून केवळ देखाव्याच्या स्वरुपातच प्रेम आहे.

संदर्भ सूची :-

1) कोयता – सरदार जाधव, जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद.
प्रथमावृत्ती – 1994
2) विकिपिडीया :- इंटरनेटच्या माध्यमातून

" कोयता कादंबरीतील ऊसतोड कामगारांचे जीवन "

शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी
संशोधक विद्यार्थिनी दयानंद कॉलेज मराठी विभाग, लातूर
E-mail-ID : sugavebalaji@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.6988658

सारांश :- कादंबरीच्या उगमानंतर विशेषत: इ.स. 1990 नंतरचा कालखंड हा ग्रामीण साहित्य चळवळीचा मानला जातो. या कालखंडात ग्रामीण लेखकांना झालेले आत्मभान प्रकर्षाने जाणवते. साखर कारखान्यावरील विस्थापित ऊसतोड कामगारांच्या समस्या ग्रामीण कादंबरीकारांनी मांडून त्याची व्यथा समाजापुढे आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. विविध कादंबऱ्यातून त्यांच्या कुटुंबातील आर्थिक परिस्थितीची दैन्यावस्था निदर्शनास आणण्याचा प्रयत्न कादंबरीकार करतात. कृषि औद्योगिक समस्या मांडताना लेखक कादंबऱ्यांची मदत घेतात. सहकारी साखर कारखान्यांच्या अंदाधुंद कारभाराचे वर्णन "कोयता" सारख्या कादंबरीतून दर्शनी येते.

कळशब्द : कोयता, ऊसतोड कामगार, कादंबरी, जीवन

प्रस्तावना :-

सदर "कोयता" कांदबरीतून लेखकाने साखर कारखान्यावर विस्थापित ऊसतोड कामगारांच्या जीवनाचे वास्तववादी चित्रण, सर्वसामान्य अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रश्न, दु:ख, अडचणी, व्यथा, दैनावस्था यांचे वर्णन थोडक्यात मांडले आहे. ग्रामीण स्तरावरील शासनाच्या योजना, शिक्षणाचा अभाव, बालविवाह सारख्या रुढी-परंपराचे बोजड या सर्वांच्या भारात दबत चाललेला समाज कादंबरीतून सादर केला आहे. दुष्काळाने होळपळणारा शेतकरी. भ्रष्टाचाराने पिडीत समाज, शेतमजूरांचे होणारे आर्थिक शोषण, भावा-भावांतील वाद, कर्जबाजारी शेतकऱ्यांचे वास्तव चित्रण या कादंबरीतून दर्शवला आहे. स्त्रियांच्या अडचणी, स्त्रियांची कमालीची सहनशीलता व शोषणाविरुध्दचा विद्रोह लेखक सदर कादंबरीतून दर्शवतात.

संशोधनाचे उद्देश :

1) ऊसतोड कामगार संकल्पना उलगडणे.
2) ऊसतोड कामगारांचे जीवन अभ्यास करणे.
3) ऊसतोड कामगारांच्या प्रश्नांचा आढावा घेणे.

सदर कादंबरीतून लेखक सरदार जाधव हे ऊसतोड कामगारांचे सर्वंकष जीवन, कामगार विषयक प्रश्न, व्यथा यांचा ऊहापोह करताना ऊसतोड कामकारांच्या जीवनातील समस्या शोधण्याचा प्रयत्न 'कोयता' या कादंबरीतून करतात. ही कथा पार्वती पहाडूच्या माध्यमातून मांडताना लेखकांनी यांच्याद्वारे ऊसतोड कामगारांचे जीवन वर्णन केले आहे. सधन सुखी असलेले हे शेतकरी कुटुंब दुष्काळात होरपळून कर्जबाजारी बनले व अखेरीस उत्पन्नाचा कोणताही मार्ग शिल्लक नसल्याने साखर कारखान्यावर ऊसतोड कामगार म्हणून विस्थापितांचे खडतर आयुष्य कंठत राहिले. शासनाच्या कोणत्याही योजनांचा या विस्थापित कुटुंबांना आधार मिळाला नाही. अशा अगणित शेतमजूरांचे दैनी वर्णन या कादंबरीतून केले आहे. पहाडूसारख्या अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना पेरणी करताना येणारे आर्थिक संकट व त्यात येणारे त्यांचे कुटुंबप्रेम यांचा मेळ बसवताना प्रसंगी पत्नीची सौभाग्यदागिने विकावी लागतात. शासन कर्ज पुरवत नाही, निसर्ग पाऊस देत नाही अशा कात्रीत हे अल्पभूधारक शेतकरी शेतावर अवलंबून राहू शकत नाहीत व त्यांना प्रसंगी बाहेर रोजंदारी शोधावी लागते. पेरणी कशीबशी केली तर औषध फवारणीला सुध्दा जेव्हा पैशाची सोय नसते तेव्हा हे शेतमजूर शेवटी नाईलाजाने कुटुंबाला घेऊन ऊसतोड कामगारांचे विस्थापीतांचे आयुष्य स्विकारतात. शेतात राबून कष्ट करुनही पीक मनासारखी येत नाहीत. कर्ज घेण्याशिवाय मार्गच उरत नाही अशा प्रसंगी मुकादम साखर कारखान्याला लेबर पुरवण्याच्या हेतूने या शेतमजूरांना कात्रीत धरतो व कामासाठी लोकांना तयार करुन त्यांच्या अडचणीचा फायदा घेऊन आगाऊ पैसे देऊन भुलवतो. पुरुष व स्त्रियांच्या जोडप्यांना ऊसतोडकामगार म्हणजेच कोयता म्हणून तयार करतो. या कामगारांना खरे तर गाव, घरची वरिष्ठ मंडळी वाऱ्यावर सोडून जाण्याची मुळीच इच्छा नसते पण दैवगतीचा भाग समजून हे ऊसतोडकामगार बैलगाड्या घेऊन कुटुंबाची हेळसांड होत असतानाही पैश्याच्या आशेने पुढे जात असतात. वाळकू व निमीसारख्या जोडप्यांनी या ऊसतोड कामावर नवजात शिशूकडे दुर्लक्ष करून स्वत:चे मुल हरपून बसले. तरीही मन घट्ट करून अशी जोडपी कष्ट उपसत राहतात. भीमा सारख्या कामगाराच्या खोपीतील दिवा लवंडून वस्तीला लागलेल्या आगीत या मजूरांचे बैल होरपळले. गाड्यांची चाके जळाली तर भिमाची मुलगा व मुलगी सुध्दा मेली. पत्न अर्धवट जळाली. काही पैसे मिळाले पण अख्खं कुटुंब नष्ट झालं. भीमाच्या पत्नीचा आवाज तर त्या कारखान्यातील मशीनरींच्या धडधडीत विरुन गेला. अशा भिषण प्रसंगातून मानवी शोक, द्वेष, प्रेम आदि मूलभूत भावभावनांचे अत्यंत सहजपणे चित्रण या कादंबरीतून केले आहे. नंदी सारख्या तरुणी, यमी सारख्या गरोदर स्त्रिया, ताई सारख्या लहान मुली, निमी सारख्या लेकुरवाळया स्त्रियांचे मजूरी करताना होणारे हाल कादंबरीतून दिसत आहेत. या ऊसतोड कामगारांचे त्यांच्या जनावरांवर जीवापाड प्रेम असूनही

दवाखान्यात पैसे नसल्याने ते बैलांना वाचवू शकत नव्हते. हे कामगार कितीही त्रास असला तरी देव, धर्म, यात्रा, यातून मनाचा विरंगुळा करुन दु:ख विसरुन एकतेने आनंद साजरा करतात. जीवनाचे सत्य हे कामगार स्विकारतात याचा लेखक कादंबरीतून प्रत्यय देतात. रात्रंदिवस कष्ट करताना जर एखाद्या कामगाराचा मृत्यू झाल्यास त्याची जबाबदारी राजकरणी कारखानदार सहज फेटाळतात. त्या मृत मजुराच्या पत्नी, मुलांना कोणीही हक्क मिळवून देऊ शकत नाही. न्याय मागणाऱ्यांकडे कानाडोळा करुन ही कारखान्यातील शुभ्र कपड्यातील चेअरमन मंडळी स्मितहास्यातून सहजतेने पुढे निघून जातात, व मागे उरतात ते फक्त त्या कुटुंबाचे हाल अपेष्टा.

निष्कर्ष :

1) ऊसमोड कामगार या वंचित व उपेक्षित घटकाला आजपर्यंत कोणत्याही कायद्याचं संरक्षण मिळालेलं नाही.
2) साखर कारखान्यांतून या ऊसतोड कामगारांची सतत पिळवणूक चाललेली आहे.
3) राजकारणकरांनी या ऊसतोड कामगारांना केवळ आमिष दाखवून त्यांच्यावर अन्याय केला आहे.
4) स्थलांतरनाने या कामगारांना रस्त्यांवर चुली मांडून विविध आरोग्याच्या, शिक्षणाच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.
5) मुकादम-कंत्राटदार-कारखानदार यांच्या साखळीत हा ऊस तोडकामगार पूर्णपणे बंदिस्त झाला आहे.
6) स्थलांतरणात कामगार मजुर स्त्रियांचे होणारे शारीरिक व मानसिक त्रास याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
7) या ऊसतोड कामगारांच्या सुरक्षिततेची कोणतीही उपाययोजना शासन किंवा कारखानदारांकडून केली जात नाही.
8) या ऊसतोड कामगारांच्या पाल्यांच्या शिक्षणाची सोय शासन किंवा कारखानदार करत नाही.

संदर्भ सूची :-

1) कोयदा कादंबरी लेखक – सरदार जाधव, प्रकाशक – जनशक्ती वाचक चळवळ, पिनाक 244 समर्थनगर, औरंगाबा, प्रकाशन वर्ष- प्रथमावृत्ती 1994
2) विकिपिडीया-इंटरनेटच्या माध्यमातून

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे संकल्पनात्मक अध्ययन

डॉ. गोरखनाथ वाकळे[1] गणेश मच्छिंद्र चोर[2]

[1]मार्गदर्शक, सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग कै.बिंदु रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय , नासिक जिल्हा - नासिक

[2]संशोधक विद्यार्थी,पदव्युत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय संगमनेर जिल्हा - अहमदनगर

ईमेल – ganeshchor123@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.6988662

गोषवारा –- महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियमाची 1977 पासून महाराष्ट्रात अंमलबजावणी सुरू झाली. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अंतर्गत केंद्र शासन प्रती कुटुंब 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी देते व प्रती कुटुंब 100 दिवसांच्या मजुरीच्या खर्चासाठी निधी पुरवते. 100 दिवसांवरील प्रती कुटुंब मजूरांच्या मजूरीचा खर्चाचा आर्थिक भार राज्य शासन उचलते. ज्या ग्रामीण कुटुंबातील तरुण सदस्य अकुशल अंग मेहनतीचे काम करू इच्छितात अशा प्रत्येक कुटुंबातील किमान एका सदस्याला प्रत्येक आर्थिक वर्षात किमान शंभर दिवसांचा मजुरी रोजगार पुरविण्याची हमी सरकारने घेतली आहे. योजनेचे ग्रामीण भागात उत्पादक आणि टिकाऊ मालमत्ता उभारणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.मजुरी दरात सातत्याने वाढ होत असल्याने ग्रामीण भागातील मजुरांच्या क्रयशक्तीत लक्षणीय वाढ झालेली आहे .यामुळे आपोआपच शेत मजुरीचा दर वाढला आहे. एकूणच ग्रामीण भागात आर्थिक स्थैर्य दिसू लागले आहे .यामुळे शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबण्यास मदत झाली आहे.

मुलभूत शब्द - रोजगार हमी अधिनियम .

प्रस्तावना-

महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियमाची 1977 पासून महाराष्ट्रात अंमलबजावणी सुरू झाली. राज्यात महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, 1977 नुसार दोन योजना सुरू होत्या.ग्रामीण भागात अकुशल व्यक्तींकरिता रोजगार हमी योजनामहाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, 1977 कलम 7(2) (दहा) नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना. या योजनांना राज्य शासनाच्या निधीतून अर्थसहाय्य केले जात होते.सन 2005 मध्ये केंद्र शासनाने संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम) लागू केला. महाराष्ट्र शासनाने सन 2006 मध्ये पूर्वीचा कायदा ठेवण्याचा पर्याय स्विकारला आहे. मात्र विधिमंडळाने केंद्रिय कायदयास अनुसरुन राज्यास निधी मिळण्याच्या अनुषंगाने 1977 च्या कायदयात आवश्यक त्या सुधारणा केल्या, त्यामुळे योजना राबविण्याच्या कार्यपध्दतीत बदल झाला आहे.महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना – या योजने अंतर्गत केंद्र शासन प्रती कुटुंब 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी देते व प्रती कुटुंब 100 दिवसांच्या मजुरीच्या खर्चासाठी निधी पुरवते. 100 दिवसांवरील प्रती कुटुंब मजूरांच्या मजूरीचा खर्चाचा आर्थिक भार राज्य शासन उचलते. भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो .भारतामध्ये ग्रामीण भागात शेतीवर अवलंबून असलेले उद्योग हंगामी स्वरुपाचे आहेत .शेती हा व्यवसाय हंगामी स्वरूपाचा आहे .वर्षभर शेतीत रोजगार उपलब्ध होऊ शकत नाही .त्यामुळे बेरोजगारीची समस्या निर्माण झाली आहे .ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा ,बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध व्हावेत ,गावाकडून शहराकडे येणारे लोंढे थांबावेत म्हणून 7 सप्टेंबर 2005 ला राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा संसदेने संमत केला आणि 2 फेब्रुवारी 2006 पासून अकुशल कामगारांना मजुरी रोजगाराचे आश्वासन देणारी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरू करण्यात आली .2 ऑक्टोबर 2009 ला या योजनेला महात्मा गांधींचे नाव देण्यात आले.राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, 2005 ही योजना भारतीय संसदेने 2 फेब्रुवारी 2006 रोजी ग्रामीण भागात रोजगार सुरू करण्यासाठी लागू केली.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे-

संशोधकाने प्रस्तुत शोधनिबंधाची पुढील उद्दिष्टे मांडली आहेत.

1. महाराष्ट्रातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे संकल्पनात्मक अध्ययन करणे.
2. महाराष्ट्रातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची अलीकडील काळातील प्रगती अभ्यासणे.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

तथ्य किंवा माहिती संकलन– प्रस्तुत शोध निबंध साठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य उपयोगात आणले आहे.महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र यांचा आधार घेतला आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना –

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा 2005, ग्रामीण विकास मंत्रालयाने लागू केला आहे, हा सरकारचा प्रमुख कार्यक्रम आहे जो थेट गरिबांच्या जीवनाशी संबंधित आहे आणि जो सर्वसमावेशक विकासाला प्रोत्साहन देतो. हा कायदा जगातील अशा प्रकारचा पहिला आहे, ज्या अंतर्गत अभूतपूर्व प्रमाणात रोजगाराची हमी दिली जाते. ग्रामीण भागातील कुटुंबांची रोजीरोटीची सुरक्षा वाढवणे हा त्याचा उद्देश आहे. या अंतर्गत, प्रत्येक घरातील प्रौढ सदस्याला आर्थिक वर्षात किमान 100 दिवसांचा रोजगार देण्याची हमी आहे. हा रोजगार अंगमेहनतीच्या संदर्भात आहे . आणि त्यास सहमत असलेल्या प्रौढ व्यक्तीला प्रदान केला जातो. या कायद्याचे दुसरे उद्दिष्ट टिकाऊ मालमत्ता निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागातील गरिबांचे जीवनमान मजबूत करणे हे आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे हे एक महत्त्वाचे पाऊल म्हणून पाहिले जात आहे. हे हक्क आणि मागण्यांवर आधारित आहे, ज्यामुळे ते भूतकाळातील समान कार्यक्रमांपेक्षा वेगळे आहे. या कायद्याच्या वैशिष्ट्यांमध्ये कालबद्ध रोजगार हमी आणि 15 दिवसांच्या आत मजुरी देणे समाविष्ट आहे. या अंतर्गत, राज्य सरकारांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यास टाळाटाळ करण्यास प्रोत्साहित केले जाते कारण रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी 90 टक्के खर्च केंद्राकडून केला जातो. याशिवाय कंत्राटदार आणि यंत्रांचा हस्तक्षेप न करता अंगमेहनतीवर आधारित रोजगार असावा यावरही भर देण्यात आला आहे. या कायद्यात महिलांचा 33 टक्के कामगार सहभागही सुनिश्चित करण्यात आला आहे. श्रमिक वस्तूंवर 60 टक्के आणि भौतिक वस्तूंवर 40 टक्के खर्च करण्याची कमाल मर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे.पहिल्या टप्प्यात देशातील 200 मागास जिल्ह्यांमध्ये त्याची अंमलबजावणी करण्यात आली. 2007-08 मध्ये दुसऱ्या टप्प्यात आणखी 130 जिल्ह्यांचा त्यात समावेश करण्यात आला. सुरुवातीच्या उद्दिष्टानुसार, पाच वर्षांत नरेगाचा देशभरात प्रसार करायचा होता. तथापि, संपूर्ण देशाला त्याच्या कक्षेत ठेवून आणि मागणी लक्षात घेऊन ही योजना 1 एप्रिल 2008 पासून उर्वरित सर्व ग्रामीण जिल्ह्यांमध्ये विस्तारित करण्यात आली आहे.

योजनेची उद्दिष्टे

1. ज्या ग्रामीण कुटुंबातील तरुण सदस्य अकुशल अंग मेहनतीचे काम करू इच्छितात अशा प्रत्येक कुटुंबातील किमान एका सदस्याला प्रत्येक आर्थिक वर्षात किमान शंभर दिवसांचा मजुरी रोजगार पुरविण्याची हमी सरकारने घेतली आहे. प्रत्येक 100 दिवसांच्या रोजगाराचे विभाजन कुटुंबाच्या प्रवेश सदस्यांमध्ये करू शकतो .अशा प्रकारची ही जगातील पहिलीच योजना आहे .
2. कामासाठी इच्छुक प्रत्येक कुटुंब ग्रामपंचायतीमध्ये आपल्या सदस्यांचे नाव, वय ,लिंग तसेच पत्त्याची नोंदणी करू शकतो. ही नोंदणी पाच वर्षांसाठी वैध असेल. ग्रामपंचायत नोंदणीकृत परिवारास फोटोग्राफी युक्त जॉब कार्ड जारी केले जाते.
3. अर्जदाराने अर्ज केल्यापासून 15 दिवसांच्या आत त्याच्या घरापासून पाच किलोमीटर अंतराच्या परिसरात त्याला रोजगार पुरविला जातो . अन्यथा त्याच्या राज्य सरकारांनी जाहीर केल्याप्रमाणे त्यांना प्रतिदिन बेरोजगारी भत्ता दिला जातो . भत्त्याचा दर आर्थिक वर्षातील पहिल्या तीस दिवसांसाठी मजुरी दराच्या 25 टक्क्यापेक्षा कमी नसावा, तर वर्षातील पुढील कालावधीसाठी मजुरी दराच्या 50 टक्क्यापेक्षा कमी नसावा, रोजगार पाच किमी क्षेत्राच्या बाहेर उपलब्ध करून दिल्यास दहा टक्के अतिरिक्त मजुरी दिली जाते.
4. या योजनेअंतर्गत मजुरीचे दर राज्याराज्यांमध्ये वेगवेगळे निश्चित केले जातात .2008 पर्यंत मजुरीचा दर राज्यातील किमान मजुरी तर इतके असायचे. मात्र 2008 पासून मजुरीचे दर संबंधित राज्याच्या कृषी कामगारांचा ग्राहक किंमत निर्देशांक त्याच्या आधारावर निश्चित केले जातात.सध्या सर्वाधिक मजुरीचा दर हरियाणामध्ये 260 रुपये आहे तर महाराष्ट्रात 192 रुपये इतका आहे .
5. कायद्यांमध्ये महिलांसाठी 33 टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे .
6. कामाची निवड ग्रामसभेमार्फत केली जाते. 2016 मध्ये 60 टक्के कामे शेती व संलग्न क्षेत्राशी संबंधित घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला.
7. उपलब्ध करून दिलेल्या रोजगारावर होणाऱ्या खर्चापैकी 90 टक्के खर्च केंद्र सरकार व 10 टक्के खर्च राज्य सरकार उपलब्ध करून देते .
8. योजनेचे ग्रामीण भागात उत्पादक आणि टिकाऊ मालमत्ता उभारणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

प्रगती- महाराष्ट्र राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती पुढीलप्रमाणे -

सारणी 1

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती

तपशील	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	14.33	13.86	17.93	15.37	13.91
एकूण खर्च(रुपये कोटी)	2089.22	1579.67	2381.56	1825.67	1427.54
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	159714	139287	322504	331744	216758
मनुष्य दिवस निर्मिती (कोटी)	7.09	5.47	8.46	6.30	5.03
रोजगारातील हिश्श्याची टक्केवारी					
1. अनुसूचित जाती	8.8	10.0	10.5	10.9	8.8
2.अनुसूचितजमाती	20.3	18.9	20.0	20.9	27.3
3.महिला	44.9	44.7	44.9	43.4	42.2
एकादिवसाच्यारोजगारनिर्मितीचीकिंमत (रुपये)	295	289	282	289	284
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार दिवस	49	39	47	41	36

सारणी 1 मध्ये, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती मांडली आहे.या योजनेमुळे महिलाना रोजगार मिळाला आहे .रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या,एकूण खर्च, पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या,मनुष्य दिवस निर्मिती,अनुसूचित जाती,अनुसूचित जमाती ,महिला रोजगारातील हिश्श्याची टक्केवारी ,एका दिवसाच्या रोजगार निर्मितीची किंमत,प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार दिवस या घटकात कमी –अधिक प्रमाणात वाढ होत आहे.

निष्कर्ष

1. योजनेमुळे ग्रामीण जोडणी,पूर नियंत्रण आणि संरक्षण,जलसंवर्धन, दुष्काळ निवारण, सूक्ष्म सिंचनसुविधा, परंपरागत जलसाठ्यांची पुनर्रचना, भूविकास, भारत निर्माण ,राजीव गांधी सेवा केंद्र, किनारपट्टी विकास, ग्रामीण पेयजल, मासेमारी ,ग्रामीण स्वच्छता, अंगणवाडी, खेळ ,मैदान, अन्नधान्यासाठी या महत्त्वाच्या मालमत्ता खेड्यामध्ये उभारल्या गेल्या आहेत.
2. मजुरी दरात सातत्याने वाढ होत असल्याने ग्रामीण भागातील मजुरांच्या क्रयशक्तीत लक्षणीय वाढ झालेली आहे .यामुळे आपोआपच शेत मजुरीचा दर वाढला आहे. एकूणच ग्रामीण भागात आर्थिक स्थैर्य दिसू लागले आहे .यामुळे शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबण्यास मदत झाली आहे.
3. महिला आणि पुरुषांना सारखीच मजुरी दिली आहे. मजुरी व्यतिरिक्त या योजनेच्या लाभार्थ्यांना जनश्री विमा योजना व राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना या योजनांचा लाभ मिळवून दिला आहे.
4. लोकांचे नियमन करणे या योजनेचे दुय्यम उद्दिष्ट मानले आहे यामुळे दुष्काळ जंगलतोड जमिनीची धूप यावर मात करता येते यामुळे शाश्वत विकास साधला जात आहे.
5. लाभार्थी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी या योजनेच्या माध्यमातून सरकार प्रयत्नशील आहे

सारांश –

ग्रामीण भागात उत्पादक व टिकाऊ मालमत्ता उभारण्याच्या दृष्टिकोनातून आणि कुशल कामगारांना वर्षभरातून 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी हे या योजनेचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असल्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. गरिबांच्या स्रोतांची उपलब्धता वाढून राहणीमानात सुधारणा घडून आली. सामाजिक समावेशासाठी सक्रियता, पंचायत राज संस्थांना बळकटीकरण करणे,ग्रामीण भागातील सुरक्षित घटकांना सामाजिक सुरक्षा पुरविणे, स्त्रिया अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती व इतर सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या गटांचे सबलीकरण करणे ,दारिद्र्य निर्मूलन आणि रोजगारात वाढ घडवून आणण्यास ही योजना महत्त्वाची ठरली आहे .या योजनेसाठी वितरित केला जाणारा निधी हा केंद्र राज्य सरकारकडून थेट पंचायत असा दिला जात असल्यामुळे

यामध्ये भ्रष्टाचार होत नाही. तसेच हिशोबात अचूकता व पारदर्शकता आणण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. खाजगी सार्वजनिक भागीदारी तत्त्वावर बायोमेट्रिक पध्दतीचा वापर अलीकडच्या काळात वाढला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. रंजन कोळंबे,(जानेवारी 2020), भारतीय अर्थव्यवस्था ,भगीरथ प्रकाशन, पुणे
2. देसले किरण (फेब्रुवारी 2017), आर्थिक व सामाजिक विकास, दीपस्तंभ प्रकाशन ,जळगाव.
3. रंजीत कुमार (2017) संशोधन पद्धती, सागे भाशा पब्लिकेशन ,नवी दिल्ली .
4. आगलावे प्रदीप (जानेवारी 2000),संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन ,नागपूर .
5. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (2015-16 ते 2020-21), अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन ,मुंबई.

नाटककार सुरेन्द्र वर्मा: एक अनुशीलन

प्रा.डॉ.संग्राम सोपानराव गायकवाड

असिस्टंट प्रोफेसर एवं हिंदी विभागप्रमुख उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोणसी ता.जलकोट जि.लातूर

DOI-10.5281/zenodo.6988668

प्रस्तावना: सुरेन्द्र वर्मा का रचना कर्म और रचना-प्रकृति साठोत्तरी हिन्दी नाटक आन्दोलन के बीच निर्मित और संगठित हुआ। यद्यपि एक साहित्यकार के रूप में अन्य विधाओं में सशक्त और प्रामाणिक अभिव्यक्ति दी है, लेकिन नाटक के प्रति उनकी देन और दिलचस्पी का पता हमें उनके चर्चित नाटकों से मिलता है। दो प्रमुख घटनाएँ स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य के विचारकों को गहराई के साथ सोचने को विवश किया। इस तरह से कहे तो उनसे प्रेरित विषय वस्तु सर्जन के केन्द्र में आयी। पहली घटना है द्वितीय विश्वयुद्ध की विध्वंसक ऐतिहासिक घटना और दूसरी प्रमुख घटना है सन् 1947 में ब्रिटिश उपनिवेश के रूप में देश की आजादी। असीम मोहक सपनों के साथ देश आजाद हुआ लेकिन स्वार्थपरता, भीषण गरीबी और विपन्नता के बीच बाह्य खतरों से जुझते हुए भारतीय जनता का मोह भंग हुआ। समूचे विश्व-साहित्य में एकाकीपन, संत्रास, भय, निराशा, जीवन की निरर्थकता की अनुभूति और अभिशाप जैसी आधुनिक भावबोध की विकृतियों ने जन्म लिया। पारंपरिक और आदर्शवादी मूल्यों के प्रति आकर्षण जाता रहा। अनुभूति की सच्चाई और प्रामाणिकता का प्रश्न एक आन्दोलन के रूप में उभरा। जीवन की आदर्शवादी व्याख्या का बायकाट किया गया। आदमी को और उसके कार्यव्यापार को उसकी जैविकता और प्राकृतिक नियति के रूप में व्याख्यायित किया गया। हम जैसा हो सकते है अब महत्त्वपूर्ण नहीं रहा। हम जैसे है वैसे तथ्यों के साथ विचार करना ज्यादा उपयोगी और सामर्थक माना गया। मानववाद की एक नई चेतना का प्रसार हुआ। दलित विमर्श हो या स्त्री विमर्श राष्ट्रीयता हो या वैश्विकता सबके मूल में यही मानवतावादी सोच महत्वपूर्ण मानी गई। कविता, उपन्यास, कहानी और नाटक आदि सभी विधाओं में यथार्थवादी सोच का प्रसार हुआ।

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी नाटक में उपरोक्त आन्दोलन का जो प्रभाव हमें देखने को मिलता है उसके संवाहक के रूप में मोहन राकेश, जगदीशचन्द्र माथुर, लक्ष्मीनारायण लाल और धर्मवीर भारती आदि लेखकों का नाम लिया जाता है। आलोच्य नाटककार सुरेन्द्र वर्मा पर स्वातंत्र्योत्तर हिंदी चेतना के बीच सर्वाधिक प्रभाव मोहन राकेश का पड़ा है। मोहन राकेश के साथ उनका निकट सम्बन्ध भी एक कारण हो सकता है। इस संबंध के बारे में सुरेन्द्र वर्मा का खुद का कहना है-''प्रभाव की बात मैं नहीं जानता, हो भी सकता है, शायद है भी।'' इसीलिए राकेश के नाट्य परम्परा में स्त्री-पुरुष सम्बन्धों के श्रेष्ठ नाटककार के रूप में सुरेन्द्र वर्मा का नाम लिया जाता है। नाटक में प्रयुक्त प्रकाश योजना की कला, ध्वनि तथा वैज्ञानिक उपकरणों के प्रयोग में भी मोहन राकेश के प्रयासों को सुरेन्द्र वर्मा के नाटकों में विकास प्राप्त हुआ है। मोहन राकेश के बाद मुद्राराक्षस, मणिमधुकर और सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का भी उल्लेखनीय प्रभाव पड़ा है। समवेत रूप में कहे तो वे मौजूदा साहित्यिक माहौल से प्रभावित ये ही, थोड़ी-बहुत ऐतिहासिक पौराणिक संदर्भ के प्रति आसक्ति का आधिक्य भी मिलता है लेकिन ये सब भी विसंगत परिस्थितियों में टूटते-जुड़ते आधुनिक मन के तनाव को दर्शाने के साधन मात्र है। साध्य तो वर्तमान युग के ज्वलंत समस्याओं से साक्षात्कार करना ही है। सुरेन्द्र वर्मा के प्रमुख नाटक इस प्रकार है-

1. तीन नाटक 2. सूर्य की अन्तिम किरण से पहली किरण तक 3. आठवाँ सर्ग 4. छोटे सैयद बड़े सैयद 5. एक दूनी एक 6. शकुन्तला की अंगूठी 7. कैद-हयात 8. रति का कंगन 9. मुगल महाभारत: नाट्य चतुष्ट्य।

तीन नाटक में क्रमशः 'सेतुबंध', 'नायक, खलनायक विदूषक' और 'द्रौपदी' को संकलित किया गया है। सेतुबंध में ऐतिहासिक संदर्भ में आज के स्त्री-पुरुष के संबंधों पर प्रकाश डाला गया है। मूल्यों के टकराव में युवा पीढ़ी की बेचैनी और उब को बड़े ही सधे अंदाज में यहाँ पर प्रस्तुत किया गया है। जीवन को गहरा और आनन्दप्रद बनाने में प्रेम अलग स्थान रखता है। जब प्रेम के साथ समझौता किया जाता है तो इसका दुष्प्रभाव संबंधित स्त्री-पुरुष को तबाह नहीं करता बल्कि अगली पीढ़ी के अन्दर पनपते आक्रोश और अवहेलना का कारण बनता है। प्रस्तुत नाटक में बड़े ही सलीके से यह प्रश्न उठाया गया है। प्रभावती के कथन में यंत्रणा है तो प्रवसरसेन के विचार में मूल्यों के प्रति आशंका। ये दोनों ही स्थितियाँ जीवन में दुविधा और जड़ता को जन्म देती है।

'नायक, खलनायक विदूषक' भी ऐतिहासिक पृष्ठभूमि पर बुना गया है। इसमें नाटकीयता तब आती है जब सदैव विदूषक की भूमिका अदा करने वाला पात्र कपिंजल अपनी भूमिका से इंकार करता है। वह विदूषक की भूमिका का निर्वाह करते हुए ऊब चुका है। प्रस्तुत नाटक का अभिप्रेत मूल्यों की जीवंतता से है। लेखक यह बताना

चाहता है कि आधुनिक मानव उन सभी मूल्यों के प्रति उब और असंतोष का भाव रखता है जिसमें व्यक्ति की आन्तरिकता और आकांक्षा या फिर प्रवृत्ति का पोषण नहीं हो पाता है।

द्रौपदी नाटक अपनी प्रयोगशीलता और आधुनिक बोध के कारण सर्वाधिक मंचित नाटक है। आधुनिक जीवन की अनेक समस्याओं के बीच व्यक्तित्व के अनेक रूपता ने लेखक का ध्यानाकर्षण किया है। नाटक के प्रारंभ में सुरेखा अपने परिवार के सदस्यों का परिचय देते हुए पति, पत्नी और पुत्र का नाम स्मरण करती है। ऐसे ही क्षण चार अन्य मुखौटा के अलग रंगों से आवृत पुरुष अपनी पहचान को लेकर प्रश्न खड़ा करते है।

जो यह कहते हुए पाये जाते है कि वे उसके पति के चार अन्य रूप है। अर्थात् पति, पिता, प्रेमी और अफसर के जीवन का यापन करते हुए खंडित जीवन के लिए अभिशप्त है। प्रस्तुत नाटक में संबधों की विविधरूपता आधुनिक समय में मनुष्य की नियति बन गया है जिसको बड़े ही नाटकीय प्रयोग के साथ वर्मा जी ने अभिव्यक्त किया है। द्रौपदी में पारिवारिक मूल्यों के विघटन भी दिखलाई पड़ते है। मनमोहन और सुरेखा के बीच दाम्पत्य जीवन की कटुता का दुष्प्रभाव उनके बच्चों पर भी पड़ता है। त्रासदी तब हो जाती है जब सुरेखा खुद अपनी बेटी की उच्छश्रृंखलता को बढ़ावा और आजादी देती है-

"सुरेखा- जबरदस्ती क्यों, राजी-खुशी देती जा उसे जो कुछ वो चाहता है।

अलका- मम्मी!

सुरेखा-क्यों जब इतनी छूट देती हूँ तुझे सो जानने का हक नहीं रखती मैं? ... कहाँ तक?।"

संक्षेप में कहें तो 'द्रौपदी' में संबंधों के विविध रूपता और खोखलेपन के निर्वाह के लिए अभिशप्त आदमी का चरित्र उकेरा गया है। 'सूर्य की अन्तिम किरण से सूर्य की पहली किरण तक' नाटक में दाम्पत्य जीवन की असफलता और दैहिक आवश्यकता की पूर्ति के लिए कुत्सित नियोग प्रथा को केन्द्र में रखकर स्त्री जीवन की विवषता पर प्रकाश डाला गया है। अब बात करते हैं एक ही केन्द्रीय संवेदना को अलग-अलग परिप्रेक्ष्य में दर्शाये गये नाटकों की। पहले हम 'आठवाँ सर्ग' नाट को लेते है। 'आठवाँ सर्ग' में संस्कृत कवि कालिदास के जीवन पर आधारित रचना विशेष (कुमार संभव) के सृजनात्मक आवश्यकता के राजनैतिक विरोध को दिखलाया गया है। यहाँ पर रचना की स्वायत्तता और उसकी वैचारिक स्वतंत्रता के लिए वर्तमान पूँजीपतियों और राजनैतिकों का विरोध किया गया है। तभी तो चन्द्र गुप्त कहता है-

"एक रास्ता मुझे सूझा है....
एक पंक्ति में यह लिख दो कि विवाह के बाद
उमा और महादेव के यहाँ यथासंभव कार्तिकेय का जन्म
हुआ
और सारी विलास-क्रीड़ा हटा दो।"

ऐसे ही 'कैद ए हयात' में रचनाकार मिर्जा गालिब के दाम्पत्य जीवन की विडम्बना और आर्थिक संघर्ष को उपजीव्य बनाया गया हैं इसी दृश्टि से 'रति का अंगन' सुरेन्द्र वर्मा का अद्यतन नाटक है। इसके सम्पूर्ण घटना प्रसंगों को देखे तो व्यवस्था के अधिकांश क्षेत्रों में काम की दुर्बलता से प्रेरित पदासीन किस प्रकार अनौचित्य पूर्ण कार्यों को करते है, उसका सहज चित्रण देखने को मिलता है। शैक्षिक और साहित्यिक क्षेत्रों में भी ऐसी दुर्बलताएँ जड़ जमायी हुई है, यह अत्यन्त सोचनीय है। मोटे तौर पर देखें तो यह भ्रम होता है कि लेखक ने मल्लिनाग को नायक के रूप में प्रस्तुत किया है और समाज के चिरन्तन वैवाहिक प्रश्नों को उसी के संवाद समर्थन से हल करने का प्रयास किया है-

"यह बहुत आवश्यक था कि आज के
टुच्चे और लुच्चे समय में स्त्री
पुरुष अपनी भावनात्मक प्रकृति की खोज और
पड़ताल करें, आनंद मार्ग के मुक्त
पथिक बनकर अपनी भावनात्मक संभावनाओं
का संधान करे।"

समवेत रूप में देखे तो ऐसा नहीं है। बल्कि वर्मा जी को ऐसे चरित्र की जरूरत थी जो वर्तमान जीवन की विसंगेतियों को अभिव्यक्त करने का अवसर प्रदान करे। वात्स्यायन का रचनात्मक प्रदेय और उस पर कल्पना का आरोप सुरेन्द्र वर्मा जी का कार्य आसान कर दिया है, जिससे वे समाज और व्यवस्था पर बेबाक टिप्णी करने में समर्थ हुए है।

'छोटे सैयद बड़े सैयद' एक विराट ऐतिहासिक फलक पर जटिल मानव चित्र को अभिव्यक्त करने का नाटक है। इस दौर में षडयन्त्र, हिंसा, घृणा, कूटनीति और युद्ध के सहज दर्शन होते है। साम्प्रदायिक एकता, राष्ट्रीयता और मानवीय मूल्यों की प्रतिष्ठा के अजीब ख्वाब देखने वाले थे-अब्दुल्ला खाँ उर्फ बड़े सैयद और छोटे भाई हुसेन अली उर्फ छोटे सैयद। सुरेन्द्र वर्मा का 'छोटे सैयद बड़े सैयद' अपनी वैयक्तिक स्वार्थ पूर्ति के लिए सामर्थ्यहीन मुगल बादशाहों को कठपुतली बनाकर नचाने और हटाने वाले इन सैयद बंधुओं के परम नाटकीय जीवन की त्रासदी पर आधारित है।

यह नाटक लेखक की व्यापक इतिहास दृष्टि मानव स्वभाव की जटिलता की समझ, समय के विरोधाभास

को पकड़ने की शक्ति और रंग शिल्प के प्रयोगशीलता और कलात्मकता का अद्भूत परिणाम है। इस पूरे घटनाक्रम को नाटक के पात्र शायर का यह कथन व्यंजित करता है।

फिजाओं में नग्में, हवाओं में नौबल
गुलों में नजाकत और गँजों में रंगत्
ये दिल्ली की गलियाँ सलामत-सलामत
हंसी रंग रलिया मुबारक-मुबारक।

'एक दूनी एक' में वैज्ञानिक युग और मशीनी सभ्यता के दबाव में स्त्री-पुरुष संबंधों की विडम्बना का चित्रण किया गया है। पूरे नाटक में दो ही पात्र है प्रथम आदमी और दूसरी एक औरत। पुरुष क्यूपिड डिटेक्टिव एजेंसी का संचालक है। वह कुँवारा है। स्त्री कोलंबस ट्रेविल्स में काम करती है। आधुनिक जीवन की यांत्रिकता के प्रभाव में आकर मनुष्य एक पल में संबधों को जान लेने के लिए आतुर और उद्विग्न है-

"दस बारह दिन...
तब तक तो मैं करोड़ों बार मर चुकुँगा।
यह जाने बगैर कि वो मुझे प्यार करती है या नहीं।
मेरा जाने बगैर कि वो मुझे प्यार करती हे या नहीं।
मेरा एक-एक पल कैसे गुजरता है मैं आपको कैसे बताऊँ
बस यूँ समझिए कि मैं खून का आँसू टपकाता हूँ।"

निष्कर्ष रूप में 'एक दूनी एक' के तथ्य के बारे में कहा जा सकता है कि यहाँ पर आत्म संघर्ष से पीड़ित व्यक्ति का यथार्थ चित्रण किया गया है। पुरुष के यहाँ प्रोफेशन है प्रेम-प्रसंग की जासूसी का। उसके पास अनगिनत समस्याएँ लेकर लोग पहुँचते है। वही ट्रवेल्स में काम करते हुए स्त्री पात्र से अनजाने में मिले पुरुष के बीच वार्तालाप के अनेकों उदाहरण को लेखक समेटता है। लेखक अब अपने कथ्य को और गेहरा और प्रामाणिक पर्यवेक्षण प्रदान करता है। रंगमंचीयता की दृष्टि से यह नाटक एक अभिनव प्रयोग है। रंगमंच दो हिस्सों में बँटा है। आदमी वाला हिस्सा और औरत वाला हिस्सा। एक दृश्य में आदमी वाले हिस्से में आलोक होता है तो दूसरे में औरत वाले हिस्से में। इसका पहला प्रदर्शन श्रीराम सेन्टर थिएटर रिपर्टरी नई दिल्ली द्वारा श्री.रजिन्दर नाथ के निर्देशन में अक्टूबर 1985 में हुआ।

'शकुन्तला की अँगूठी' नामक नाटक को सन् 1991 ई. में सुरेन्द्र वर्मा ने प्रकाशित कराया। संस्कृत साहित्य की अनूठी देन अभिज्ञान शाकुन्तलम् की सामयिक पुनर्व्याख्या है। नाटककार सुरेन्द्र वर्मा ने एक पात्र के मुख से नाटक के कथ्य को रहस्योद्घाटन किया है-

"यह नाटक नियति यानी डैस्टिनी के बारे में है...
कि किस तरह सितारों की चाल हम पर असर करती है....
यह नाटक दुःख झेलने की मबूरी के बारे में है...
कि चाहे हम कहीं, किसी भी हैसियत में हो, रंजोगम
की अंधेरी सुरंग से हमें निकलना ही है... यह
नाटक औरत और आदमी के बारे में है, जिसके ताने बाने
चाहत और तनाव, सुख और घुटन, सपनों और सिसकियों से गुंथे गये है।"

यहाँ पर स्त्री-पुरुश के बीच घात प्रतिघात है। लेकिन चिरन्तन वैवाहिक समस्याओं का चित्रण लेखक के लिए इष्ट नहीं है। यहाँ पर पौराणिक या यूँ कहिए कि कालिदास की सृष्टि शकुन्तला की उत्पत्ति, पालन-पोषण और प्रेम त्रासदी के बीच आधुनिक मानव के दुखते रग को, नियति को पकड़ने का प्रयास लेखक ने किया है। अर्थात् जीवन में कुछ उल-जुलुल सी घटनाएँ होती रहती है जो कि व्यक्ति के निर्दोष होने पर भी सहन करने को विवश करती है।

शकुन्तला का जन्म एक अप्सरा तपस्वी को पथच्यूत करने के प्रयास से होता है। पालनपोषण भी कण्व ऋषि के यहाँ एक शरणार्थी के रूप में होता है। तत्पश्चात दुष्यन्त से प्रेम और बिना सिर पाँव का दुर्वासा का श्राप उसकी जिन्दगी को जहन्नुम बना देती है। सारे त्रासद परिस्थितियों का शकुन्तला निर्वाह करती है। लेकिन एक भी घटना उसके साथ स्वाभाविक न होकर आयतित सी लगती है। यही उसकी जिन्दगी की नियति है।

"नींद क्यों रातभर नहीं आती.."

सुरेन्द्र वर्मा ने नाटकों के साथ-साथ अच्छे एकांकी भी लिखे है। उनका एकांकी संग्रह सन् 1976 ई. में पहली बार पुस्तककार रूप में 'नींद क्यों रात भर नहीं आती' शीर्षक से प्रकाशित हुआ। 'नींद क्यों रात भर नहीं आती' छः बहुचर्चित एकांकियों का संग्रह है। इन एकांकियों में मध्यवर्गीय नैतिकता तथा स्त्री-पुरुष के बदले स्वरूप और मूल्यों का विश्लेषण किया गया है।

'शनिवार के दो बजे' में एक विवाहित एवं तीन बच्चों के पिता का एक नौकरी पेशा की अविवाहिता स्त्री के साथ, हर शनिवार को मिलने और उनके बीच के

संबंध का चित्रण हे। यह स्त्री अपने घर को एक कटघरा समझती है, जिसमें कदम रखते ही उसका दम घुटने लगता है। उसी की कमाई पर सब पले लेकिन सब उससे दूरी बनाये रखते है। ये दोनों हर शनिवार को अपने दोस्त के खाली कमरे में अपनी-अपनी शारीरिक जरूरतों को पूरा करते है।

'वे नाक से बोलते है' में पारिवारिक विघटन लड़की के माध्यम से व्यक्त किया है। स्त्री विवाहित एवं एक बच्ची की माँ है और वह अपने पति से अलग हो गयी है। वह अन्य पुरुष के साथ जीना चाहती है। माँ-बाप के विघटित जीवन संबंध छोटी बालिका के जीवन पर कैसा प्रभाव डालते है इसका निरुपण वर्मा जी ने किया है। 'हरी घास पर घंटे भर' में वर्मा जी ने तीन दम्पतियों के अलग-अलग जोड़ों के माध्यम से युवावस्था, प्रौढ़ावस्था और वृद्धावस्था में नर-नारी के संबंधों की बदलती मानसिकता, जीवन दृष्टियों और अलग-अलग सपनों के जीवन्त चित्रण प्रस्तुत किये है।

'मरणोपरांत' में दो पुरुष एक ही युवती से प्रेम करते है। यह युवती अपना प्रेम दोनों पुरुषों को देती आ रही थी कि अचानक उसकी मृत्यु हो गयी। आज का पुरुष अपने सुख और यौन तृप्ति के लिए किसी भी स्त्री के साथ अपना समय गँवाने के लिए तैयार हैं यह एकांकी आज के समाज के दिशाहीन युवक एवं युवतियों पर प्रहार करता है।

'नींद क्यों रात भर नहीं आती' में जीवन से उब गयी एक युवती के आत्मसंघर्ष का वर्णन है। यहाँ नायिका अपने पति से अलग रहकर जीवन व्यतीत कर रही है। नींद न आने पर वह कई पुरुषों को फोन करती है। अन्त में एक बच्ची से फोन पर मुलाकात होती है और तत्पशात् वह आत्महत्या कर लेती है। आज के समाज में कई स्त्रियाँ ऐसी है जो व्यक्तिगत जीवन में व्याप्त भ्रष्टाचार एवं विसंगतियों के चक्रव्यूह में फँस जाने से अपना जीवन त्याग देती है।

'हिंडोलइंगुर' में माता-पिता के अलग-अलग रहने से बच्चों में उत्पन्न मानसिक अंर्तद्वन्द्व का चित्रण। इस एकांकी में बेरोजगारी, शादी, पति-पत्नी के सम्बन्धों में विघटन आदि पारिवारिक समस्याओं की ओर संकेत किया गया है।

सुरेन्द्र वर्मा ने नाटकों और एकांकियों के साथ-साथ उपन्यास भी लिखे हैं। 'अँधेरे से परे' 1980 में प्रकाशित प्रथम उपन्यास है। इसमें एक मध्यमवर्गीय परिवार का चित्रण हुआ है। दूसरा प्रमुख उपन्यास 'मुझे चाँद चाहिए' की है।

है। जो कि साहित्य अकादमी पुरस्कार (1996) से पुरस्कृत है। जिसे आदमी की महत्वाकांक्षा और उसके अवसान का चित्रण किया गया है।

'जहाँ बारिश न हो' सुरेन्द्र वर्मा का 1980 में प्रकाशित व्यंग्य निबन्धों का संग्रह है। परन्तु निबन्ध समकालीन जिन्दगी में व्याप्त विसंगतियों और विद्रुपताओं की ओर संकेत करता है।

सुरेन्द्र वर्मा का कहानी संग्रह 'प्यार की बातें' तथा 'कितना सुन्दर जोड़ा' है। ये कहानियाँ सेक्स और रोमांस की समस्याओं को चित्रित करती है।

सुरेन्द्र वर्मा के कृतित्व से संक्षिप्त रूप से परिचित होने पर उनके साहित्य-कर्म अनेक स्तर खुलते है। इनके नाटकों को एक ओर स्त्री-पुरुष संबंधों को मुखर करने से मोहन राकेश के सामयिक प्रयत्नों को व्यापकता मिली है तो दूसरी तरफ संस्कृत नाट्य और सांस्कृतिक महत्व के विषय बिन्दुओं को उठाने के कारण क्लासिक गरिमा। हिन्दी नाटक के संदर्भ में प्रायः यह देखा जाता है कि नाटककार समसामायिक चुनौतियों के बीच भी पौराणिक ऐतिहासिक कथानकों का आश्रय लेता है। इसके मूल में कौन सा कारक तत्व जिम्मेदार है, यह आज साहित्य में बहस के केन्द्र में है। इसका प्रमुख कारण दृश्य पक्ष की चुनौती है अथवा रचनात्मक सुविधा। सुरेन्द्र वर्मा इसे नाट्य कृति की सर्जनात्मकता में गुणात्मक वृद्धि का कारण मानते है। साथ ही साथ इस तथ्य की ओर इशारा करते है कि नये नाटकों में इतिहास को आधार बनाने का उद्देश्य वह नहीं है जो प्रसाद का था। सुरेन्द्र वर्मा के अधिसंख्य कृतियाँ इतिहास का आधार लेकर चलती है। वहाँ इतिहास उसी अर्थ में आया है जैसे 'आषाढ़ का एक दिन' और 'लहरों के राजहंस' में।

इसीलिए अभिजात्य, ऐतिहासिकता और आधुनिक संवेदन सुरेन्द्र वर्मा के नाटकों की पहचान हो जाती है। एक लेखक के तौर पर वे कहते है-"मैं उन्हीं चीजों के बारे में लिख सकता हूँ जो मुझे उद्वेलित करती है। वे किसके लिए है यह जानना मेरे लिए मुश्किल है.... शायद यह उतना महत्वपूर्ण भी नहीं।" समवेत रूप में देखे तो एकांकी लघु नाटक और नाटक उनकी नाट्य चेतना को स्पष्ट करने में पर्याप्त समर्थ है। साठोत्तरी हिन्दी साहित्य प्रवृत्ति का प्रस्फूटन उनके नाटकों से लेकर उपन्यास कहानी और व्यंग्य तक हुआ है। वर्तमान संदर्भ में सुरेन्द्र वर्मा उन विशिष्ट रचनाकारों में आते है जिन्होंने अपने कृतित्व से हिन्दी नाट्य और साहित्य को नई उँचाई प्रदान

अलीगढ़ जनपद का इतिहास (१८५७ के पूर्व)

डॉ. सुधीर कुमार शर्मा
प्राचार्य,महात्मा गोपालाराम महाविद्यालय,अन्ता, बांरा (राज.)

DOI- 10.5281/zenodo.6997832

शोध सारांश- वर्ष १८५७ के अन्त तक अलीगढ़ जनपद में विद्रोह का स्वरूप अत्यन्त उग्र और व्यापक हो गया था। यद्यपि इस विद्रोह का प्रारम्भ सैनिकों ने किया था, तथापि विद्रोह के प्रारम्भ होने के पश्चात् अलीगढ़ जनपद की जनता और जन नेता भी इसमें सक्रिय रूप से सम्मिलित हो गए थे। उनकी उग्र और हिंसक गतिविधियों ने सरकार के सम्मुख गम्भीर चुनौती तथा अनेकों समस्यायें उत्पन्न कर दी थीं। विद्रोह के उग्र और व्यापक स्वरूप को देखकर अलीगढ़ जनपद के तत्कालीन जिलाधीश मि. वाट्सन को जिला मुख्यालय छोड़कर भागना पड़ा और उसे अपने जीवन की सुरक्षा के लिए आगरा में शरण लेनी पड़ी ।नवम्बर, १८५७ के पश्चात् अंग्रेजों ने अलीगढ़ जनपद के हाथरस, खेर, मंडराक, इगलास अकराबाद, अतरोली, सिकन्दराराऊ, आदि विभिन्न क्षेत्रों में सैनिक बल के द्वारा विद्रोह के दमन का प्रयास किया। लगभग एक वर्ष तक निरन्तर संघर्ष करने के पश्चात् नवम्बर, १८५८ में सरकार को अलीगढ़ जनपद के विद्रोह का दमन करने में सफलता प्राप्त हो सकी थी ।

कूट शब्द - जनपद, पौराणिक, बोधिसत्व, विद्रोह, परगनों।

प्रस्तावना-

अलीगढ़ जनपद के वर्तमान स्वरूप की रचना अंग्रेजों के शासनकाल में की गई थी। इस जनपद के प्रारम्भिक इतिहास के क्रमबद्ध विवरण के लिए, पर्याप्त और प्रामाणिक सामग्री उपलब्ध नहीं है। पौराणिक दृष्टि से इस जनपद का मुख्य नगर "कोल" एक पुरातन स्थान माना जाता है। एक किंवदन्ती के अनुसार तृतीय युग में कुशराव ने कौशाम्बी के नाम से इस नगर की स्थापना की थी।[१] किन्तु हिन्दू पुराणों में कौशाम्बी के विषय में उल्लिखित विवरण के आधार पर कोल व कौशाम्बी की समता संदिग्ध प्रतीत होती है। रामायण के अनुसार त्रेता युग में सूर्यवंशी राजा कुश के पुत्र कुशाम्ब ने कौशाम्बी नगरी की स्थापना की थी[२] यह स्थान प्रयाग से तीस मील पश्चिम दिशा में यमुना नदी के बायें किनारे पर स्थित था।[3] इसके खण्डहर उत्तर प्रदेश के बांदा जनपद में कोसमा गाँव के नाम से प्रसिद्ध हैं।[४] भौगोलिक दृष्टि से यह स्थान कोल से बहुत दूर स्थित है।

समीक्षा-

द्वापर युग में श्रीकृष्ण के भाई बलराम ने इस स्थान पर कोल नामक असुर का वध किया था। उसकी स्मृति में इस स्थान का नाम कोल रखा गया। इस मान्यता की पुष्टि के लिए भी प्रामाणिक साक्ष्य उपलब्ध नहीं है।

अध्ययन का क्षेत्र-

कोल एवं उसके निकटवर्ती क्षेत्र का क्रमबद्ध ऐतिहासिक विवरण मुसलमानों के आक्रमण के समय से प्राप्त होता है। भारत पर मुसलमानों के आक्रमण से पूर्व कोल नगर "दोर" राजपूतों की राजधानी थी। महमूद गजनवी के आक्रमण के समय "दोर" राजपूतों की राजधानी थी। महमूद गजनवी के आक्रमण के समय "दोर" राजपूतों का मुखिया "बरन" (बुलन्दशहर) का हरदत्त था। बाहरवी

शताब्दी के अन्त तक बरन के राजा ने अपने राज्य की सुरक्षा की दृष्टि से कोल को एक सैनिक चौकी बना लिया था।[६] सन् ११९४ ई० में कुतुबुद्दीन ऐबक ने कोल पर अधिकार कर लिया था, [७] तथा उसने हिसामुद्दीन गुल्बक को कोल का गवर्नर नियुक्त किया था।[८]

अध्ययन पद्धति-

सन् १८५७ के राजनीतिक घटनाक्रम के सम्बन्ध में विगत अध्यायों में किये गये विवेचन के आधार पर यह कहा जा सकता है कि अंग्रेज सरकार के विरुद्ध इस विद्रोह का प्रारम्भ फरवरी सन् १८५७ में बैरकपुर सैनिक छावनी के सैनिकों द्वारा किया गया था । विद्रोह का तात्कालिक कारण चर्बी लगे कारतूसों की घटना को कहा जा सकता है, जिससे भारतीय सैनिकों को यह सन्देह हो गया था कि अंग्रेज सरकार का उद्देश्य भारतीय सैनिकों की धार्मिक भावनाओं को ठेस पहुँचाना था। किन्तु इस घटना के अतिरिक्त इससे पूर्व अनेकों ऐसी परिस्थितियाँ उत्पन्न हो चुकी थीं जिनके फलस्वरूप सरकार के विरुद्ध भारतीय सैनिकों में असन्तोष का सूत्रपात हुआ था ।

मई, १८५७ में चर्बी के कारतूसों को प्रयोग करने से इन्कार करने के अपराध में मेरठ छावनी के ८५ सैनिकों का कोर्टमार्शल हुआ और उन्हें बुरी तरह अपमानित करके जेल में बन्द कर दिया गया । उनके हजारों सैनिक साथियों ने जब इस अमानवीय दृश्य को देखा तो उन्हें बड़ा दुःख हुआ और उन्होंने भी अंग्रेजी सत्ता के विरुद्ध विद्रोह कर दिया। विद्रोह की गति तथा उग्र स्वरूप को देखकर मेरठ के अंग्रेज अधिकारी स्तब्ध रह गये। विद्रोहियों ने जेल में बन्द अपने साथियों को मुक्त कराया, शहर में अंग्रेजों के बंगलों में आग लगा दी और विद्रोह को आगे बढ़ाने के उद्देश्य से १० मई की रात में ही उन्होंने दिल्ली के लिए प्रस्थान किया और वे ११ मई को प्रातः काल दिल्ली पहुँच गये ।सुल्तान अलाउद्दीन मसूदशाह-बिन-फीरोजशाहके शासनकाल में निज़ाम-उल-मुल्क महज़बुद्दीन कोल का गवर्नर था।[९] उसके अत्याचारों के कारण सन् १२४२ में दिल्ली में उसकी हत्या कर दी गई। तत्पश्चात् कोल के वजीर पद पर निज़ामुद्दीन सदर-उल-मुल्क को नियुक्त किया गया था।[१०]

सन् १२५२ में जलाली एवं कोल में मुस्लिम शासन के विरूद्ध होने वाले विद्रोह का दमन करने का दायित्व सुल्तान नासिरूद्दीन महमूद ने अपनी सेनानायक बलवन को सौंपा था। इस अभियान में बलवन को पूर्व सफलता मिली।[११] अपनी विजय और अपने स्वामी के नाम को चिरस्थायी बनाने के उद्देश्य से बलवन ने कोल में सन् १२५३ ई- में एक विजय स्तम्भ का निर्माता कराया था।[१२] बलवन के राज्यारोहण के उपरान्त इस विजय स्तम्भ (मीनार) के निर्माण और मरम्मत कार्य का दायित्व उसके सुयोग्य पुत्र मोहम्मद ने भलीभाँति पूरा किया था।[१३] बलवन ने कोल की जागीर को मोहम्मद के पश्चात् मोहम्मद शेरंदाज को दे दिया जिसने विद्रोही तुगरिल खाँ के विरूद्ध बंगाल अभियान में सफलता प्राप्त की थी।[१४] सन् १२५९ में कोल को बयाना और ग्वालियर के साथ मिलाकर राज्य बना दिया गया, जिसका वजीर मलिक मोहम्मद शेर खाँ को नियुक्त किया गया।[१५]

जलालुद्दीन फीरोजशाह के शासनकाल में सन् १२९० में मलिक कीकी कोल का

गवर्नर था।[१६] अलाउद्दीन खलजी के शासनकाल में सन् १३०० ई- में तरगी के नेतृत्व में जब मंगोलों ने भारत पर आक्रमण किया था, तब कोल तथा बरन (बुलन्दशहर) में उन्हें पराजित किया गया था। फलस्वरूप वे दिल्ली की ओर बढ़ने में सफल नहीं हो सके थे।[१७]

मोहम्मद-बिन-तुगलक के शासनकाल में कोल तथा निकटवर्ती क्षेत्र की स्थिति का ज्ञान इब्नबतूता के विवरण में मिलता है। सन् १३४२ में चीन को जाते समय इब्नबतूता कोल से गुजरा था और उसने इस नगर की बहुत प्रशंसा की थी।[१८]

कोल के निकट हिन्दुओं ने इब्नबतूता पर प्राणधातक आक्रमण किया था। वह किसी प्रकार अपनी प्राणरक्षा कर सका और गाँव-गाँव भिक्षा माँगकर उसने अपनी भूख को शान्त किया था। कोल से कुछ दूर स्थित तेजपुरा नामक गाँव में सन्त दिलशाद ने उसकी प्राणरक्षा की थी।[१९] उसके विवरण से यह भी ज्ञात होता है कि मोहम्मद-बिन-तुगलक के शासनकाल में गंगा व यमुना के मध्य स्थित दोआब की जनता को अकालों की पुनरावृत्ति व शासक की कठोर नीति के कारण भयानक विपत्तियों का सामना करना पड़ा था।[२०]

मोहम्मद-बिन-तुगलक के उत्तराधिकारी फिरोजशाह ने सन् १३७६ ई- में हिसाम-उल-मुल्क तथा हिसामुद्दीन को संयुक्त रूप से कोल तथा अवध का शासक नियुक्त किया गया था।[२१] फिरोजशाह की मृत्यु के पश्चात् इस क्षेत्र की स्थिति अत्यन्त निराशाजनक हो गई। सन् १३९८ में तैमूर के आक्रमण से कोल तथा अन्य निकटवर्ती स्थान प्रभावित हुए थे। तैमूर की सेना ने कोल के उत्तरी भाग में जन-धन का अत्यधिक विनाश किया था।[२२]

तैमूर के आक्रमण के पश्चात् इकबाल खाँ दोआब का वास्तविक शाक बन गया तथा अपनी मृत्यु तक उसने कोल को अपने अधिकार में रखा। सन् १४०५ में उसकी मृत्यु हो जाने के बाद इकबाल खाँ के परिवार के ,क सदस्य दौलत खाँ का कोल पर अधिकार हो गया।[२३] उस समय सम्पूर्ण देश की राजनीतिक स्थिति अनिश्चित थी। इस अनिश्चितता की स्थिति का अन्त उस समय हुआ जब सन् १४१४ में सैयद वंश का प्रथम सुल्तान खिज्र खाँ सत्तारूढ़ हुआ। देश में प्रत्येक स्थान पर राजपूतों में विद्रोह तथा असन्तोश की भावना व्याप्त थी, तथा राजधानी में व्याप्त अराजकता से लाभ उठाकर वे अपनी स्थिति को सुदृढ़ कर रहे थे। सन् १४१८ ई० में कोल के विद्रोह का दमन करने के लि, स्वयं खिज्रखाँ वहाँ गया था।[२४] सन् १४२० ई० में कोल के वजीर ताज-उल-मुल्क को भी इसी प्रकार का कदम उठाना पड़ा था। खिज्रखाँ के पुत्र एवं उत्तराधिकारी मुबारकशाह को भी सन् १४२६ ई० में कोल एवं अतरोली पर अधिकारी करने के लिए जौनपुर के शासक इब्राहीम शाह के विरूद्ध संघर्ष करना पड़ा, जिसमें उसे सफलता प्राप्त हुई थी।

मुबारकशाह की मृत्यु के पश्चात् बहलोल लोदी ने सन् १४४५ में कोल व जलाली का प्रशासन ईसाखाँ को सौंप दिया।[२५] उन दिनों जलेसर से जलाली तक सम्पूर्ण क्षेत्र पर जौनपुर के शासक मोहम्मद शाह का अधिकार था।४ इस प्रकार सम्पूर्ण क्षेत्र पर जौनपुर के शासक मोहम्मद शाह का अधिकार था। इस प्रकार ईसाखों ने बहलोल लोदी के राज्य की सीमा पर एक सन्तरी के दायित्व का निर्वाह किया था। बहलोल

लोदी के क्षेत्र को जीतने के लिए निरन्तर प्रयत्नशील बना रहा।

अध्ययन क्षैत्र रिर्पोटिंग व विश्लेषण–

दौलतराव सिंधिया से जीते गये सम्पूर्ण क्षेत्र को राजस्व प्रशासन की सुविधा के लिए तीन भागों में विभाजित करने का कार्य इटावा के जिलाधीश आर०कनिंघम, मुरादाबाद के जिलाधिश लेसेस्टर तथा फर्रूखाबाद में कार्यरत गवर्नर जनरल के प्रतिनिधि सी. रसैल को सौंपा गया था।[२६] ३ अक्टूबर सन् १८०३ को जारी किये गये इस आदेश में यह स्पष्ट कर दिया गया था कि विभाजन की यह प्रकिया कमाण्डर-इन-चीफ के अनुमोद के पश्चात् ही पूर्ण समझी जायेगी।[२७]
कमान्डर-इन-चीफ लॉर्ड लेक को इस सम्पूर्ण क्षेत्र के प्रशासनिक नियंत्रण और संचालन का कार्यभार सौंपा गया था।[२८]
२८ अक्टूबर, १८०३ को उपर्युक्त तीनों अधिकारियों की वार्ता कोल (अलीगढ़) में प्रारम्भ हुई। उन्होने लॉर्ड लेक को इस सम्बन्ध में एक प्रतिवेदन प्रस्तुत किया था जिसमें उन्होंने इस क्षेत्र को निम्नलिखित चार भागों में विभा-जित करने का प्रस्ताव किया था।[२९]

प्रथम भाग–

सहारपुर, मुजफ्फर, मेरठ और हापुड़ के निकटवर्ती ५३ परगना।

द्वितीय भाग–

खुर्जा, सिकन्दराबाद, बुलन्दशहर, शिकारपुर, दादरी, दनकोर, गाजीउद्दीन नगर (गाजिराबाद), गढ़ मुक्तेश्वर एवं निकटवर्ती कुल ३० परगना।

तृतीय भाग–

कोल, अतरौली, डिवाई, छर्रा, भमौरी, पिंडरावल, खैर, नौहझील, चण्डोस, बरोली, पीतमपुर, मुर्थल तथा निकटवर्ती कुल बारह परगना।

चतुर्थ भाग–

फिरोजबाद, सादाबाद, सहपऊ, खन्दौली, राया, जेवर, मुरसान, मांट, महावन, हसनगढ़, गोरई, हसाइन, हाथरस, जलेसर, सोनई -कुल पन्द्राह परगना।
सन् १८०४ ई० में उपर्युक्त विभाजन के द्वितीय, तृतीय, तथा चतुर्थ भागों को मिलाकर अलीगढ़ जनपद की संरचना की गई थी।[३०] इसके अतिरिक्त अनूपशहर तथा सिकन्दराराऊ की परगनों को क्रमशः मुरादाबाद एवं इटावा जनपदों की सीमाओं से हटकर उन्हें भी अलीगढ़ जनपद में सम्मिलित किया गया था।[३१] १ अगस्त १८०४ ई० को सी. रसैल को नवगठित अलीगढ़ जनपद का प्रथम जिलाधीश नियुक्त किया गया था।[३२]

परवर्ती पतिवर्तन–

सन् १८०४ में गठित किया गया अलीगढ़ जनपद प्रशासनिक दृष्टि से एक सुदृढ़ इकाई सिद्ध नहीं हो सका। इसका क्षेत्रफल अनावश्यक रूप से विस्तुत था, जिसके कारण अंग्रेज अधिकारियों को प्रशासनिक असुविधाओं का सामना करना पड़ा। इसके अतिरिक्त जिलाधीश पर भी कार्य का अत्यधिक प्रभाव पड़ा। इस असुविधा और कठिनाई को ध्यान में रखते हुए। बोर्ड ऑफ कमिश्नर्स[33] ने सन् १८१५ में अलीगढ़ जनपद को तीन प्रशासनिक इकाइयों में विभाजित करने के आदेश निर्गत किये थे। यद्यपि उक्त तीनों इकाईयों को अलीगढ़ जनपद के तत्कालीन जिलाधीश सी. फर्ग्युसन के नियंत्रण में रखा गया था, तथापि उसकी सहायता के लिए बोर्ड ऑफ कमिश्नर्स के दो सहायक सचिवों- मि. कालवर्ट तथा एस.एम. बुल्डरसन को भी अलीगढ़ भेजा गया था।[34] जिलाधीश सी. फर्ग्यूसन ने इन अधिकारियों को निम्न परगनों

की प्रशासनिक देखरेख का दायित्व सौंपा था।[३५]

मि० कालवर्ट-

अनूप शहर, अकराबाद, गंगीरी, जलाली, जहांगीराबाद, पचलाना तथा सिकन्दराराऊ।

एस. एम. बुल्डरसन-

सदाबाद, खंदोली महावन, मांट, फिरोजाबाद, जलेसर, राया, सोनई, सहपऊ तथा लौहझील।

सन् १८१६ में किये गये पदिवर्तन के फलस्वरूप अलीगढ़ जनपद का सीमा विस्तार तथा क्षेत्रफल प्रभावित हुआ था। उस वर्ष लिए गए एक महत्वपूर्ण निर्णय के अनुसार फिरोजाबाद, खंदौली तथा सहपऊ के परगनों को आगरा जनपद में हस्तांतरित कर दिया गया तथा कासगंज तहसील विलराम, विलराम, सोंरों, फेजपुर तथा मारहरा परगना का आधा भाग को इटावा जनपद से हटाकर अलीगढ़ जनपद में सम्मिलित कर दिया गया।[३६] दो वर्ष पश्चात् सन् १८२० में अलह्रढ़ जनपद के उत्तरी क्षेत्र के सात परगनों को मेरठ जनपद में मिला दिया गया।[३७] सन् १८२४ में कुछ नवीन जनपदों का गठन किया गया जिसका प्रभाव अलीगढ़ जनपद की सीमा तथा क्षेत्रफल पर पड़ा था। सम्पुर्ण कासगंज तहसील जिसे सन् १८१६ में इटावा जनपद से हटाकर अलीगढ़ जनपद में सम्मिलित किया गया था। को नवगठित बदायूँ जनपद में मिला दिया गया।[३८] इसी प्रकार डिबाई, शिकारपुर, अनूपशहर, खुर्जा, जहांगीराबाद, अहमदगढ़ परगनों तथा पीतमपुर परगना के आधे भाग को बुलन्दशहद जनपद में सम्मिलित कर दिया गया।[३९] सादाबाद, सिकन्दराऊ, महावन, मांट, सोनई, राया, जलेसर तथा नौहझील के परगनों को नवगठित मथुरा जनपद में मिला दिया गया।[४०]

सन् १८२८-२९ में अलीगढ़ जनपद के दो परगनों - चंडौस तथा सोमना को बुलन्दशहर जनपद में मिला दिया गया, किन्तु दो वर्ष बाद इन परगनों को पुनः अलीगढ़ जनपद में ही सम्मिलित कर दिया गया।[४१] सन् १८३२-३३ में सिकन्दराराऊ परगना को मथुरा जिले से हटाकर अलीगढ़ जनपद में सम्मिलित किया गया था।[४२] इसी प्रकार सन् १८७४ में बरौली परगना के सत्रह गॉवो और बतरौली परगना के एक गॉव को अलीगढ़ जनपद से हटाकर बुलन्दशहर जनपद में मिला दिया गया।[४३] १८५७ के विद्रोह से पूर्व अलहगढ़ जनपद की भौगोलिक सिथिति में अन्य कोई परिवर्तन नहीं किया गया था।

भौगोलिक स्थिति एवं सीमा-विस्तार -

भौगोलिक दृष्टि से अलीगढ़ जनपद २७°-२९° तथा २८°-११° उत्तरी तथा ७७°-२९°, व ७८°-३८° पूर्वी देशान्तर पर स्थित है।[४४] इस जनपद की आकृति विषयम षटभुजाकार है। सामान्य प्रशासन एवं राजस्व व्यवस्था के कुशल सम्पादन हेतु अलीगढ़ जनपद को छः तहसीलों कोल, हाथरस, इगलास, अतरौली, खैर, सिकन्दराऊ में विभाजित किया गया था।[४५] किन्तु महामयानगर जनपद की संरचना के पश्चात् अब अलीगढ़ जनपद में पॉच तीसीलो ही कार्यरत है। १८५७ के विद्रोह से पूर्व सभी छः तहसीलों को निम्नलिखित परगनों में विभाजित किया गया था।

तहसील	**परगना**
१. कोल	कोल, बरौली, मुर्थल
२. हाथरस	हाथरस, मुरसान
३. इगलास	गोरई, हसनगढ़
४. अतरौली	उतरौली, गंगीरी

५. खैर खैर, टप्पल, चंडौस
६. सिकन्दराऊ सिकन्दराराऊ, अकराबाद।

उपर्युक्त व्याख्या के आधार पर यह कहा जा सकता है कि अलीगढ़ जनपद ऐतिहासिक एवं भौगोलिक दृष्टि से उत्तर प्रदेश का एक महत्वपूर्ण जनपद है। प्राचीन काल से अंग्रेजों के शासनकाल तक यह जनपद विभिन्न राजनैतिक गतिविधियों का केन्द्र बिन्दु रहा था।

निष्कर्ष –

अलीगढ़ जनपद में १८५७ के विद्रोह से सम्बन्धित सम्पूर्ण घटनाक्रम का अध्ययन करने के पश्चात् निष्कर्ष के रूप में निम्नलिखित बिन्दुओं को रेखांकित किया जा सकता है

सन्दर्भ सूची

1. जे.आर.हचिंसन,"अलीगढ़" स्टेटिस्टिक्स", रूड़की, १८५६, पृ. सं. १
2. श्रीमद् वाल्मीकीय रामायण (प्रथम भाग), गीता प्रेस गोरखपुर, अध्याय ३२, पृ.सं. ३-६
3. शान्तिकुमार नानूराम व्यास, रामायणकालीन संस्कृति, नई दिल्ली, १९७१, पृ. स. ३३२
4. विद्याभूषण भारद्वाज, चतुरसेन के उपन्यासों में इतिहास का चित्रण, मेरठ,१९७२, पृ.सं. ६५
5. एच०आर०नेविल, "डिस्ट्रिक्ट गजेटियर्स ऑफ द यूनाइटेड प्रॉविन्सेज ऑफ आगरा ,एण्ड अवध", खण्ड छः (अलीगढ़ डिस्ट्रिक्ट) इलाहाबाद, १९०९, पृ.सं. १६१
6. एस०एम० सिद्दीकी, "अलीगढ़ डिस्ट्रिक्टः , हिस्टोरीकल सर्वे", नई दिल्ली, १९८१, पृ.सं. ३०
7. मोहम्मद हबीब एण्ड के०ए०निजामी (सम्पादक), कॉम्प्रीहैन्सिव हिस्ट्री ऑफ इण्डिया, जिल्द ५, 'द दिल्ली सल्तनत', नई दिल्ली, १९७०, पृ. सं. १६७
8. इलियट एण्ड डाउसन, 'द हिस्ट्री ऑफ इण्डिया ,ज टोल्ड वार्ड इट्स ओन हिस्टोरियन्स', जिल्द २, इलाहाबाद, १९६४, पृ.सं. २२२ पर उद्धृत, हसन निजामी कृत "ताज-उल-मासिर" में ऐबक की कोल विजय का वर्णन इस प्रकार है।
9. एस०एम०सिद्दीकी, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. ४८
10. मोहम्मद हबीब एण्ड के०ए०निजामी, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. २५०-२५१
11. इलियट एण्ड डाउसन, पूर्व उद्धृत, जिल्द २, पृ.सं. ३४३
12. ई.टी.,टकिंसन, -"स्टेटिस्टीकल, एण्ड हिस्टोरीकल एकाउन्ट ऑफ अलीगढ़ डिस्ट्रिक्ट" इलाहाबाद, १८७५ , पृ.सं. ४८५
13. ई० टॉमस - "क्रातिकल्स ऑफ द पठान किंग्स ऑफ देहली", लन्दन, १८७१, पृ.सं. १२९
14. एस.एम.सिद्दीकी- पूर्व उद्भूत पृ. सं. ५४
15. तारीख-ए-फिरोजशाही इलियट एण्ड डाउसन- पूर्व उद्भूत जिल्द तीन, पृ.सं. ११७
16. ई.टी. एटकिंसन - पूर्व उद्धृत पृ. सं. ४८६
17. इलियट एण्ड डाउसन, पूर्व उद्धृत, जिल्द तीन, पृ.सं. ५३८
18. मो-हबीब एण्ड के०ए०निजामी, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. ३६९

19.मेंहदी हुसैन (अनुवादक), "द रेहला ऑफ इब्नबतूता", बड़ौदा, १९५३, पृ.सं. १५२-१५३
20.मेंहदी हुसेन (अनुवादे) - द रेहला ऑफ इब्नबतुता, बड़ौदा, १९५३ पृ.सं. १५२-१५३
21.मेंहदी हुसैन, पूर्व उद्धृत (प्रस्तावना), पृ.सं. ५६
22.मो.हबीब एण्ड के०ए०निजामी, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. ५३५
23.एच.आर.नेविल, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. १६६
24.ई.टी.एटकिंसन, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. ४८७
25.एच.आरनेविल, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. १६६
26.रेग्यूलेशन ९, १८०५, सेकान १, वंगाल रेग्यूलेंशन्स, जिल्द-१, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. ७७०
27.यूनाइटेड प्रॉविन्सेज ,डमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट {१९११-१९१२}, इलाहाबाद, १९१२ पृ.सं. ११
28.इटावा, मुरादाबाद और फर्रूखाबाद उन सात जिलों में से तीन जिले थे, जिनके अन्तर्गत अवध के नवाब वजीर द्वारा ईस्ट इण्डिया कम्पनी को समर्पित किए गए भू-भाग को विभाजित किया गया था। अन्य चार जनपद थे- इलाहाबाद, कानपुर, गोरखपुर और बरेली।
29.देखिए, एच.आर.नेविल, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. १२२
30.जे.आर. हचिंसन, पुर्व उद्धृत, पृ. सं. १३
31.लॉर्ड लेक के लिए लॉर्ड वेलेजली का पत्र, दिनांक ३० सितम्बर, १८०३ ई', "डिसपेचेज मिनूस एण्ड कॅरिस्पोन्डेन्स ऑफ वेलेजली", जिल्द तीन, लन्दन, १८३६, पृ.सं. ३६९,
32.ग्राण्ट डफ - "हिस्ट्री ऑफ मराठज", जिल्द तीन, लन्दन, १८२६, पृ.सं. २४७
33.ई.टी.,टकिंसन - पूर्व उद्धृत, पृ. सं. ३४८
34.रेग्यूलेशन ९, १८०४, सेक्शन-३, बंगाल रेग्यूलेशन्स, जिल्द ,क, लन्दन, १८५४, पृ.सं. ७५
35.च.आर.नेविल - पूर्व उद्धृत, पृष्ठ १४,
36.डब्लयू.एच. स्मिथ - पूर्व उद्धृत, पृ.सं. ५३
37.समर्पित किये गये तथा जीते गए क्षेत्रों में बोर्ड ऑफ रेवेन्यू की उत्तराधिकारी संस्था, जिसका गटन रेग्यूलेशन , १८०७, अनुसार किया गया था।
38.देखिए - रेग्यूलेशन, १८०७, "बंगाल रेग्यूलेशन्स" जिल्द दो, पूर्व उद्धृत, पृ.सं. ६२-६३
39.डब्ल्यू.,च.स्मिथ - पूर्व उद्धृत, पृ. सं. ६०
40."प्रोसीडिंग्स कमिष्नर्स, नं० १६, दिनांक ३१दिसम्बर, १८१६
41.सिकन्दराबाद, तिलबेगमपुर, दनकौर, कसना, बरन, मालागढ़ तथा मलिकपुर के परगनों को मेरठ जनपद में सम्मिलित किया गया था-"प्रोसीडिंग्स कमिश्नर्स, १९, दिनांक ४ अगस्त, १८१८ - "प्रोसीडिंग्स कमिश्नस", नं० ८, दि० १७ मार्च, १८१५, नं. १७, दिनांक ५ नवम्बर, १८१६, तथा नं० १७, दिनांक ८ मार्च, १८१६
42.डब्लयू.,च.स्मिथ - पूर्व उद्धृत, पृ. सं. ५६

43.जे.म.सिद्दीकी - पूर्व उदधृत, पृ. सं. १७१
44.प्रोसीडिंग्स, बोर्ड ऑफ रेवेन्यू वेस्टर्न प्रॉविन्सेज, बोर्ड ऑफ कमिश्नर्स की
उत्तधिकारी संस्था, नं० १२, दि. २७ अप्रैल, १८२४
45.जे.आर.हचिंसन - पूर्व उद्धृत, पृ. सं. २१

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email- rbhole1965@gmail.com
Visit-www.jrdrvb.com

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102